

Földvári Mónika

2094 NAGYKOVÁCSI, ERDŐSÉTÁNY U. 17.

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM
SZOCIOLÓGIAI ÉS SZOCIÁLPOLITIKAI TANSZÉK

TÉMAVEZETŐ: TOMKA MIKLÓS
BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM
SZOCIOLÓGIA PhD PROGRAM

VALLÁSOSSÁG ÉS ÉRTÉKEK EGYÜTTJÁRÁSA A MAGYAR
TÁRSADALOM GENERÁCIÓIBAN

PHD ÉRTEKEZÉS

FÖLDVÁRI MÓNICA

BUDAPEST

2004

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ.....	8
I. VALLÁS ÉS ÉRTÉKEK VISZONYA A KÜLÖNBÖZŐ ELMÉLETI ÉS EMPIRIKUS SZOCIOLÓGIAI MUNKÁKBAN	10
I.1. FOGALMI MEGKÖZELÍTÉS	10
I.1.1. <i>Érték, értékrend, értékrendszer.....</i>	<i>10</i>
I.1.2. <i>Vallás, vallásosság.....</i>	<i>14</i>
I.1.3. <i>A vallásosság és az értékek összefüggéséről.....</i>	<i>16</i>
I.2. ÁLTALÁNOSAN ELFOGADOTT TEÓRIÁK ÉS KÖZÉP-KELET EURÓPA SAJÁTOS HELYZETE	18
I.2.1. <i>A téma a szekularizációs és modernizációs (posztmodernizációs) elméletek perspektívájában .....</i>	<i>18</i>
I.2.2. <i>Erőltetett modernizáció, szocialista típusú szekularizáció és ami utána következik.....</i>	<i>26</i>
I.3. A KULTURÁLIS DISZKONTINUITÁS ELMÉLETE – TÖRÉSEK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN	30
I.3.1. <i>A kultúraátadás krízisééről.....</i>	<i>30</i>
I.3.2. <i>A kulturális folyamatosság megszakadása Közép-Kelet Európában .....</i>	<i>31</i>
I.3.3. <i>Értékek, értékrendszer Magyarországon a szocialista rendszerben és utána .....</i>	<i>33</i>
II. A DISSZERTÁCIÓ HIPOTÉZISEI.....	36
III. MÓDSZERTANI MEGÁLLAPÍTÁSOK.....	48
III.1. AZ ÉRTÉKEK MEGKÖZELÍTÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL	48
III.2. A VALLÁSOSság MEGKÖZELÍTÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL	49
III.3. KORCSOPORTOK, GENERÁCIÓK, GENERÁCIÓS TÖRÉSEK.....	51
III.4. AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI.....	55
IV. A VALLÁSOSság TÍPUSAI A MAI MAGYAR TÁRSADALOM KORCSOPORTJAIBAN	57
IV.1. A VALLÁSI TÍPUSOK MEGHATÁROZÁSÁRÓL	59
IV.2. MÉG EGYSZER A KORCSOPORTOK KIALAKÍTÁSÁRÓL	71
IV.3. KIK TARTOZNAK AZ EGYES TÍPUSOKBA?.....	75
V. ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK A MAGYAR TÁRSADALOM KORCSOPORTJAIBAN.....	85
V.1. ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK A TELJES MINTÁBAN	85
V.2. ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK AZ EGYES KORCSOPORTOKBAN	88
V.3. KIK TARTOZNAK AZ EGYES ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓKHOZ?	99
VI. VALLÁSOSság ÉS ÉRTÉKEK	108
VI.1. VALLÁSOSság ÉS ÉRTÉKEK A TELJES NÉPESSÉGBEN.....	110
VI.1.1. <i>A klaszteranalízis eredményeiről.....</i>	<i>110</i>
VI.1.2. <i>Milyen értékrendűek a vallási típusok képviselői? .....</i>	<i>121</i>
VI.2. VALLÁSOSság ÉS ÉRTÉKEK A KORCSOPORTOKBAN	126
VI.2.1. <i>Széles körű vallási kultúra és értékrendi sokszínűség – az 1929 előtt születettek.....</i>	<i>127</i>
VI.2.2. <i>Klasszikus kép? – az 1929-38 között születettek.....</i>	<i>131</i>
VI.2.3. <i>Közéletiség és „magán-vallásosság” – Az 1939-47 között születettek .....</i>	<i>134</i>
VI.2.4. <i>Szélsőséges polarizáltság – az 1948-59 között születettek.....</i>	<i>137</i>
VI.2.5. <i>Visszatérés értékek és vallásosság együttjárásának alap-mintájához – Az 1960-69 után születettek.....</i>	<i>142</i>
VI.2.6. <i>Folytonosság és szakadás – egy sajátos minta utóélete az 1969 után születettek korcsoportjában .....</i>	<i>145</i>
VI.2.7. <i>Összefoglalás: vallásosság és értékek együttjárásáról.....</i>	<i>151</i>
VI.3. DINAMIKA ÉS INTENZITÁS AZ ÉRTÉKEK TÁMOGATOTTSÁGÁBAN	153
VI.4. A VALLÁSOSság TÍPUSAI ÉS AZ INGLEHART-FÉLE ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK	158
VII. ÖSSZEGZÉS	167
FELHASZNÁLT IRODALOM	174

FELHASZNÁLT KUTATÁSOK.....	180
MELLÉKLETEK	181

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

Táblázat 1 A vallási típusok elterjedtségének becsült értékei és a típusok sajátosságainak előfordulási aránya a mintában	79
Táblázat 2 A vallási típusok kiterjedtsége a magyar társadalom korcsoportjaiban	82
Táblázat 3 Érték-orientációk kiterjedtsége ez egyes korcsoportokban.....	100
Táblázat 4 Vallási és értékrendi főkomponensek klaszterei a teljes mintában	112
Táblázat 5 A különböző jövedelmi kategóriákhoz tartozók vélemények szerinti megoszlása és a két közéleti főkomponens átlagos értéke a teljes minta egyházas keresztényeinek körében	115
Táblázat 6 A különböző iskolai végzettségűek vélemények szerinti megoszlása és a két közéleti főkomponens átlagos értéke a teljes minta egyházas keresztényeinek körében	116
Táblázat 7 A katolikus és református felekezethez tartozók vélemények szerinti megoszlása és a két közéleti főkomponens átlagos értéke a teljes minta egyházas keresztényeinek körében	117
Táblázat 8 A különböző vallási típusokhoz sorolható válaszadók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a teljes mintában (%)	120
Táblázat 9 Értékek támogatottsága a teljes minta vallási típusaiban	123
Táblázat 10 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1929 előtt születetteknél.....	128
Táblázat 11 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1929-38 között születettek korcsoportjában	132
Táblázat 12 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1939-47 között születettek korcsoportjában	135
Táblázat 13 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1949-60 között születettek korcsoportjában	138
Táblázat 14 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1960-69 között születettek korcsoportjában	143
Táblázat 15 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1969 után születettek korcsoportjában ...	146
Táblázat 16 Materiális és posztmateriális értékek támogatottsága az egyes korcsoportok vallási típusaiban	162
Táblázat 17 Vallási típusok főkomponensei a teljes mintában.....	188
Táblázat 18 Vallási típusok főkomponensei az 1929 előtt születettek korcsoportjában.....	188
Táblázat 19 Vallási típusok főkomponensei az 1929-38 között születettek korcsoportjában	188
Táblázat 20 Vallási típusok főkomponensei az 1939-47 között születettek korcsoportjában	188
Táblázat 21 Vallási típusok főkomponensei az 1948-59 között születettek korcsoportjában	189
Táblázat 22 Vallási típusok főkomponensei az 1960-69 között születettek korcsoportjában	189
Táblázat 23 Vallási típusok főkomponensei az 1969 után születettek korcsoportjában.....	189
Táblázat 24 Érték-típusok főkomponensei a teljes mintára vonatkozóan	190
Táblázat 25 Érték-típusok főkomponensei az 1929 előtt születettek korcsoportjában.....	190
Táblázat 26 Érték-típusok főkomponensei az 1929-38 között születettek korcsoportjában.....	190
Táblázat 27 Érték-típusok főkomponensei az 1939-47 között születettek korcsoportjában.....	191
Táblázat 28 Érték-típusok főkomponensei az 1948-59 között születettek korcsoportjában.....	191
Táblázat 29 Érték-típusok főkomponensei az 1960-69 között születettek korcsoportjában.....	191
Táblázat 30 Érték-típusok főkomponensei az 1969 után születettek korcsoportjában	192
Táblázat 31 Vallási és értékrendi típusok főkomponenseinek egymáshoz rendelődése az egyes korcsoportokban*.....	193
Táblázat 32 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat a teljes mintában (Pearson-féle korrelációs együtthatók).....	195
Táblázat 33 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1929 előtt születettek korcsoportjában	195
Táblázat 34 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1929-38 között születettek korcsoportjában	195
Táblázat 35 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1939-47 között születettek korcsoportjában	196
Táblázat 36 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1948-59 között születettek korcsoportjában	196
Táblázat 37 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1960-69 között születettek korcsoportjában	196
Táblázat 38 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1969 után születettek korcsoportjában	197

Táblázat 39 Egyes alapvető értékek támogatottsága (%) a magyar társadalom korcsoportiban (EVS, 1999)	198
Táblázat 40 Értékek támogatottsága az 1929 előtt születettek vallási típusaiban	199
Táblázat 41: Értékek támogatottsága az 1929-38 között születettek vallási típusaiban	200
Táblázat 42 Értékek támogatottsága az 1939-47 között születettek vallási típusaiban	201
Táblázat 43 Értékek támogatottsága az 1948-59 között születettek vallási típusaiban	202
Táblázat 44 Értékek támogatottsága az 1960-69 között születettek vallási típusaiban	203
Táblázat 45 Értékek támogatottsága az 1969 után születettek vallási típusaiban	204
Táblázat 46 A vallásos, egyházas keresztény és egyházasan keresztény típusokban megjelenő legfontosabb értékek	205
Táblázat 47 A „magán-vallásos” és „személyes, nem egyházas” típusokban megjelenő legfontosabb értékek	206
Táblázat 48A „kulturális kereszténység”, a „bizonytalan hit” és a ’ritka gyakorlat’ típusokban megjelenő legfontosabb értékek	207
Táblázat 49A „bizonytalan és nem vallásos”, „nem vallásos ” és „nem vallásos” típusokban megjelenő legfontosabb értékek	208
Táblázat 50 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a teljes mintában (%)	209
Táblázat 51 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a teljes mintában (%)	209
Táblázat 52A vallási típusok kor szerinti megoszlása a teljes mintában (%)	209
Táblázat 53A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a teljes mintában (%)	210
Táblázat 54 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása az első korcsoportban (%)	211
Táblázat 55 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a második korcsoportban (%) ..	211
Táblázat 56 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a második korcsoportban (%)	211
Táblázat 57 A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a második korcsoportban (%) ..	211
Táblázat 58 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a második korcsoportban (%)	212
Táblázat 59 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%) ..	212
Táblázat 60 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%)	212
Táblázat 61 A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%) ..	213
Táblázat 62 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%)	213
Táblázat 63 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a negyedik korcsoportban (%)	213
Táblázat 64 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása az ötödik korcsoportban (%)	214
Táblázat 65 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%) ..	214
Táblázat 66 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%)	214
Táblázat 67 A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%) ..	215
Táblázat 68 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%)	215
Táblázat 69 A szülők tiszteletével kapcsolatos vélemények megoszlása az egyes korcsoportok nem vallásos típusához tartozók körében (%)	216
Táblázat 70 A szülők tiszteletével kapcsolatos vélemények megoszlása a korcsoportokban (%)	216
Táblázat 71 A szülők életének megítélése a fiatalok körében (%)	217

ÁBRÁK JEGYZÉKE

Ábra 1 A vallási változók MDS tere a teljes mintában (EVS 1999)	60
Ábra 2 Vallási változók MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában (EVS 1999)	62
Ábra 3 Vallási változók MDS tere az 1929-38 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)	63
Ábra 4 Vallási változók MDS tere az 1939-48 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)	64
Ábra 5 Vallási változók MDS tere az 1949-60 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)	66
Ábra 6 A vallási változók MDS tere az 1961-72 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)	68
Ábra 7 Vallási változók tere az 1972 után születettek korcsoportjában (EVS 1999)	70
Ábra 8 Vallási változók tere az 1972 után születettek korcsoportjában II. (EVS 1999)	71
Ábra 9 Értékek MDS tere a teljes mintában (EVS 1999)	86
Ábra 10 Értékek MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában (EVS 1999)	90
Ábra 11 Értékek MDS tere az 1929-38 között születettek korcsoportjában	92
Ábra 12 Értékek MDS tere az 1939-47 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)	94
Ábra 13 Értékek tere az 1948-59 között születettek korcsoportjában	95
Ábra 14 Értékek MDS tere az 1960-69 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)	97
Ábra 15 Értékek MDS tere az 1969 után születettek korcsoportjában (EVS 1999)	98
Ábra 16 Az alapvető értékeket nagyon vagy meglehetősen fontosnak tartók aránya (%) az egyes korcsoportokban	106
Ábra 17 Az első helyen, illetve első és második helyen is posztmateriális (pmat1, pmat12) és materiális (mat1, mat12) célokat választók aránya az egyes korcsoportokban	160
Ábra 18 A vallási változók MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában II.	183
Ábra 19 A vallási változók MDS tere az 1929-38 között születettek korcsoportjában II.	183
Ábra 20 A vallási változók MDS tere az 1939-47 között születettek korcsoportjában	184
Ábra 21 A vallási változók MDS tere az 1948-59 között születettek korcsoportjában	184
Ábra 22 A vallási változók MDS tere az 1960-69 között születettek korcsoportjában	185
Ábra 23 A vallási változók MDS tere az 1969 után születettek korcsoportjában	185
Ábra 24 Értékek MDS terének 1. és 2. dimenziója az 1929 előtt születettek korcsoportjában	187
Ábra 25 Értékek MDS terének 1. és 3. dimenziója az 1929 előtt születettek korcsoportjában	187

BEVEZETŐ

Közhelyszerűnek tűnik az a megállapítás, hogy ha valaki vallásos, az mást fog értéknek tartani, mint az, aki nem vallásos. De valóban olyan egyértelmű ez? Valóban mást tartanak fontosnak, jónak, kívánatosnak a „vallásosak”?

A vallásszociológusok korunkban a vallásosság „széteséséről” számolnak be: egyre kevésbé szoros a kapcsolat a vallásosság különböző dimenziói között, így például egyáltalán nem szükségszerű, hogy aki hisz Istenben, az rendszeresen imádkozik is és fordítva. Nyilvánvalóvá vált, hogy félrevezető volna egy-egy jellemző alapján vallási típusokat képezni. A vallásosság vizsgálatában e probléma megoldásával kapcsolatban jelentős előrelépést hozott a többváltozós statisztikai eszközök alkalmazása, mert ezáltal több dimenzió figyelembe vételével lehetett a vallási típusokat elkülöníteni, s így az elemzések érvényességét növelni.

Ez a fejlemény teremtett alapot ahhoz, hogy egyáltalán érdemben foglalkozni lehessen a kérdéssel: a vallásosság sokszínűvé válásával vajon hogyan alakulnak annak „érték-vonzatai”.

A magyar népesség különösen érdekes kutatási terep e kérdés szempontjából, hiszen a második világháborút követően és a rendszerváltással a társadalmi normákat, értékeket és a vallásosságot illetően is mélyreható változások játszódtak le, melyek rajt hagyták lenyomatukat a generációkon. A rendszerváltást követően új, a régiektől részben eltérő értékrendek, attitűdök alakultak ki. A vallásgyakorlás, lelki élet szabadabb teret kapott, a vallási piacon bárki szabadon válogathat: a vallásosság is átalakult, részben új formák jelentek meg, részben a hagyományos vallásosság is más tartalommal telítődött.

Még ma sem látni tisztán az értékrendi és vallási szférában zajló változásokat. Bár a magyar szociológiában időnként fel-felbukkan a vallásosság és értékek kapcsolatának kérdése, a részletes vizsgálat mindezekig váratott magára. A dolgozat ennek feltérképezésében kíván egy lépést tenni.

A téma vizsgálatának aktualitását elsősorban az adja ma Magyarországon, hogy az értékconszenzus megteremtése nem csupán az országhatárainkon belül, hanem Európai Unió tagságunk miatt is a gazdasági-társadalmi stabilitás alapvető kérdésévé vált. Ami a hazai viszonyokat illeti, Andorka Rudolf jóval a

rendszerváltást követően is az értékek és normák súlyos, demokráciát és piacgazdaságot veszélyeztető válságról számolt be, kiemelve a vallási értékek és normák jelentőségét az anómia leküzdésének szempontjából (Andorka 1996). Nem kétséges, hogy jövőnk alakításában a múltban rejlő értékekre kell építenünk.

A központi kérdés, amire disszertációmban választ keresek, hogy a mélyreható gazdasági és társadalmi változások közepette miként alakult az egyes generációkban a vallásosság és az értékek viszonya, hogyan jelenik meg mindez az 1999-ben lekérdezett Európai Értékrend Vizsgálat (a továbbiakban EVS99 – European Values Studies¹) Magyarországra vonatkozó adataiban. Az adatelemzések szintjén Magyarországra koncentrálok, ugyanakkor az eredmények különböző európai vonatkozású kutatásokkal való összevetése során a kérdés nemzetközi – azon belül is főként európai – kontextusba kerül.

A disszertáció első részében a témát érintő elméleti megközelítésekől és empirikus kutatási eredményekből kiindulva a vallásosság és értékek kapcsolatára vonatkozóan megfogalmazok néhány előzetes hipotézist. A további fejezetek ezen előzetes feltevések EVS99 adatain alapuló vizsgálata köré épülnek.

Végül a záró fejezetekben összefoglalom és más kutatások fényében értékelem az eredményeimet.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a disszertáció megszületéséhez nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért konzulensemnek, Tomka Miklósnak és Karel Dobbelaere-nak, a Leuveni Katolikus Egyetem professzorának. Hálával tartozom továbbá mindazoknak, akik tanácsaikkal, javaslataikkal segítették munkámat: Gereben Ferencnek, Füstös Lászlónak, Bozsonyi Károlynak, Pusztai Gabriellának, Hegedűs Ritának, Rosta Gergelynek, a Faludi Ferenc Akadémia FIVÉSZ műhelye tagjainak és a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Tanszékén működő Doktori Műhely tagjainak. Végül hálás vagyok a férjemnek, szüleimnek, hugomnak és barátaimnak, akik folyamatos támogatásukkal, biztatásukkal nagyban hozzájárultak disszertációm elkészüléséhez.

---

¹ Az European Values Studies program a hetvenes években indult útjára, kezdetben 21 ország részvételével. Később nem európai országokra való kiterjesztése során kapta World Value Studies elnevezést. Az eddigi felvételek 1981-ben, 1990-91-ben, 1996-97-ben és 1999-ben történtek. A következő felvételt 2005-re tervezik.

I. VALLÁS ÉS ÉRTÉKEK VISZONYA A KÜLÖNBÖZŐ ELMÉLETI ÉS EMPIRIKUS SZOCIOLOGIAI MUNKÁKBAN

A vizsgált témakör elméleti hátterét tekintve két nyugat-európai (illetve észak-amerikai) helyzetet leíró megközelítésnek van meghatározó szerepe: az egyik egy tágabb, sokféle nézetet magába foglaló modernizációs (illetve posztmodernizációs) elmélet s ehhez kapcsolódóan a szekularizációs hipotézis, a másik a kulturális diszkontinuitás elmélete. A volt szocialista országokra egyik sem alkalmazható fenntartások nélkül még ma sem, hiszen a vallásosság és értékrend terén kialakult mai helyzet az elmúlt évtizedek sajátos történelmi körülményei között kiforrt mintákban gyökerezik (Borowik – Tomka 2001, Füstös-Szakolczai 1999, Heywood 1998, Spieker 2003, Tomka 1998a).

Az alábbiakban a kiinduló meghatározások után részletesebben bemutatom azt az elméleti hátteret és azokat az empirikus kutatási eredményeket, melyek munkám keretét képezik, végül a felmerülő problémák és hozzáférhető adatok ismeretében megfogalmazok néhány kiinduló hipotézist.

I.1. FOGALMI MEGKÖZELÍTÉS

I.1.1. ÉRTÉK, ÉRTÉKREND, ÉRTÉKRENDSZER

A vallás és az értékek mibenlétét illetően nincs tudományos konszenzus. Az egyes szerzők e sokszínű jelenségeknek mindig azon elemeit hangsúlyozták saját meghatározásukban, amelyek az általuk ismert empirikus alapoknak, kutatási céljaiknak, nézeteiknek leginkább megfeleltek. Ezen kiindulópont ismerete elengedhetetlen, ha értelmezni szeretnénk a vallásosságra és értékekre vonatkozó elméleteket, hiszen — mint látni fogjuk — különböző meghatározások eltérő elméletekhez vezetnek. Mivel általános és mindenki számára elfogadható meghatározások nem adhatók, csak azt az utat követhetjük, hogy a jelen feladattal a

hozzáférhető adatok figyelembe vételével leginkább harmonizáló, empirikus megalapozottságú meghatározást választjuk ki kiindulásképpen.

A szakirodalomban az értékekre vonatkozóan két szempont jelenti a leginkább kérdéses területet. Az egyik, hogy vajon közvetlenül megfigyelhetjük-e az értékeket, vagy sem, a másik, hogy az értékek egyénekhez vagy inkább közösségekhez köthetők. Az egyéni szint és a közvetlen megfigyelhetőség illetve a közösségi szint és a látens jelleg többnyire összekapcsolódik az értelmezésekben. Mindkét megközelítésnek jól kidolgozott és széles körben elfogadott elméleti háttere van (Füstös-Szakolczai 1999, Weber 1982, Deth – Scharbrough 1995)

Érezzük, hogy mindkét megközelítés mondanivalója fontos. Az értékek lényegileg társadalmi kategóriák (Váriné 1987, Bugán 1994), a kultúrák változatosságának alapvető aspektusai (Giddens 1995, Andorka 1997), az is igaz azonban, hogy kézzelfogható hatásuk az emberi viselkedés befolyásolásán, individuális szinten jut kifejezésre (Weber 1982, Füstös-Szakolczai 1999, Deth-Scarborough 1995). Ha ragaszkodunk a kérdőíves felvétellel, individuális szinten történő empirikus megközelítéshez és nem szeretnénk lemondani az elméleti, társadalomtörténeti perspektíváról sem, kapcsolódási pontokat kell találnunk egyéni és társadalmi szint között.

Az alábbiakban két, egymástól eltérő érték-koncepciót szeretnék bemutatni, melyek megoldást kínálnak az imént felvázolt dilemmára.

A Hankiss Elemér, Füstös László, Szakolczai Árpád és Manchin Róbert nevéhez fűződő érték-vizsgálatok² abból a weberi nézetből indultak ki, hogy az értékek az egyén szokásaihoz, életvezetéséhez kapcsolódnak, ezért individuális egységként elemezendők (Weber 1982, 1992). Füstös László és Szakolczai Árpád Gadamerre, Foucault-ra és Eliasra hivatkozva³ utalnak arra, hogy az életvezetés akkor kapcsolódik értékekhez, ha annak korábban bizonyossá vált formái problematikussá válnak. Ez társadalmilag releváns módon a nagyobb társadalmi átalakulások, átmeneti időszakok idején történik, mikor megszűnnek az embereket irányító korábbi referenciapontok, s az emberek támasz nélkül maradva a mindennapi életükből való

---

² A Magyar Tudományos Akadémia Értékszociológiai Műhelyéhez köthető kutatásokról van szó, melyek keretében 1977-78-ban, 1982-ben, 1990-ben, 1993-ban, 1996-ban, 1997-ban és 1998-ban zajlottak országosan reprezentatív felvételek (Füstös – Szakolczai 2004a).

³ A hivatkozott művek: Hans-Georg Gadamer: *The Universality of the Hermeneutical Problem*. In *Philosophical Hermeneutics*. University of California Press, Berkeley, 1976; Norbert Elias: *The Civilising Process*. Blackwell, Oxford, 1994; Michel Foucault: *Polemics, Politics and Problemizations*, in Paul Rabinow (ed.) *The Foucault Reader*, Pantheon, New York, 1984.

kilépésre, gondolkodásra és elmélkedésre, mindennapi életvezetésük stabil mederbe terelésére kényszerülnek. A rend felbomlásának ilyen időszakai jegyeket, lenyomatokat képeznek a társadalmi értékrendszert alkotó különböző értékrendeken.

Az értékek, mint az egyéni viselkedést irányító életelvek hozzáférhetővé válnak, ha gondolkodás által megfogalmazódnak. Megragadásukhoz azonban olyan kutatási módszerre van szükség, amely a válaszadót szemléletének alapos átgondolkodására, önreflexióra készíti. A szerzők egyetlen módszert tartanak alkalmasnak az értékek közvetlen megragadására: a Milton Rokeach által kidolgozott, értékek sorba rendezésén alapuló tesztet (Füstös-Szakolczai 1999, 2004b).

A másik megközelítés az európai értékrend-vizsgálatokhoz köthető, melyek felvételei során az értékek vizsgálatára főként több életterületet is érintő, a Rokeach-teszthez képest gyorsan megválaszolható kérdéseket tettek fel. E kérdésekre adott válaszok nem annyira az emberek értékeiről, inkább különböző helyzetekkel, dolgokkal kapcsolatos viszonyulásairól adnak közvetlen képet, s ezt az adatokat felhasználó kutatók is hangsúlyozzák (Deth – Scarbrough 1995).

Nézeteik szerint az értékek az emberek empirikusan megragadható, konkrét helyzetekkel, dolgokkal kapcsolatos viszonyulásainak (attitűdjeinek) alapját, forrását képezik: az erkölcsileg kíváncsnak közvetlenül nem megfigyelhető, hangsúlyozottan társadalmi, diszkurzív, interszubjektív jellegű koncepciói, melyek bizonyos mértékben hatnak a viselkedésre.

Az EVS99 adatait elemezve tehát az attitűdökre építünk, mikor az értékekre vonatkozóan szeretnénk információkhoz jutni. Deth és Scarbrough szerint az érték-orientációk az attitűdök jelentéssel bíró, értelmes alakzataiként mutatkoznak meg az adatokban, így vizsgálható az értékek mindennapi életre gyakorolt hatása, más tényezőkkel való összefüggése.

E koncepció előnye, hogy nagy hangsúlyt fektet az értékek közösségi, interszubjektív jellegére. Az értékek mindig egy adott közösségben kialakult, a kíváncsnak vonatkozó morális diskurzus elemei, közös tulajdonát képezik olyan személyeknek, akik ugyanazon jelentés-univerzumon osztoznak. Az egyének értékei pedig egy csoporthoz, közösséghez tartozásból erednek (Deth – Scharbrough 1995). A megközelítés gyengéje ugyanakkor, hogy az értékek és attitűdök viszonya nem egészen tisztázott.

A történeti változások ebben a szemléleti keretben az elsőként bemutatott megközelítéshez hasonlóan értelmezhetők. Normál körülmények között cselekvésünk rutinizált, s nem is tudjuk megjelölni azt a normatív keretet, ami cselekedeteinket szervezi. Amikor azonban változóban van a társadalmi struktúra, kialakulnak olyan válsághelyzetek, amikor a bourdieu-i értelemben vett habitus⁴ nem biztosítja a kellő hatékonyságot, a normák fellazulásával párhuzamosan felszínre kerülnek, explicitté válnak az azok alapjául szolgáló értékek. Így az értékek a társadalmi változás hatótényezőivé válnak, majd később ismét a névtelenségbe süllyednek (Kiss 2003).

Mindkét megközelítés alkalmas tehát arra, hogy kérdőíves felvételen alapulva számításba vegye az értékek társadalmi természetét és magába integrálja a történeti perspektívát is. Az alapvető különbség a kettő között az, hogy az egyik esetben az értékeket (amennyiben reflexív módszert alkalmazunk azok megközelítésére), közvetlenül vizsgálhatónak, míg a második esetben (részben az érték-fogalom erősebb társadalmi hangsúlya miatt) kérdőíves módszerrel közvetlenül nem vizsgálhatónak tekintik. Ennek a különbségnek fontos módszertani következménye van: míg első esetben az egyes értékekre vonatkozó adatok önmagukban is értékesek, a második esetben hangsúlyozottan a kérdésekre adott válaszok csoportosulásaira kell fókuszálni, mivel az egyes válaszok csak viszonyulásokat, nem pedig az azok háttérében álló értékeket tükrözik⁵.

Ebben a munkában az értékeket olyan emberi viselkedés háttérében meghúzódó életelveknek, eszmei objektivációknak tekintem, amelyekben kifejeződik, hogy mit tartunk jónak vagy rossznak, kívánatosnak, vagy elkerülendőnek, vagyis amelyek kijelölik a dolgok, események és helyzetek egész osztályainak fontosságát. (Váriné 1987, Andorka 1997).

Mivel elemzéseimben az EVS99 kutatás nem reflexív módszerrel felvett adataival dolgozom, az értékek vizsgálhatóságát illetően a Deth és Scarbrough által

---

⁴ Bourdieu-nél a habitus adja meg a cselekvési stratégiák alapvonalait. A habitust, amely tartós beállítottságok, diszpozíciók rendszere, egy adott típusú környezetet (pl. egy osztályhelyzetre jellemző anyagi létfeltételeket) alkotó struktúrák termelik ki. A habitus beépül a személyiség egészébe, és annál kötöttebben határozza meg a cselekedeteket, mennél inkább természetesnek tűnnek azok. Nem azonos a szokással, mert képessé kell tennie az objektív körülményekhez való alkalmazkodásra, új helyzetekre való reagálásra is (Bourdieu 2002, Hadas 2001).

⁵ Ami a dolgozat szóhasználatát illeti, az EVS kutatás egyes kérdéseivel kapcsolatban „értékekről” fogok beszélni továbbra is, de tudnunk kell, hogy egy adott egyén konkrét kérdésre adott válasza „csupán” az egyén értékein alapuló viszonyulás.

megfogalmazott gondolatokat tekintem irányadónak, tehát az egyes kérdésekre adott válaszokat viszonyulások mutatóiként, míg az azokban megmutatkozó jelentéssel bíró alakzatokat „érték-orientációként” értelmezem. Az „érték-orientáció” fogalmában az egyén viszonya fejeződik ki meghatározott értékekhez (Váriné 1987), arra utal, hogy mely értékek alapvető, központi jelentőségűek az emberek számára. Rokeach szemléletével egyetértve úgy vélem, egy személy sokféle attitűddel rendelkezhet, de személyes valóját, identitását csak néhány centrális értékkel való azonosulása fejezi ki (Rokeach 1979, Váriné 1987, Bugán 1994).

A különböző értékek nem egyformán fontosak az emberek életében, vannak közöttük nagyon fontosak és vannak jelentéktelenek, tehát elvileg fontosság szerint sorba rendezhetők, rangsorba állíthatók. Az értékek egyéni szinten kialakult rangsorát nevezzük érték-preferenciának. Az értékrend fogalom is az értékek struktúrájára utal, de nem azonos az érték-preferenciával. Egyrészt nem csupán egy sorrendiséget, hanem a különböző értékek együttjárásában megmutatkozó mintázatokat is figyelembe veszi, másrészt nem csupán egyénekre, hanem társadalmi csoportokra vonatkozóan is értelmezhető.

Egy társadalomban különböző értékrendek élnek egymás mellett, ezeket együttesen szokták értékrendszernek nevezni (Andorka 1997).

Az imént bemutatott fogalmak kombinálva is előfordulhatnak az elemzésekben. Amikor például család-orientált értékrendről beszélünk, arra gondolunk, hogy egy egyén, vagy egy társadalmi csoport számára alapvető jelentőségűek a családhoz köthető értékek (itt tehát egyszerre több, tartalmilag összetartozó érték érték-struktúrában elfoglalt helyét minősítjük).

I.1.2. VALLÁS, VALLÁSOSSÁG

Az értékekhez hasonlóan a vallásra sem adható egy általánosan elfogadott definíció. Vizsgálatom szempontjából kiindulásképp Geertz megközelítése tűnik a legtermékenyebbnek, amely szerint a vallás egy kulturális rendszer, melynek specifikuma valamilyen túlvilág, evilági racionalitáson túliság, „Isten” feltételezése: a vallás „szimbólumok rendszere, amely arra szolgál, hogy erőteljes, meggyőző és hosszan tartó lelkiállapotokat hozzon létre az emberekben, miközben kialakítja a létezés általános rendjének koncepcióit, és ezeket a koncepciókat a tényszerűség

olyan aurájába öltözteti, melyben a lelkiállapotok és motivációk egyedülállóan valóságosnak tűnnek” (Geertz 1994).

Geertz meghatározásában nem domborodik ki kellőképp egy nagyon fontos elem: a vallás közösségi jellege. A vallás is, akárcsak az értékek, lényegénél fogva közösségi jellegű. Gerhard Lenski szerint a vallás az ember sorsát alakító hitek és egy csoport tagjaival megosztott, hitekkel összefüggő gyakorlatok rendszere (Lenski 1961). Tomka Miklós értelmezésében a vallás, mint társadalmi–kulturális rendszer magában foglalja nem csupán a vallási kultúrát, erkölcsöt, szimbólumrendszert, a világ értelmezését, a lét értelmére és céljára vonatkozó meghatározásokat, hanem azt az azonos hitű közösséget is, amely ennek a kultúrának megteremtője és formálója, s azt a szervezetet is, amely ennek a közösségnek a vallási, kulturális önazonosságát képviseli (Tomka 1985, 1990).

A vallás, mint társadalmi-kulturális rendszer tehát értékek hordozója is egyben.

A vallás közösséghez, illetve intézményhez, a vallásosság egyénhez köthető fogalom. A vallásosság sem definiálható, nehezen megragadható, összetett jelenség. Kérdőíves módszerrel közvetlenül az egyének vallásosságáról kapunk képet, bár hangsúlyoznunk kell, hogy a jelenség összetettsége és a róla szerzett, elsősorban intézményes vallásosságon alapuló tudásunk miatt ez a kép meglehetősen egyoldalú és részleges. Ez igaz a jelen munkában felhasznált adatokra is: az EVS és WVS vizsgálatokban feltett kérdések leginkább az intézményes keresztény vallásosságot világítják meg.

Kiindulásképp ebben a munkában vallásosságnak fogom tekinteni mindazokat a jelenségeket, amelyekre a következő állítások legalább egyike teljesül:

1. az emberek vallásosságnak tartják
2. az emberek részt vesznek egy társadalmilag vallásnak minősített rendszerben
3. természetfeletti hivatkozások vannak az emberek fejében, nem pusztán evilági racionalitás.

Ebbe a megközelítésbe belefér a formák, dimenziók ma tapasztalható sokfélesége.

I.1.3. A VALLÁSOSSÁG ÉS AZ ÉRTÉKEK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Látható, hogy vallásosság és értékek tekintetében egymást átfedő meghatározásokból indulok ki, hiszen pl. ha az emberek természetfeletti hivatkozással, weberi értelemben értékracionálisan cselekszenek, az vallási jelenség és az értékek körébe is beletartozik.

A vallásosság és értékek összefüggését tartotta szem előtt Thung és kutatócsoportja is, amikor a vallási meggyőződéseket vizsgálva a vallást, mint hitek, értelmezések és értékek együttesét határozta meg. A vallásosság e három összetevőjének értelmezése a következő: a „hitek” a végső valóság létére és természetére vonatkozó, empirikusan nem ellenőrizhető állítások, az „értelmezések” az élet, a szenvedés és a halál vélt értelmére vonatkoznak, míg az „értékek” a kíváncsiságról való kifejezett vagy hallgatólagos felfogást testesítik meg (ez megegyezik az általam elfogadott meghatározással). A vallásosság változása e három összetevő többé-kevésbé jelentős, nem feltétlenül ugyanolyan jellegű változásával jár együtt (Thung 1985, Földvári 1996, Földvári-Rosta 1998). A vallásosság általam adott meghatározása magában foglalja a hiteket, értelmezéseket és értékeket, ugyanakkor tágabb ennél, mégpedig a közösségi dimenzió tekintetében.

A vallásosság belső, kívülről nem megfigyelhető dimenziói az értékeket is magukba foglalják (James 1958, Thung, 1985), így az értékrendek változása egyúttal a vallásosság valamilyen szintű változását is jelentheti (amennyiben a vallásossághoz kötődő értékek is érintve vannak általa); ugyanígy a vallási változás is kihathat az értékek, értékrendszerek alakulására.

Egy sajátos, hiteket és értékeket összekapcsoló fogalmi megközelítés található Rokeach munkájában, mely szerint a hitrendszer részei az értékek és attitűdök. A hiteket nagyon általánosan értelmezi Rokeach, mint az elvárások alapját adó feltevéseket arról, hogy mi valós vagy lehetséges. Az attitűdök ebben a megközelítésben különböző tárgyak vagy szituációk köré szerveződött hitek csoportjai, az értékek pedig a legáltalánosabb hitek. A központi értékek és a vallásos hitek, melyek az egyén identitása szempontjából a legalapvetőbbek, a legkevésbé

változékonyak, a periférikus hitek viszont könnyen változhatnak anélkül, hogy ez a változás érintené a hitrendszer többi részét (Rokeach 1968).

E jelentősen eltérő meghatározásokból vallásosság és értékek kapcsolata szempontjából két tényező különösen fontosnak látszik: az egyik, hogy az emberek vallásossága ill. értékei mennyire tudatosak, a másik (az előzőt részben átfedő tényező) pedig, hogy mennyire fontos a szerepük az egyén identitása, önazonossága szempontjából.

A tudatosan felvállalt vallásosság valószínűsíti, hogy az értékek is ennek megfelelően alakulnak, s legalábbis a vallásossághoz jobban kötődő értékek nem mondanak ellent a vallásos meggyőződésnek (Gabriel 1996). Ha azonban valaki nem tudatosan és következetesen éli meg a vallásosságát, előfordulhat, hogy ugyan elfogad valamilyen vallási tanítást, és bizonyos formában gyakorolja is a vallásosságát, mégis a vallásosságából következő értékektől eltérő értékek szerint él (mert pl. más kulturális közegben nőtt fel).

Thung és munkatársai szerint a tudatosság azonban egyúttal nagyobb „sérülékenységgel”, változatossággal járhat. A vallásosság és az értékek ebből a szempontból eltérőek: nem egyformán tudatos az emberekben ez a két jelenség. Az értékek a szocializáció során szinte észrevétlenül válnak belsővé, és nagyban az a kulturális közeg határozza meg őket, amelyben felnőttünk és amelyben élünk. A vallásosság ugyanakkor, még akkor is, ha öröklött, sokkal erőteljesebben kognitív természetű, gyakorlatilag lehetetlen tudattalanul vallásosnak lenni. Ebből adódik, hogy az értékek stabilabbak, a vallásossághoz képest nehezebben változnak (Thung et al. 1982).

Rokeach gondolatmenete arra világít rá, hogy az ember identitása szempontjából különösen fontos értékek és vallásosság-elemek relatíve stabilak és szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, míg az identitáshoz kevésbé kapcsolódó vallásosság-elemek és értékek változékonyabbak és laza közöttük a kapcsolat (Rokeach 1968). Tovább árnyalja a képet, hogy bizonyos értékek szorosabban köthetők egy vallási tanításhoz, mások szempontjából azonban nem annyira lényeges, hogy az emberek vallásosak-e vagy sem (ilyenek az adott társadalomban, kultúrában általánosan elfogadott értékek).

A fentiek fényében jobban érthető, hogy bár a vallásosság és értékek gyökere tulajdonképpen azonos⁶, miért találkozunk mégis a vallási jelenségek és értékek sokféle kombinációjával. A kérdés persze az, hogy ezekben a kombinációkban felfedezhető-e valamiféle rendszer.

Az értékek és vallásosság, különböző természetű, de egymást átfedő jelenségek. Az imént leírtak alapján megalapozottnak látszik azt feltételezni, hogy értékrend és vallásosság között egyfajta „valószínűségi kapcsolat” (Inglehart 1997) van, vagyis egy bizonyos fajta vallásosság valószínűsít bizonyos fajta értékrendet (vagy értékrendeket) és nem valószínűsít másokat. Mivel egymást átfedő, összefüggő területekről van szó, vallásosság és értékrendszer együttes vizsgálata értékes adalékokkal szolgálhat a vallás - és az értékszociológia számára is.

I.2. ÁLTALÁNOSAN ELFOGADOTT TEÓRIÁK ÉS KÖZÉP-KELET EURÓPA SAJÁTOS HELYZETE

I.2.1. A TÉMA A SZEKULARIZÁCIÓS ÉS MODERNIZÁCIÓS (POSZTMODERNIZÁCIÓS) ELMÉLETEK PERSPEKTÍVÁJÁBAN

A szociológusok körében többé-kevésbé elfogadott az a nézet, hogy bár az értékek változnak, s a modern társadalmakban már nem létezik egy egységes, minden területet átfogó értékrendszer, bizonyos alapvető értékek általános elfogadottsága szükséges bármely társadalom fennmaradásához⁷, tehát az értékek nem veszítenek jelentőségükből korunkban sem.

---

⁶ Vallásosnak lenni annyit jelent, hogy az emberek elfogadnak vagy egyszerűen csak „örökölnék” egy, a transzcendens valóságra vonatkozó tanítást, egy világméretű, és részben attól függően, hogy ez mennyire tudatosul bennük, a tanításból adódó következményeket érvényesítik az életükben. Az értékek, amik az emberek jóról és rosszról, kíváncsúságról és nem kíváncsúságról való felfogásait testesítik meg (Andorka 1997), ugyancsak szorosan összefüggnek a világmérettel, az „igazságról” vallott felfogással, s szintén hatással vannak az emberi viselkedésre.

⁷ Utalhatunk például Parsonsra, aki szerint minden társadalomnak ki kell fejlesztenie bizonyos közös hiteket és általános értékeket, amelyek az individuumok számára normatív jelentőséggel bírnak (Némedi 1988) Giddens és Hervieu-Léger is (Kierkegaard, Heidegger és Tillich nyomán) úgy vélekednek, hogy a modern társadalmakban élethez szükséges a morális létezés minimuma (Fulton 1997).

A vallásosságot illetően nem ilyen egyszerű a helyzet: gyakran homlokegyenest ellenkező nézetekkel találkozhatunk.

A vallásosságról alkotott képet a szociológia kezdeteitől fogva meghatározták az ipari társadalom kialakulásáról vallott nézetek, s vannak, akik úgy gondolják (pl. Beckford 1989), hogy mikor a vallásról gondolkodunk, s vele kapcsolatban kérdéseket teszünk fel, még ma is ugyanezekben, a ma már megkérdőjelezhető keretekben mozgunk. A vallásra vonatkozó elméletek vizsgálatánál ezért messzemenően figyelembe kell vennünk — és ha szükséges, kritika tárgyává tennünk — azt az általánosabb szociológiai keretet, amelybe a vizsgált nézetek illeszkednek. Az alábbiakban a vallásról való gondolkodást mindmáig uraló szekularizációs elmélet(ek)nek a témám szempontjából fontos elemeit veszem górcső alá.

I.2.1.1 A szekularizáció aspektusairól

Hogy a modern társadalom kialakulása mit jelent a vallásokra, vallásosságra nézve, s mi lesz a vallás jövője, már a felvilágosodás korától kezdve különböző szekularizációs elméletek⁸ kidolgozásával próbálták megválaszolni. A szekularizációs elméletek a modernizációs elméletekkel párhuzamosan, ill. azok részeként fogalmazódtak meg. Bár a modernizációs elméletek⁹ a hetvenes évektől a posztmodernizáció¹⁰ előtérbe kerülésével szélesebb körben megkérdőjeleződtek (Inglehart 1997), a vallásosság jelenségének, helyének, szerepének változására válaszolni kívánó szekularizációs elméletek úgy látszik, (más hangsúlyokkal) ma is alapvető jelentőségűek a vallásszociológiai szakirodalomban (Laermans – Wilson – Billiet 1998, Martin 1978, Wilson 1982). Maga a szekularizáció fogalma nem

---

⁸ Az elméleti áttekintésnél felhasználtam Rosta Gergely (1998), és Tomka Miklós (1989) összefoglalását.

⁹ Inglehartot követve a modernizáció fogalma alatt a társadalmak gazdasági és politikai lehetőségeinek jelentős kitejedését értem: a gazdasági lehetőségek kiterjedése az iparosítás, a politikaiaké a bürokratizálódás révén történik. A folyamat magja az iparosítás. A modernizálódó társadalmakban a gazdasági növekedés válik a domináns társadalmi, és a teljesítmény a domináns egyéni céllá, ezzel párhuzamosan a társadalom minden területén jelentős racionalizáció zajlik. (Inglehart 1997)

¹⁰ A posztmodernizációs folyamat Inglehart általánosan ismert elmélete szerint a gazdasági fejlődés és jólét magas szintjét elért társadalmakban zajló átfogó kulturális változás, amelyben a hangsúly a gazdasági növekedésről áttevődik az élet minőségének maximalizálására. A posztmodernizáció leglényegesebb aspektusa egy új kultúra születése, új értékek és életstílus megjelenése – a posztmodern társadalom a hierarchikus intézmények és merev társadalmi normák hanyatlásával, az egyéni választás, a tömeges részvétel, az etnikai, kulturális és szexuális sokféleség iránti tolerancia jelenségének növekedésével jellemezhető. Az értékváltás Inglehart szerint nagyrészt akkor történik meg, amikor egy olyan fiatalabb generáció váltja fel az idősebbeket, mely tagjainak személyisége a megváltozott gazdasági-társadalmi környezetben formálódott ki. (Inglehart 1997)

egységes, különböző szerzők különféle meghatározásokat adnak rá, aszerint, hogy magát a vallást miképp értelmezik, s a társadalmi átalakulás mely aspektusaira fókuszálnak (Tomka 1989, Rosta 1998, Hamilton 1998).

A leggyakoribb, szinte minden szerzőnél előforduló kiindulópont a vallás össztársadalmi szerepének, átfogó fölérendeltségének megszűnése a világi területek emancipációjával, az önálló logika szerint működő, független társadalmi alrendszerek létrejöttével párhuzamosan. Ez a modern társadalmak kialakulásának szükségszerű velejárója, s Casanova értelmezésében egyúttal a szekularizáció egyik jelentése (Casanova 1994).

Mit jelent ez az egyénekre nézve?

Előfordulhat, hogy az imént leírt folyamat a vallásos meggyőződések és magatartások hanyatlásával jár, amelyet Casanova (1994) a szekularizáció második jelentéseként mutatott be. Ez a jelentés nagyon korán, már Durkheim gondolataiban is megjelenik (Durkheim 1976). Mivel a társadalmi élet egyre kisebb részét öleli fel a vallás, az egyének tudatában a mindenható, mindent befolyásoló Isten helyébe egy általánosabb, az egyéni cselekvésre kevésbé ható transzcendencia lép, Durkheim kifejezésével élve Isten eltávolodik a világtól, szent a profántól. Ha a vallásmeghatározás a szent és profán dichotómiáján alapul, mint Durkheimnél¹¹, vagy Bergernél¹², akkor a racionalizálódási folyamattal párhuzamosan a természetfeletti értelmezések visszaszorulása egyúttal a vallás eltűnéséhez vezethet¹³. (Durkheim 1976). Szintén a vallásos meggyőződések hanyatlását helyezi előtérbe Stark és Bainbridge, akik elméletében a szekularizáció a vallásos hit erőzióját jelenti egyfelől, s ezzel párhuzamosan az intézményesedés folyamatában az elvilágiasodott

---

¹¹ A meghatározás így fordítható: "a vallás a szent dolgokra vonatkozó hitek és gyakorlatok egységes rendszere, amelyek az őket elfogadó embereket egy morális közösségbe tömörítik". Durkheim a vallás szerepére vonatkozóan ugyanakkor utal arra is, hogy a vallásosságot társadalmi kohéziós szerepe öröklétre predestinálja. A régi istenek ugyan elhalhatnak, de újak fognak helyettük születni (a társadalom által), amelyek ezt a társadalmi funkciót betöltik. (Durkheim 1976)

¹² Berger szerint a vallás emberi vállalkozás a "szent kozmosz" létrehozására. A "szent kozmoszt" az ember önmagától eltérő, ellenállhatatlan hatalommal bíró valóságként fogja fel. (Berger, 1969)

¹³ Berger 1969-es művében elsősorban a vallás önálló alrendszerre válása, tehát a szekularizáció itt bemutatott első jelentése kap hangsúlyt. Meg kell említenünk, hogy Berger ma a korábbi nézeteivel ellentétes véleményen van, korábban bemutatott szekularizációs elméletét felülvizsgálta a világban tapasztalható, elméletének ellentmondó tények (a vallási éledés, illetve fundamentalizmus) miatt. 1999-ben született művében (The Desecularization of the World) hangsúlyozza, hogy a modernizáció nem szükségszerűen vezet vallási hanyatláshoz. Egyfelől a modernizáció nem csupán szekularizációs tendenciákkal, hanem ellentétes irányú mozgalmak létrejöttével jár, másrészt a makro-szinten megmutatkozó szekularizáció nem jelenti szükségszerűen az egyéni vallásosság, az emberi tudat szekularizációját (Rosta 2003).

vallási intézmények hanyatlását másfelől¹⁴ (Stark and Bainbridge 1985). Hargrove is kiemeli, hogy a vallásos hitek formája szimbolikus természetük miatt fennmarad ugyan a modern társadalmakban, ám mivel már nem egy megosztott, közösségi életből fakadnak, egységes tartalmukat elvesztve egyre inkább pusztá absztrakciókká válnak (Hargrove 1989).

A szekularizáció második aspektusában az állt középpontban, hogy a vallás elveszett össztársadalmi szerepe miként jelenik meg az emberek tudatában. Egy másik, bár ezzel összefüggő szempont az, hogy miképp találja meg helyét az egyén ebben a megváltozott társadalmi helyzetben. Luhmann és Luckmann ugyancsak a társadalmi differenciálódásból kiindulva és ezt a szempontot szem előtt tartva a vallásra vonatkozó eltérő nézetei miatt Bergertől és Durkheimtől gyökeresen eltérő következtetésre jut. Mindkét szerzőnél hangsúlyos, hogy az önálló társadalmi alrendszerek létrejöttével már nincsenek az élet minden területére érvényes szabályok, a mindent átfogó értékrend helyébe lépő intézményi ideológiák nem nyújtanak már kötelező, egységes értelmezési rendszert. Az egyénnek ezért magának kell kialakítania saját világképét, a döntések végső soron rá hárulnak, a döntési cselekvés privatizálódik (Luhmann 1977). Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egyre többen lesznek azok, akik a vallási kultúra elemeiből válogatva egyéni kombinációkat hoznak létre, s egyre kevesebben azok, akik vallási szervezetekhez kötődnek¹⁵.

Luhmann nagyon általánosan értelmezi a vallást, melynek funkciója a bizonytalan bizonyossá történő transzformációja, így számára az imént leírt folyamat nem a vallás megszűnését, hanem funkciója betöltésének pluralizálódását és az egyéni döntések szerepének növekedését jelenti (Luhmann 1977). Luckmannál a vallás szintén szorosan kötődik az ember ember voltaához, annak természetében gyökerezik (az ember sajátossága, hogy biológiai természetén túllépve egy mindent átfogó értelmi világot hozzon létre) és hozzájárul mind az egyén, mind az objektivált társadalom létrehozásához. Mint ilyen, nem fog megszűnni, csupán az intézményi-szervezeti keretektől szakad le, „láthatatlan vallássá” válik. Luckmann szerint így

---

¹⁴ Ha a szekularizációs elméleteket vizsgált alanyok szerint csoportosítjuk, a társadalmi és egyéni szint mellett az intézmények szintje hangsúlyos. Ez utóbira itt és most nem térhetek ki részletesen, de érintőlegesen többször elő fog fordulni.

¹⁵ A vallási kultúrából szabadon “szemezgető” embereket Tomka Miklós “maguk módján vallásosoknak” nevezte. Ha szem előtt tartjuk a vallásosság közösségi természetét, Tomka szerint a maga módján vallásosság térnyerése hosszú távon megkérdőjelezhető, mivel a vallásosság ezen formáját nehéz átörökíteni (Tomka 1992)

alakul ki a vallás „új társadalmi formája” (Luckmann 1967). A vallás privát szférába szorulása Casanova értelmezésében a szekularizáció harmadik jelentése (1994).

Miközben a szekularizációs elmélet ma is általános kiindulópontot jelent a vallásra vonatkozó nézetek tekintetében, az utóbbi évtizedekben tanúi lehettünk a vallásosság feléledésének is (új vallási mozgalmak, fundamentalizmus). Többféle kísérlet történt e tapasztalat szekularizációs elméletekbe történő bevonására.

Stark és Bainbridge elmélete szerint a szekularizáció és a vallási megújulás ugyanazon folyamat két oldala: az univerzális kompenzációk¹⁶ nyújtására képtelen, elvilágiasodott vallási szervezetek lehanyatlanak és helyükbe vallási újjáéledés (szekták¹⁷ alapítása) és/vagy innováció (kultuszok¹⁸ alapítása) lép¹⁹. A szekularizáció ebben a szemléletben egy önmagát limitáló folyamat, mivel a vallás sajátosan hozzátartozik ember voltunkhoz: bizonyos vágyaink beteljesülésére (pl. örök élet) csak egy aktív természetfeletti feltételezésével számíthatunk (Stark és Bainbridge 1985).

Casanova (1994) tipológiája is alkalmasnak látszik arra, hogy a szekularizációs elméletet összebékítsük az ellentétesnek tűnő tapasztalatokkal. A szekularizáció ugyanis más és más formát ölt az egyes térségek eltérő adottságainak, történelmi útjának megfelelően, s jellegzetes formája, melyre a Casanova-féle tipológia mindhárom eleme ráillik, Nyugat-Európában zajlott le. Amerikában, ahol Nyugat-Európával szemben állam és egyház összefonódása nem akadályoztatta a modern társadalmaknak inkább megfelelő denominációk²⁰ létrejöttét²¹, s a vallás helyet kap a civil társadalomban, csak a szekularizáció első aspektusa figyelhető meg²².

---

¹⁶ A kompenzáció az a (nem igazolható) hit, hogy egy nyereség elérhető lesz a távoli jövőben vagy más környezetben. A vallások olyan emberi szervezetek, melyek elsődleges célja természetfeletti feltételezéseken alapuló általános kompenzációk (melyek nyereségek széles körét kilátásba helyezik) nyújtása (Stark és Bainbridge 1985).

¹⁷ A szekta a társadalomtól és annak intézményeitől illetve értékeitől elkülönülő vallási mozgalom. Tagjai megtérés útján, önkéntesen csatlakoznak hozzá. A szektákat a megújulás szelleme, etikai szigorúság és gyakran aszketizmus, továbbá exkluzív (kizáró) attitűd jellemzi. (Stark-Bainbridge 1985).

¹⁸ Stark és Bainbridge szerint a kultuszok a deviáns vallási tradíció megjelenítői a társadalomban. Vallási mozgalmak, melyek nem szakadás útján jönnek létre, hanem vagy a korábbi hitektől, értékektől szimbólumoktól és vallási cselekedetektől elkülönülő, új formák megjelenésével, vagy valamely idegen kultúra elemeinek importálásával (Stark – Bainbridge 1985).

¹⁹ Stark és Bainbridge figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a vallási újjáéledés nem csupán szekták vagy kultuszok alapításában mutatkozhat meg, hanem meglévő vallási szervezeteken belül is (példaként hozhatjuk erre kisközösségek sorának létrejöttét a nagy egyházi szervezetekben illetve azokhoz kötődően).

²⁰ A denominációk olyan vallási szervezetek, melyek elfogadják az őket körülvevő társadalmi környezetet. E fogalmat az észak-amerikai formációkra (USA, Kanada) vonatkozóan szokás használni (Stark és Bainbridge 1985)

Bizonyos, hogy a világi területek vallási intézményektől és normáktól való elválása szükségszerű velejárója a modernizációnak, az azonban egyáltalán nem szükségszerű, hogy a vallási meggyőzések és magatartásformák háttérbe szoruljanak, vagy hogy a vallás a privát szférába húzódjék vissza. A szekularizáció és a vallásosság, mint egy társadalmilag releváns kulturális hagyományok tehát nem zárják ki egymást Casanova megközelítésében.

Ma sok szociológus — James A. Beckford szerint méltánytalanul — a modern világ periferiájára száműzte a vallást. A második világháború utáni fejlődés aláásta ugyan a vallás közösségi, szervezeti és családi bázisát, az érzelmek, hitek cselekedetek vallásos formái ugyanakkor fennmaradtak. A vallás ma is sokféle, és szignifikáns szerepet játszhat, csak ma már szociológiailag egyre kevésbé megragadható, egyre kevésbé jósolható. Beckford szerint helyesebb volna korunkban a vallást kulturális formaként, vagy forrásként tekinteni, mint társadalmi intézményként, számolva azzal, hogy ezáltal annak eddigi eszközökkel történő vizsgálata szociológiailag problematikussá válik (Beckford 1989).

I.2.1.2 A vallásosság és az értékek alakulása a modernizációs folyamatban

A modernizációs és posztmodernizációs folyamat megváltoztatta a vallásosság és értékek viszonyát is.

A modern társadalmakban a vallásosság és az értékek viszonyát illetően alapvetően új helyzet állt elő. A tradicionális társadalmakban a vallás és értékek szorosan összekapcsolódva, egy egységes kultúra részeként léteztek: a vallás átfogta az élet minden területét, meghatározta az emberek értékeit, jóról és rosszról vallott felfogásait is. A modernizációs folyamatban a vallás elvesztette össztársadalmi szerepét, és egyéni szinten sokak számára az életet átfogó, irányító szerepét is. Ily

---

²¹ David Martin szerint a vallási pluralizmus a szekularizáció alacsonyabb fokával jár együtt (Martin 1978). Ezzel ellentétben ugyanakkor Bryan Wilson a szektásodást a szekularizáció indikátorának tekintette. Ezzel ő arra utalt, hogy a közvetlen vallási tapasztalatok, a közösségiség iránt megnövekedett igényt elsősorban a kisebb közösségek, szekták képesek kielégíteni korunkban, vagyis a szekularizáció eltérő értelmezéseivel van dolgunk (Wilson 1976, Tomka 1989).

²² Berger fent említett újabb elmélete is, melyben azt állítja, hogy a modernizáció nem szükségszerű velejárója a vallási hanyatlás, megfelel Casanova nézeteinek. Berger arra sarkall, hogy más szemszögből tekintsünk a vallási változásokra, s inkább a nyugat-európai mintát tekintsük kivételnek, semmint az amerikaiakat (Rosta 2003).

módon, bár ma is szinte minden vallás egy, az életnek több-kevesebb területét érintő értékrendszert foglal magába, korántsem egyértelmű a kapcsolat a vallásosság és a jó és rossz, fontos és kevésbé fontos megítélésének kérdése között.

Ezért egyrészt széles hatóköre lehet egy társadalomban egy adott vallás értékrendszerének anélkül, hogy a társadalom jelentős része elfogadná a vallás hitbéli tanítását, vagy részt venne vallási szertartásokon. Tulajdonképpen ez a helyzet az európai és az észak-amerikai kereszténységgel is korunkban. Több empirikus kutatás (Lambert 1994, Lambert – Michelat 1992, Magyarországra vonatkozóan Földvári – Rosta 1999) is alátámasztja azt a hipotézist, hogy ezekben a társadalmakban létezik a vallásosságnak egy olyan típusa, melyben a hivatalos hittételek jelentőségüket veszítik, melyet bizonytalan vallásgyakorlat, mégis a kereszténységhez való kötődés jellemez, s amely típust Yves Lambert „kulturális kereszténység”-nek nevezett. A jelenség hátterét legalábbis részben megvilágítja az a hipotézis, mely az értékek más tudati tényezőktől eltérő természetére vonatkozik. E szerint az értékek meglehetősen stabilak (Van Deth – Scarbrough 1995), folyamatosan új intézményi támogatottsághoz juthatnak, míg az emberek hitei, és étellel, halállal, szenvedéssel kapcsolatos értelmezései, melyek tudatosabbak és társadalmi jelentőségükből veszítve ma már a tömegkommunikáció révén könnyebben nyilvános vita tárgyává válhatnak, gyorsabban és másképp változnak (Thung 1985).

Másrészt azok között, akik vallásosnak tartják magukat (ma Magyarországon nagyjából a társadalom kétharmada) kisebbséget képeznek azok, akik egyházasan vallásosak (Magyarországon nagyjából 10-20%), akiknek az értékrendje várhatóan következetesebben igazodik a hivatalos egyházi tanításhoz. A vallásosak nagyobb része „maga módján” vallásos, szabadon válogat²³ a vallási piacon, ami azt is jelentheti, hogy értékrendjében kevésbé meghatározó erővel bír a vallásosság, s talán értékrendjükben közelebb állnak a hazai népesség átlagához.

Jagodzinski és Dobbelaere „patchwork-hipotézise” szerint a növekvő vallási és etikai pluralizmus együtt jár, vagyis nemcsak a vallásra, hanem az erkölcsi normákra is igaz, hogy egyéni szinten heterogén és gyakran ellentmondásos elemekből épül fel, a vallás elvesztette egyesítő és legitimáló funkcióját e téren. (Jagodzinski – Dobbelaere 1995b).

---

²³ Ez a „szabad válogatás” nem teljesen szabad, hiszen nagy mértékben befolyásolja, irányítja az örökölt kulturális hagyomány, kulturális emlékezet. Egy magyar számára ezért elsősorban a keresztény orientáció a meghatározó, viszont krisnásnak lenni például kuriózum.

Bár vallásosság és értékek viszonya korántsem egyértelmű, összefüggésük a mai viszonyok közepette is valószínűsíthető.

Inglehart nagy adatbázis felhasználásával végzett nemzetközi kutatásának tapasztalatai szerint globálisan és hosszú távon a gazdasági, társadalmi és kulturális változások, hitek és értékek bizonyos mértékig előre jelezhető mintákat alkotnak, együtt járnak. Az anyagi biztonság magas szintjét elért fejlett nyugati társadalmakban zajló posztmodernizációs folyamat alapjaiban érinti az emberek értékrendjét²⁴, s megváltoztatja vallásosságát is (posztmodernizáció a szervezett vallásosság hanyatlásával, ugyanakkor a vallási érdeklődés felélénkülésével jellemezhető) (Inglehart 1997).

A kereszténység – bár megjelenési módjait tekintve folyamatosan változik, és a vallási szertartásokat rendszeresen látogatók a társadalom töredékét képezik – ma is átszövi az európai társadalmak kultúráját. Legalább ebben a tekintetben a vallásosság ma is szignifikáns hatással bíró tényező az európai társadalmakban. Jan W. van Deth és Elinor Scarbrough által szerkesztett, az értékek hatásával foglalkozó tanulmánykötetben bőséges empirikus anyagot találhatunk ennek alátámasztására. Van Deth a mai nyugati társadalmakat tekintve az egyik központi értékorientációként a vallásos-világi orientációt említette, mint a társadalmi és politikai változások egyik ma is ható, pre-indusztriális forrását (Van Deth – Scarbrough, 1995).

Kelet-Közép-Európában is lezajlott egy technikai fellendüléssel, iparosodással, urbanizációval, bürokratizálódással, szekularizációval járó modernizációs folyamat. Ez a modernizáció azonban nem a társadalmi fejlődésből következett, hanem egy szűk hatalmi réteg hajtotta végre a társadalom többségével szemben (Tomka 1998a). Ahhoz, hogy a vallások és értékek alakulásának körülményeit és eredőit megértsük, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen sajátosságok jellemzik ezt az „erőltetett”, „tervezett” modernizációs folyamatot.

---

²⁴ Olyan értékek kerülnek előtérbe, mint a személyiség kibontakozása, az élet minősége s a közösségiség (Inglehart 1997).

I.2.2. ERŐLTETETT MODERNIZÁCIÓ, SZOCIALISTA TÍPUSÚ SZEKULARIZÁCIÓ ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZIK

A sajátos geopolitikai helyzetű, történetileg sokszínű vallási és etnikai összetétellel jellemezhető, nyugati kereszténység uralta közép-kelet európai térségben a huszadik század második felében lezajlott erőltetett modernizációs folyamat sajátos helyzetet teremtett mind a vallásosság, mind az értékrendek alakulásának szempontjából. Az itt lezajlott szekularizáció ezért más jellegzetességekkel írható le, más szemszögből közelíthető meg, mint a természetes társadalomfejlődéssel együttjáró nyugati szekularizációs folyamat (Pomian-Srzednicki 1982, Tomka 1989, Tomka 1990b, 1998a, Hegedűs 1998).

I.2.2.1 A vallási változás mintái Közép-Kelet Európában

Empirikus kutatások is alátámasztják ezt a nézetet. Bár nemzetközi eredmények szerint Magyarország a főbb vallási mutatókat országos szinten figyelembe véve az európai mezőny átlagába helyezhető el²⁵, más kelet-európai országokhoz hasonlóan itt vallásosak és nem vallásosak között élesebb határok figyelhetők meg, s a vallásosak körében felülreprezentáltak a társadalom peremén élő rétegek (Ester et al. 1993). Kelet-Európában a generációs és világnézeti típusok között egyaránt nagyobb a szakadék, mint Nyugat-Európában (Tomka 1996).

A vallási hitek és gyakorlatok terén a közép-kelet európai országokban megmutatkozó párhuzamos fellendülések és hanyatlások sem írhatók le az ismert szekularizációs sémákkal.

A vallásosság²⁶ második világháborút követő alakulására vonatkozóan nagy vonalakban a következő tendenciák figyelhetők meg a térségben: az ötvenes években igen magas volt az egyházas vallásgyakorlás szintje²⁷, amely a hatvanas években csökkenésnek indult, s a hetvenes években érte el mélypontját. A hetvenes évek végétől kezdve viszont megfigyelhető egy gyenge, folyamatos vallási ébredés ebben

---

²⁵ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy mivel azonban vallásosság tekintetében igen nagy különbségek tapasztalhatók különböző korosztályok között, az átlag ebben az esetben inkább elfedi, semmint feltárja a valóságot.

²⁶ Ismételten hangsúlyoznom kell, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján empirikus megalapozottságú kép csak az intézményes keresztény vallásosságra vonatkozóan vázolható.

²⁷ Ehhez hozzájárult, hogy az egyházak a szocialista rendszer ellenpólusaivá váltak, mint a korábbi kultúra és társadalmi élet fennmaradt intézményes kifejeződései (Tomka 1998a).

a tekintetben, amelynek általános trendjéhez képest az 1990-1992 közötti időszakot kiugró növekedés jellemezte (Tomka 1990b, 1991, Hegedűs 1998, Tomka 1998a)²⁸.

Nagyon nehéz megjósolni, hogy merre tart az átalakulás. A vallásosság alakulásában ellentétes tendenciák "összjátéka" figyelhető meg: úgy látszik, hogy (legalábbis Magyarországon) a hagyományos vallásosság bomlásával párhuzamosan egy vallásfelvállalás terjed főként a városi, fiatal felnőtt, művelt rétegekben; a vallásosság bizonyos növekedése figyelhető meg az egyes generációkban, ugyanakkor vallástalanabb fiatal generációk váltják fel az idősebbeket (Tomka 1998a).

1.2.2.2 A szekularizációs folyamat sajátosságai és hatása a szocialista rendszerben

A „szocialista típusú szekularizáció”²⁹ alakulása szempontjából három tényezőnek volt meghatározó szerepe: az erőltetett modernizációnak, melyben az iparosításon, urbanizáción és a tradícióval történő szakításon volt a hangsúly; a totális igénnyel fellépő marxista ideológiának és végül az autonóm közösségek, mindennemű kulturális és társadalmi autonómia ellen indított harcnak (Tomka 1998a). A nagyívű gazdasági-társadalmi változások és az üldözés adják tehát azt a hátteret, amelyben a vallási változás máig ható sajátos mintái kialakultak.

A szocialista rendszerben a vallás eltűnését a gazdasági-társadalmi fejlődés természetes velejárójának tekintették, s igyekeztek is elősegíteni a „vallásmentes modern társadalom” létrejöttét. Hogy ez mennyire sikerült, az egyfelől a politikai

---

²⁸Ma Magyarországon a társadalom körülbelül egyhatoda tekinthető egyházasan vallásosnak, s valamivel több mint fele "maga módján vallásosnak" Ilyen arányban vallják magukat az emberek vallásosnak, ha a következő kérdést teszik fel (a megfogalmazásban apróbb eltérések lehetnek): Ezek közül melyikkel tudná magát a legjobban jellemezni?

1. Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem
2. Vallásos vagyok a magam módján
3. Nem tudom megmondani, vallásos vagyok-e vagy sem
4. Nem vagyok vallásos, engem ilyesmi nem érdekel
5. Nem vagyok vallásos, meggyőződésem szerint a vallásnak nincs igaza

Az egyházas vallásosságra vonatkozó arányszámok országos reprezentatív minták alapján : 1991-re 16,0%, 1994-re 16,3%. Ugyanerre az 5 itemes önbesorolási kérdésre maga módján vallásos választ adott 1991-ben 52,8, 1994-ben 54,3% (Forrás: TÁRKI-E 1991, ill. CSALÁD ISSP, 1994)

²⁹ Lengyelországra vonatkozóan Pomian-Srzednicki "tervezett szekularizációról" írt, melyben különösen hangsúlyos volt a társadalom elkülönítése a vallástól, a vallás közösségi szférából való eltüntetése, privatizációja; a vallási intézmények oktatási és jóléti funkcióinak leépítése; a köztudatban a vallás (egyház) és antimodern, a szekularizáció és társadalmi haladás összekapcsolása; a hívők adminisztratív háttérbe szorítása (Pomian-Srzednicki 1982). Ezek a jellegzetességek megfigyelhetők voltak a többi szocialista országban is.

vezetés stratégiáján, a politika (állam) és a vallás (egyház) viszonyán (pl. Martin 1978, Stark és Bainbridge, Casanova 1994, Hegedűs 1998, Tomka 1998a), másfelől a vallási intézmények megváltozott társadalmi helyzethez való alkalmazkodási képességén, innovációs készségén múltott (Borowik-Babinski 1997, Tomka 1989, 1998). Időnként a háttérben zajló gazdasági-társadalmi változások is szignifikánsan átrendezték az erőviszonyokat.

Ami a rendszer hozzáállását illeti, úgy tűnik, hogy az ötvenes éveket jellemző erőteljes üldözés kevésbé fogta vissza a vallásosságot, mint a hatvanas évek közepétől megindult gazdasági liberalizációs stratégia (Tomka 1998a, Hegedűs 1998).

Ennek háttérében hangsúlyos tényező volt a vallás és az állam összefonódásának nézete, mint a vallási intézmények tekintélyvesztésének forrása. Ahol és amikor az egyházak ellenzéki, progresszív szerepet játszottak a szocializmusban (így pl. Magyarországon az ötvenes években, majd később a hetvenes évek végétől), a vallásosság teret nyert, míg amikor a politikai vezetés valamilyen mértékben irányítása alá helyezte az egyházakat, csökkent az irántuk való bizalom és tisztelet (Magyarországon a hatvanas-hetvenes években). (Hegedűs 1998, Tomcsányi et al. 2005). Martin és Casanova elmélete is ezt látszik igazolni³⁰ (Martin 1978, Casanova 1994).

A vallásosság hatvanas években meginduló hanyatlásához hozzájárultak a gazdasági és társadalmi változások ekkor már erőteljesen érezhető hatásai is. A közösségek szétzúzása, az ideológiai elnyomás, az erőteljes iparosítás és urbanizáció és a hatvanas években az anyagi jólét korábban nem ismert lehetősége, mely az értékek területén a hagyományos értékek megrendülésével egy anomikus állapotot hozott létre (Hankiss et al. 1982, Andorka 1996, Földvári et al. 2004, Tomcsányi et al. 2005), a vallásosság területén is visszafogó erővel bírt.

---

³⁰ Martin elmélete szerint míg a Közép-Kelet Európai birodalmi centrumokban (a mai Magyarországon, Ausztriában és Csehországban illetve a török és orosz birodalom központi területein) a vallási monopólium erősítette, a perifériális helyzetben levő nemzetek estén a nemzeti és vallási identitás összefonódása gátolta a szekularizációs tendenciákat. Azokban a térségekben, ahol a szocialista rendszer szekuláris monopóliuma egy korábban erős szekularizációs hatással bíró vallási monopóliumot váltott fel (Martinnál a szekularizáció elsősorban a vallási intézmények hanyatlását jelenti), tovább erősödtek a szekularizációs tendenciák, sőt, a vallási monopóliumok helyreállításával a szekularizáció további kiterjedésére számít (Martin 1978).

Egy jóval később született munkában Casanova ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a vallás szabadságjogaiért harcolva ebben a térségben progresszív erőként jelent meg, a rendszerváltás egyedülálló lehetőséget teremtett ezekben az országokban egy plurális vallási rendszer kialakulásához (Casanova 1994)

Míg gazdasági és társadalmi változások, az állam és egyház javuló viszonya a hatvanas évektől együtt jártak a vallásosság csökkenésével, a hetvenes évek végétől a vallási megújulás és a társadalmi regeneráció egymást erősítő folyamatok voltak. A vallás progresszív, társadalmi átalakulást elősegítő szerepével (Tomka 1990b) párhuzamosan az egyházak nyilvános elfogadottsága és presztízse is jelentősen megnőtt az 1989-90-es éveket megelőzően, a rendszerváltás alatt és közvetlenül utána (Borowik 1999, O'Grady 1995, Tomka 1998a).

A második tényezőt illetően a vallásosságot messzemenően meghatározta, hogy mennyire tudtak megfelelni a vallási csoportok és intézmények a szocialista rendszer által teremtett kihívásoknak; mennyire voltak képesek hitüket megőrizni és továbbadni; mennyire voltak képesek a közösség fenntartására. Az üldözés évtizedei a vallási szervezetekre és az egyéni vallásosságra is rányomták bélyegüket, hatásuk esetenként máig is eleven.

Az ötvenes években megnyilvánuló üldözés meggyengítette ugyan az egyházakat és a vallásosság hivatalos, intézményes formáit, ugyanakkor fellendítette az informális vallási életet. A régi intézmény folytatásaként, kiterjesztéseként létrejött egy új, „földalatti egyház”, melyben megszerveződött a közösségi élet s a nem hivatalos vallási szocializáció. Átalakult tehát a vallási szervezet: egy decentralizáltabb, informálisabb, kevésbé intézményesült, aktívabb részvétellel jellemezhető, demokratikusabb vallási szervezet alakult ki (Tomka 1998a). Ez az a forma, amelyben tovább élt a korábbi intézményes vallásosság a szocialista évtizedek folyamán³¹, s amely alapot biztosított a hetvenes évek végén meginduló vallási fellendüléshez, s lehetővé tette, hogy a hetvenes évek végétől megújuló vallásosság Kelet-Közép-Európában illetve ezen belül Magyarországon a társadalmi rekonstrukció szervezője, a társadalmi regeneráció egyik bázisa (Casanova 1994, Michel 1988, Tomka 1990b) legyen.

Az üldözés ugyanakkor azáltal, hogy védekező alapállásra készítetett, a múlthoz és a korábbi formához ragaszkodást erősítette az emberekben. Egy merev, premodern vallásosságot erősített meg, mintegy időbeli szakadékot teremtve ezáltal a társadalom

---

³¹ A „földalatti egyház” mellett az üldözés időszakában már nagyon korán, a negyvenes évek végétől teret nyertek olyan kis egyházak és relatíve új felekezetek, mint például a baptisták és a Jehova Tanúi. Ezek a vallásgyakorlat nagy egyházaknál biztonságosabb formáit kínálták. A folyamattal párhuzamosan a nagy egyházak elvesztették intézményi és szervezeti dominanciájukat (Tomka 1998a).

vallásossághoz köthető és nem vallásos szférái között. A vallási hit üldözésétől való félelmek és a vallási tradicionalizmus még 1990 után is tovább élt (Tomka 1998a).

I.3. A KULTURÁLIS DISZKONTINUITÁS ELMÉLETE – TÖRÉSEK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

I.3.1. A KULTÚRAÁTADÁS KRÍZISÉRŐL

A „nemzedék-probléma” régóta ismeretes, különösen az értékekkel és neveléssel foglalkozók között. Minden nemzedék válogat azok között a kulturális hagyományok (intézmények, értékek, normák, rituálék, cselekvéstípusok stb.) között, melyeket örökölt, s újakat is csatol hozzá, aminek következtében „rések”, „szakadékok” keletkeznek a nemzedékek között (Weszely 1994).

A modern társadalmakban felgyorsult változások közepette a „nemzedék-probléma” ma élesebben jelentkezik, mint valaha. A rendkívül gyors társadalmi változások elmoszák az egyének és közösségek életét szabályozó jelentés-kódokat, kulturális törések jönnek létre, s a társadalmak egyre kevésbé képesek a kulturális hagyományok őrzésére, noha hosszútávú fennmaradásuk lehetetlen nélkül. (Váriné 1987, Hervieu-Léger 1998). A kultúraátadás vallásosságot és értékeket alapjaiban érintő krízise eddig soha nem látott változásokhoz (és változatossághoz) vezethet.

A kulturális hagyományok továbbadása két szinten is nehézségekbe ütközik: egyfelől válságba kerültek a kultúraátadás társadalmi intézményei, másfelől az egyén egyre kevésbé fogad el kész értékrendi és vallási mintákat.

A szocializációs intézményeknek a kulturális diszkontinuitás miatt ma radikálisan újra kell értelmezniük küldetésüket (Hervieu-Léger 1998)³², egy intézmények iránt megnyilvánuló növekvő bizalmatlanság (Inglehart 1997) közepette. Az alapított vallások intézményei különösen nehéz helyzetben vannak, hiszen vallásukat Hervieu-Léger szerint az emlékezet folytonossága tartja fenn, márpedig a modern társadalmakban az emlékezet elveszti strukturáló szerepét

---

³² A szocializáció egyre kevésbé jelentheti az egyének társadalmi rendszerhez „igazítását”, egyre inkább arra irányul, hogy képessé tegye őket kapcsolatok kialakítására különböző kulturális és társadalmi háttérrel rendelkező egyénekké. A hangsúly tehát a társadalmi és kulturális identitás konkrét társadalmi helyzethez igazodó, érlelődő és relacionista karakterén van (Hervieu-Léger 1998).

(Hervieu-Léger 1998). Általános európai tapasztalat, hogy a fiatalabb generációk — melyek fogékonyabbak új normák és hitek iránt, s melyek a hanyatló egyházi vallásosság légkörében kevésbé internalizáltak vallási hiteket és normákat — rendre kevésbé vallásosak³³ az előzőnél (Jagodzinski-Dobbelaere 1995). Yves Lambert beszámol arról, hogy miközben hitek tekintetében a fiatalok körében rendkívüli változások mennek végbe Franciaországban, a szülők csupán elenyésző része (4%-a) tartotta fontosnak a vallásos hit átadását (Lambert 1994). Kérdéses tehát, hogy miként képesek, képesek-e a vallási intézmények a vallást a fiatalabb generációknak átadni ebben a helyzetben, s ezzel párhuzamosan: milyen a vallás modern társadalmakban adekvát formája?

A posztmodernizációs kulturális változásban felértékelődött a szubjektivitás, a személyiség, az egyéni döntések szerepe (Inglehart 1997), így a kulturális hagyományok átadása a „fogadó” oldalon is nehézségekbe ütközik. Az extrém intézményi differenciáció világában a társadalmi cselekvés különböző területeit elkülönült, relatíve autonóm logika jellemzi, az egyén pedig saját habitusának, érdeklődésének, tapasztalatainak, törekvéseinek megfelelően helyezi el magát a „játék” komplex szabályai közt, s ad értelmet létének egy globalizálódó, kommunikáció által dominált világban (Hervieu-Léger 1998). Mindez egyre nagyobb érzelmi és értelmi terhet jelent az újabb generációknak, mert az eltérő, esetleg ellentétes csoporthatások által közvetített normatív, életformabeli, mentalitás-és magatartásbeli elvárásokat és hatásokat egyre nehezebb feldolgozni (Váriné 1987).

I.3.2. A KULTURÁLIS FOLYAMATOSSÁG MEGSZAKADÁSA KÖZÉP-KELET EURÓPÁBAN

A kultúraátadás problémái a közép-kelet európai térségben különösen élesen jelentkeznek: a volt szocialista országok több igen gyors és jelentős mértékű, sajátos gazdasági-társadalmi átalakulást éltek át a huszadik század második felében, melyek során megszakadt a társadalmi és kulturális folyamatosság.

A szocialista rendszerben meginduló erőltetett modernizáció, ideológiai elnyomás, autoritárius politikai szabályozás és a gazdasági-társadalmi rekonstrukció megakadályozása társadalmi dezintegrációhoz, folyamatos bizonytalansághoz, függőséghez és elhagyatottsághoz, intézményesített anómiához vezetett. „A rendszer

---

³³ Jagodzinski és Dobbelaere munkájukban az intézményes vallásosság hanyatlását vizsgálták.

mély bizalmatlanságot ültetett el az emberekben mindennemű kultúraátadással szemben. ...az embereket gyanakvásra, szkepticizmusra, agnoszticizmusra és cinizmusra szocializálta” (Tomka 1998a, 243.). Ez mélyen érintette a vallásosságot és az értékeket is.

A kulturális folyamatosság megszakadása az értékek területén hozzájárult a felemás modernizációhoz, üres individualizációhoz, s ahhoz az értékűrhöz és erkölcsi válsághoz (Hankiss et al. 1982), mely ma is jellemzi a magyar társadalmat. Hozzájárult továbbá a vallásosság hatvanas években megmutatkozó hanyatlásához, s ahhoz, hogy ma a fiatalok döntő hányada vallási szocializáció, hiteles példák nélkül nő fel (Tomka 1998a).

Ami az értékek és vallásosság terén megmutatkozó generációs váltásokat illeti, azok a közép-kelet európai térségben a Nyugat-Európát jellemző lineáris tendenciáktól eltérően alakultak. Nyugat-Európában a társadalom értékrendje a második világháború óta hosszú távon generációról generációra folyamatosan változik (a posztmaterializáció térnyerésének irányába), ezzel párhuzamosan az elvállaltalanodás is folyamatos (Roof – Carroll – Roosen 1995, Abramson – Inglehart 1995). Közép-Kelet Európában a nem természetes módon létrejött politikai rendszer miatt nem lineárisak a tendenciák (Tomka 2000). Ez (mint később még szó esik róla) igaz az értékrend és a vallásosság szempontjából is. Külön figyelmet érdemel a hatvanas-hetvenes években szocializálódott középső generáció, amelyet értékrend tekintetében egy erőteljes materialista beállítottság (Hankiss et al 1982, 1983), s ugyanakkor a generációk között a leggyengébb, legbizonytalanabb vallásosság jellemez (Tomka 1998a, 2000, Kotiranta, 2000; Baloban, 1982; Pollack, 1994).

A vallásosság alakulásáról az előző fejezetben már szó esett. Ebben a fejezetben röviden kitérek az értékek magyarországi alakulására.

I.3.3. ÉRTÉKEK, ÉRTÉKRENDSZER MAGYARORSZÁGON A SZOCIALISTA RENDSZERBEN ÉS UTÁNA

Sajnos értékelhető adatokkal csak a hetvenes évektől rendelkezünk³⁴.

Ebben az időszakban Magyarországon az életkörülmények biztosítását és az anyagi gyarapodást megalapozó értékek voltak hangsúlyosak³⁵. A vizsgálatok során kirajzolódott egy sajátosan kelet-európai, „felemás”, „negatív” modernizáció képe, mely nem a piacra és a pragmatikus-hatékony cselekvés értékeire, hanem a központi irányítás intellektuális értékeire és a társadalomtól megerősítést váró, közösségi kapcsolatok nélküli individuumra épít. Az értékek modernizációja bizonyos vonatkozásokban túlszaladt, különösen a közösségekből való kiszakadás, az individualizáció terén³⁶, más vonatkozásokban viszont messze elmaradt a gazdasági fejlettség adott szakaszának követelményei mögött, így a hatékony munka, az önállóság, az újítási készség terén (Hankiss et al. 1982, Miller-White-Heywood 1998, Plasser-Ulram-Waldrauch 1998).

Egy másik kutatás szerint³⁷ a nyolcvanas évek elején Magyarország lakosságára egy inkább tradicionális értékrend volt jellemző, melyben egyrészt a család és a nyugalom, másrészt az anyagi gyarapodás a legfontosabb, míg a modern és önmegvalósítással összefüggő értékek (siker, szabadság, az élet élvezete, érdekes munka) sokkal kevésbé voltak hangsúlyosak (Utasi 1984).

³⁴ Hankiss Elemér, Manchin Róbert és Füstös László már 1973-tól kezdve több kisebb mintás adatfelvételt végeztek, részletes értékválasztási lehetőségekkel. 1982-ben Szakolczai Árpáddal együtt egy igen részletes tanulmányt írtak a magyar társadalom értékrendszerének alakulásáról az 1979-es és 1980-as vizsgálat adatait felhasználva és összevetve amerikai (országosan reprezentatív) adatokkal (Mindkét felvétel az 1977/78-as, országosan reprezentatív (N=1462) életmód, életminőség és értékrendszer vizsgálat egy-egy almintáján történt: 1979-ben 369, 1980-ban pedig 438 főt kérdeztek meg, munkájukban alapvetően Rokeach módszerét alkalmazták) (Hankiss et al 1982).

³⁵ Célértékeket tekintve Magyarországon és Amerikában is a legfontosabb a béke és család, ugyanakkor Magyarországon a haza, munka és anyagi jólét fontosabb, míg a szabadság, egyenlőség, bölcsesség és üdvözülés kevésbé fontos értékek, mint Amerikában. Az eszközértékeket tekintve mindkét országban fontos a szavahihetőség, felelősségvállalás és segítőkészség, ugyanakkor Magyarországon az értelmesség és fegyelmezettség lényegesen fontosabb, míg a megbocsátás, előítéletmentesség, önérték, önbecsülés és hatékonyság kevésbé fontos, mint Amerikában.

³⁶ Itt fontos megjegyeznünk, hogy itt nem értékekben gazdag, a világot saját szempontjából értelmező, tudatos individualizációról van szó, hanem úgynevezett „üres individualizációról”, mely öntudatlan, automatikus válasz a második világháború után kialakult gazdasági – társadalmi helyzetre, melyben a hagyományos közösségek és a hagyományos értékek háttérbe szorultak, s az utánuk maradt űrt nem töltötte be hatékonyan semmi.

³⁷ A Társadalomtudományi Intézet 1981-82-ben lezajlott országosan reprezentatív vizsgálata során több, mint 15000 felnőttet kérdeztek meg életcéljaikról. A kérdezetteknek tíz életcél fontosságát kellett megítélniük egy hétfokozatú skálán való elhelyezéssel (Utasi 1984).

Hankiss szerint az elmúlt rendszerben nem forrtak ki, nem alakultak ki az emberek számára iránytűként szolgáló, hatékony értékrendek, csak különböző értékrendek elemei voltak jelen a társadalomban. A hivatalos politika miatt az értékek területén tapasztalható bizonytalanság, válság következtében az emberek rövid távú érdekeik és anyagi körülményeik rabjává váltak s ezzel összefüggésben a hagyományos és felbomlott közösségeket nem váltották fel újak (Hankiss 1983).

A rendszerváltás gazdasági-társadalmi változása tovább növelték a bizonytalanságot: az azonosságtudat³⁸ és a viszonyítási pontok tömegesen jelentkező széthullásával, elbizonytalanodásával jártak. (Pataki 2001). Különböző elemzések arra utalnak, hogy az identitás-és értékválság mind a mai napig egyik legnagyobb tehertétele társadalmunknak (Andorka 1999, Füstös-Szakolczai 1999).

A rendszerváltást követően Füstös és Szakolczai azt tapasztalták, hogy az értékekben megmutatkozó, rendszerváltás előtti folyamatok tovább folytatódtak. A rendszerváltást megelőző felvételekhez képest erősödött az értékrendszer individualizált és intellektualizált volta, csökkent a korábban sem sokra értékelt szociabilitási és közösségi értékek fontossága, még inkább előtérbe került az értelmesség, megelőzve a morális értékeket, továbbá csökkent a munka hatékonyságának, viszont megnőtt az anyagi jólétnek a fontossága (Füstös – Szakolczai 1994). A rendszerváltozási folyamatot illetően Gereben Ferenc is hasonló tendenciákra hívja fel a figyelmet. Elemzése szerint „csökkent a hagyományos értékek (takarékoság, fegyelmezettség, munkaerőkölc) presztízse, ugyanakkor növekedett az anyagi szemléletre, az individualizálódásra, a pragmatikus-racionális szemléletre való hajlam, de szaporodtak a kreativitásra, az információéhségre, sőt a toleranciára utaló jegyek is” (Gereben 2004, 9.o.)

A Magyar Háztartás Panel 1994-es vizsgálata szerint, melyben Inglehart négytényes értékkérdéseit is feltették, a megkérdezettek 58%-a materiális, 3%-a posztmateriális és 39%-a vegyes értékrendű volt. (Andorka 1997). A materiális értékek fontosságát tekintve Andorka Rudolf szerint a rendelkezésre álló adatok nem adnak elég támpontot ahhoz, hogy eldönthessük, hogy ezen értékek régóta jellemzik-e a magyar társadalmat, vagy a nyolcvanas évekbeli stagnálás a kilencvenes éveket jellemző életszínvonal-süllyedés, felgyorsult infláció, a közbiztonság romlása s

---

³⁸ Az új rendszer identitásgeneráló képessége pedig meglehetősen fejletlennek bizonyult (Szelényi 1992, Gázsó-Laki 1999), amit jól kifejez a „hallgatag többség”, s a pártokban tagságot vállalók alacsony száma (Pataki 2001).

általában a biztonságérzet csökkenése okozta-e a materiális értékek ilyen szintű előtérbe kerülését. (Andorka 1997)

Már az 1978-80-as magyar életminőség-vizsgálatok adataiból látható volt, hogy (eltekintve az 1918 és 28 illetve az 1938 és 48 között születettek korosztályától), a posztmateriális célok választásának aránya nőtt az egymást követő generációkban. (Hankiss – Manchin – Füstös 1983), Füstös és Szakolczai későbbi vizsgálataik alapján (Füstös – Szakolczai 1999) arra a következtetésre jutnak, hogy értékrend tekintetében talán mind a mai napig nem történt átható változás, nem beszélhetünk egy új értékrendszer kialakulásáról: a Rokeach értékekre vonatkozó 1996-os átlagos rangszámok szinte alig térnek el az 1990-es értékektől.

II. A DISSZERTÁCIÓ HIPOTÉZISEI

Az alább bemutatott hipotéziseket részben az aktuális elméleti kérdések és ismert empirikus kutatások, részben a hozzáférhető adatok alapján³⁹ fogalmaztam meg.

Mindegyik hipotézisnél röviden utalni fogok az azt megalapozó, elméleti részben kifejtett gondolatokra, továbbá ismertetem a témába vágó kutatási eredményeket.

I. Vallásosság és értékek együttjárásának hipotézise

Disszertációm alaphipotézise, hogy a vallásosság különböző típusai eltérő értékrendi sajátosságokkal írhatók le.

Az elméleti fejezetben (részletesebben Thung és Rokeach nézeteinek ismertetésénél Thung et al. 1985, Rokeach 1968) szó volt róla, hogy a vallásosság és értékek egymást átfedő jelenségek, ezért valószínűsíthető, hogy különböző vallási és értékrendi minták együtt járnak.

A szekularizációs elméletek egy része által megfogalmazott gondolatok azonban kétségeket ébresztenek bennünk. Luhmann szerint a növekvő vallási és etikai pluralizmus és az elkülönült társadalmi alrendszerek modern világában ugyanis az egyénnek magának kell kialakítania saját világképét (Luhmann 1977, Casanova 1994). A szabad válogatás egyfelől azzal járhat, hogy a vallás és az értékek egyéni szinten a legkülönbözőbb elemekből épülhetnek fel (lásd Jagodzinski és Dobbelaere „patchwork-hipotézisét”: Jagodzinski-Dobbelaere 1995b), az egyéni döntés szerepének felértékelődése ezért a stabil együttjárási minták kialakulása ellen hat. Másfelől azonban a modern vallási változásban a személyes döntés felértékelődésével, a vallási individualizáció folyamatában azoknál, akik vallásosságukat egyénileg, tudatosan vállalják, az értékrendszer és vallásosság között egy erőteljesebb egybeesés figyelhető meg (Dubach – Campiche 1993), az egyéni

---

³⁹ Az elemzéseim alapjául szolgáló EVS99 kutatásban feltett kérdések határt szabnak a megválaszolható kérdések körének.

döntés maga után vonja, hogy ez a döntés korrelál az értékrenddel és a magatartással. (Gabriel 1996).

Ami az empirikus eredményeket illeti, már Rokeach is tapasztalta, hogy a vallásosak más értékeket sorolnak előbbre, mint a nem vallásosak (Rokeach 1969). Rokeach kutatásának azonban két gyengéje is volt: egyfelől az értékeket külön egységként kezelte, másfelől a vallásosságot egy dimenzióban, felekezetek szerint vizsgálta (Fontaine et al.b).

A többváltozós statisztikai elemzések megteremtették az előrelépés lehetőségét ezen a téren is, melynek lehetőségeit még távolról sem aknáztuk ki a magyar adatokra vonatkozóan.

Leginkább a vallásosság típusainak vizsgálatára vonatkozóan történtek előrelépések. Ma már általánosan elfogadott nézet, mely szerint a vallási mezőny nem kétpólusú (tehát nem csupán vallásos-nem vallásos kategóriák különülnek el benne), hanem három vagy akár annál több. Yves Lambert volt az egyike azoknak, akiknek elsőként sikerült empirikus úton elkülöníteni az úgynevezett „kulturális kereszténységet” az egyházhoz kötődő vallásosságtól és a vallástól elhatárolódó „világi humanizmustól”. Franciaországi eredményei alapján a „kulturális kereszténység” valószínűleg legalább olyan távol van az egyházakhoz kötődő kereszténységtől, mint a nem vallásos csoporttól.

A „hitvalló kereszténység” mindenek előtt egy személyes Istenben való hittel, egyházi szertartások rendszeres látogatásával, vallási közösségekhez tartozással és azzal jellemezhető, hogy az élet céljának Istent tekintik. A „kulturális kereszténység” bizonytalan hittel, ritka vallásgyakorlattal írható le. A bizonytalan hit együtt jár a vallási kultúra elemeiből való szabad egyéni választással, amelynek tipikus példája a New Age mozgalom lehetne, bár ennek a vallásosságnak legtöbbször épp az a jellemzője, hogy nem kötődik egyházakhoz, szektákhoz vagy mozgalmakhoz. A „világi humanizmust” a vallási hitek és gyakorlatok elutasítása jellemzi. (Lambert 1994, Lambert – Michelat 1992, Földvári 1996, Földvári – Rosta 1999). E három típus a magyarországi adatok⁴⁰ MDS elemzésével is elkülöníthető (Földvári – Rosta 1999).

---

⁴⁰ Elemzésünkben az ISSP (International Social Survey Project) 1991 és a RAMP (Religious and Moral Pluralism) 1997 adatait használtuk fel.

További vizsgálatra szorul, hogy a vallásosság általunk kimutatott típusai mennyiben köthetők konkrét társadalmi csoportokhoz, továbbá hogy milyen értékrendi sajátosságokkal jellemezhetők.

II. A generációs váltások⁴¹ hipotézise

Az értékek és vallásosság összefüggésének tekintetében Magyarországon jelentős eltérés mutatkozik a különböző korcsoportok között.

A kulturális diszkontinuitás elmélete szerint a felgyorsult társadalmi változások következtében a modern társadalmak egyre kevésbé képesek a kulturális hagyományok őrzésére, s a kulturális folyamatosság megszakadásával generációk közti törésvonalak jönnek létre (Hervieu-Léger 1998). A második világháborút követően Magyarországon (és a volt szocialista országokban) több radikális gazdasági-társadalmi átalakulás következett be, melyek ugyancsak a kulturális folyamatosság megszakadásának irányába hatottak. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a szocialista rendszer időszakában átéltek következtében az emberek bizalmatlanná váltak mindenféle intézményes és netán központilag szabályozott kultúraátadással szemben (Tomka 1998a). Mindezek arra utalnak, hogy a vallásosság és az értékek viszonyának vizsgálatánál a kor szerinti megoszlást kiemelten kell kezelnünk.

Empirikus adatok támasztják alá, hogy a vallásosság és az értékrendek terén is nagyobb, generációkhoz köthető váltások történtek (Hankiss et al. 1982, Füstös 1995, Roof-Carroll-Roosen 1995, Tomka 1998a), s hogy ezek összefüggnek a gazdasági-társadalmi változásokkal.

Az értékrendi polarizáltság már hosszabb ideje megfigyelhető Magyarországon. Hankiss és munkatársai 1979-80-as adatokra vonatkozó elemzései szerint (Hankiss et al. 1982) az akkori magyar társadalmat egy igen erőteljes

---

⁴¹ Ebben a munkában nem egymást követő generációkat, hanem (nagyjából 10 éves) korcsoportokat vizsgálunk. Hogy itt mégis generációs váltásokról beszélünk, annak az az oka, hogy az értékrendi változásokban véleményem szerint meghatározó jelentősége van annak, hogy egy adott korcsoport tagjai a megelőzőkhöz képest jellegzetesen más körülmények között szocializálódtak. Az így értelmezett, korcsoportok között megmutatkozó törések egyúttal generációk közti törést is kifejeznek. További generációkat és korcsoportokat érintő megfontolások olvashatók a III., Módszertani megfontolások című fejezetben.

értékrendi polarizáltság jellemezte⁴². Az életkori csoportok preferenciatengelyeinek gyors, nagyívű mozgása arra utal, hogy az ezáltal belátható 4-5 évtizedben (tehát a harmincas-negyvenes évektől kezdve) a magyar társadalom értéktudatában jóval erőteljesebb változás játszódott le, mint Amerikában. A korcsoportok szerinti vizsgálat során két nagy értékrendi szakadás rajzolódott ki az akkori kohorszok között, melyeket a szerzők igyekeztek összefüggésbe hozni a történelmi eseményekkel, a gazdasági-társadalmi környezet változásának hatásával.

Az egyik értékrendi szakadás az első világháború környékére (a PROFIT modell szerint az első világháború után, a PREFMAP ábra szerint a húszas-harmincas években), a másik a második világháború utánra tehető, az említett időszakok előtt és után szocializálódott kohorszok értékrendjüket tekintve elég távol állnak egymástól. Az első szakadás hátterében a század első harmadát jellemző konfliktushelyzet, a második szakadás hátterében a második világháborút követő jelentős változások állnak, melyek mélyen és közvetlenül érintették az emberek életét s az ország gazdasági, társadalmi, kulturális intézményrendszerét.

Két további korcsoport sajátosságai rajzolódtak ki a posztmateriális értékek vizsgálatakor. A hazai népesség értékrendjében a posztmateriális értékek térnyerésének irányába mutató alapvető trendtől lényegesen eltért a második világháborút követően átlagosan húsz évesek (1918-28 között születettek) és az ennél húsz évvel fiatalabbak (1938-48 között születettek) korosztálya.

Hankiss szerint (Hankiss et al. 1982) azokat, akik a második világháborút követően egy új világ felépítésében vettek részt, áthatotta a világ átalakíthatóságának, a személyi fölzsabadulásnak és emberi kiteljesedésnek az eszméje, vagyis értékrendjükben közel kerültek Inglehart posztmaterialista értékeihez. Ez megmutatkozik abban, hogy korosztályukban 1980 körül is jóval

---

⁴² A szerzők MDS elemzéssel tárták fel Magyarország és Amerika értékrendszerét. (A MultiDimensional Scaling a változók belső struktúrájának feltárását lehetővé tevő és grafikusán megjelenítő többváltozós statisztikai módszer. A módszer segítségével szemléletes módon vázolni lehetett az amerikai és magyar értékteret, s a módszer arra is lehetőséget ad, hogy ebben az értéktérben különböző gazdasági-társadalmi változókat helyezzünk el. (PROFIT, vagy PREFMAP modellek felhasználásával, aszerint, hogy azokat tengelyként vagy pontokként illesztjük az értékek terébe. (Cox – Cox 1994, Füstös – Meszéna – Simonné 1997)) Eredményeik szerint alapvető vonásokban a megegyezett a két értékrend, viszont néhány fontos különbségre is felhívták a figyelmet. Azt tapasztalták ugyanis, hogy Amerikában a legfiatalabb korosztály esetében egy „visszafordulás” figyelhető meg a modernizációs értékek felől, az értékrend poszt-modernizációja zajlik, az emberi és közösségi élet kiteljesedéséhez köthető értékek előtérbe kerülésével, Magyarországon ugyanakkor a fiatalabb korcsoportok preferenciatengelyei tovább mozogtak a modernizációs irányba (bár megjelentek már a posztmodernizáció jelei is a legfiatalabb és legmagasabb iskolai végzettségű rétegben).

nagyobb arányban választottak posztmateriális értékeket az életkoruk (akkor átlagosan 55 évesek voltak) alapján elvárhatónál.

Akik húsz évvel később éltek fiatalságukat, tehát a felvétel idején átlagosan 35 évesek voltak, gyökeresen más légkörben nőttek fel: egyfelől ekkor nyílt meg hosszú idő óta első ízben az anyagi gyarapodás lehetősége a társadalom széles rétegei előtt, másrészt ekkorra tehető a nagy eszmékből, közösségi utópiákból való kiábrándulás korszaka is. Mindezek következtében ez a nemzedék értékrendjében erőteljesen materialista irányultságú. (Hankiss et al.1982, Hankiss et al.1983).

Bizonyos, hogy a magyar társadalmat ma is egy erőteljes megosztottság jellemzi, melyben igen jelentős szerepet játszik az életkori tényező. A legutóbbi választások politikai vitái során mindez reflektorfénybe került⁴³. Ma a társadalom egy része erőteljesen a háború előtti értékrendhez, míg másik része a szocialista értékrendhez igazodik, s ezek igen távol esnek egymástól.

A vallásosság terén is erőteljes a megosztottság. A nemzetközi kutatások eredményei szerint a Kelet-Európai országokban jóval erőteljesebb a társadalom vallás szerinti megosztottsága, mint Nyugat-Európában (Michel 1988, Borowik-Babinski 1997, Ester et al. 1993, Tomka 1996).

E megosztottság szintén összefüggésbe hozható az életkori csoportokkal és a gazdasági-társadalmi változásokkal. A második világháború előtt születettek korcsoportját a társadalom és vallás premodern értelmezése, erős vallási identifikáció és intenzív vallásgyakorlat; a középkorúakat (akik a második világháború alatt és azt követően, de még 1972 előtt születtek) magas szintű individualizáció és elidegenedés, egy bizonytalan, intézményi kötődés nélküli kulturális kereszténység jellemzi; végül a fiatalok (1972 után születettek) körében egy folyamatos vallási fellendülés és az előző generációhoz képest szélesebb körű öntudatos, intézményes vallásosság tapasztalható, ez azonban a vallási szocializáció és a fiatalok számára vallást hitelesen képviselő csoportok hiányában csupán egy kisebbséget érint ebben a generációban (Tomka 1998a).

Nem kétséges tehát, hogy a generációs törések a vallásosság és az értékek vizsgálata szempontjából is alapvető jelentőségűek, sőt e törések alakulásában

---

⁴³ Hunyadi György szerint a fiatalok konzervatív értékek iránti rajongása alapvetően a szülői nemzedéktől való elszakadással magyarázható, de szerepet játszik benne az egyértelmű, megkérdőjelezhetetlen értékeket hangoztató, fogódzót kínáló, érzelmeket inkább mozgósító politikai stílus is (Hunyadi 2002).

bizonyos párhuzamok is felfedezhetők. Kérdéses, hogy vallásosság és értékek együttjárási mintáiban is felfedezhetők-e nagyobb váltások.

A disszertációmban az alaphipotézis korcsoportok szerinti vizsgálatára helyezem a hangsúlyt: egyrészt górcső alá veszem a korcsoportról korcsoportra lejátszódott vallási és értékrendi változásokat, másrészt választ szeretnék találni arra, hogy a különböző korcsoportokban mennyiben járnak együtt a vallási típusok egy sajátos értékrenddel.

A generációs hipotézisre építve több feltevés is megfogalmazható, melyek értékek és vallásosság magyar generációkban megmutatkozó összefüggésére vonatkoznak. Ezeket a kérdéseket csupán annyiban fogom érinteni, amennyiben vizsgálatuk hozzájárul az alaphipotézisben megfogalmazott összefüggés megértéséhez, ezért ebben a munkában alhipotézisekként szerepelnek (1-3. alhipotézis).

A második hipotézis egyik alelete, mikor a vallási típusokat felekezetek szerint alakítjuk ki. Feltételezésem szerint

1. alhipotézis: a magyar értékrend és vallásosság tagolódása nem független az ország felekezeti megoszlásától.

A feltevés szempontjából nagy jelentőséggel bírnak Weber vallásszociológiájában a vallás szerepére vonatkozóan kifejtett gondolatok. Webernél ugyanis hangsúlyos, hogy minden jelentős vallási csoport egy sajátos orientációt alakít ki az élet aspektusaira vonatkozóan, ez pedig kihatással van az emberek mindennapi cselekedeteire, így a társadalom intézményes struktúrájára is. (Weber 1982, 1992). Lenski nagy ívű, detroiti társadalmat vizsgáló munkájában bemutat az élet sokféle területén megmutatkozó felekezeti különbségeket, kiemelve, hogy „a protestáns etika koncepciója” ma (a huszadik század közepén) is hasznos eszköz a kutatók kezében. A kutatás eredményei szerint a katolikusokat inkább tradicionális, a protestánsokat inkább racionális orientáció jellemezte (Lenski 1961).

Az országok Inglehart-féle kulturális dimenziók szerinti elhelyezkedésében (1991-re vonatkozóan) megfigyelhető egy vallásosság, mégpedig felekezetek szerinti tagozódás: Észak-Európa és Észak-Amerika történelmileg protestáns országai egyfelől és Nyugat-Európa, Latin-Amerika és Kelet-Európa történelmileg katolikus országai másfelől egy-egy nagyobb elkülönülő csoportot képeznek.

A történelmileg katolikus országok esetében nagyobb hangsúlyt kaptak a tradicionális és megélhetési értékek, mint a történelmileg protestáns országok jelentős részében. Itt nem elsősorban az egyházak intézményi befolyásáról van szó - érvel Inglehart – hiszen manapság az egyházak direkt befolyása ezen országok többségében meglehetősen csekély, ugyanakkor az értékrendi különbségek a teljes populációra nézve fennállnak. A megfigyelhető kulturális különbségek inkább az adott társadalmak teljes történelmi tapasztalatából adódnak, az emberek világképében, értékrendjében egy eltérő jellegű történelmi-kulturális örökség tükröződik. (Inglehart 1997). A vallásossággal kapcsolatban Hamilton empirikus kutatások eredményeit hozza, miszerint az egyházas vallásgyakorlat és a vallásos hit minden formája meggyengült az egész keresztény világban, de leginkább Észak-Európa protestáns országaiban, és kevésbé a mediterrán katolikus területeken. Tapasztalatok szerint a vallási hit és gyakorlat hanyatlása erősebb a protestánsok és a zsidók, mint a katolikusok körében. Weber (1982) (és Berger 1969) elmélete, melyben a szekularizáció kulcsa a racionalizáció, alapot adhat annak megválaszolására, hogy miért a protestáns országok a leginkább érintettek (Hamilton 1998).

Bár egy adott országon belül a történelmi tapasztalatok nagyrészt azonosak, a különböző felekezetek szerint eltérő értékrend, eltérő kulturális hagyomány alakulhat ki⁴⁴. Elég itt arra utalni, hogy protestáns egyházak intézményi sokfélesége individualizmust és önmegvalósítást előtérbe helyező ideológiával párosul, míg a katolikus ideológia tradicionálisabb, kevésbé individualisztikus (O'Dowd 1993). Jagodzinski és Dobbelaere több ország adatait felhasználó munkája szerint az erkölcsi merevség szintje a katolikusok körében a legmagasabb, ezt követik a protestánsok, majd az egyházakhoz nem tartozók (Jagodzinski – Dobbelaere 1995b).

E különbségnek széles körű hatása lehet azok között is, akik nem élnek intenzív vallási életet. Ez széles körben elfogadott nézet a szociológusok közt, olyannyira, hogy a szekularizációra vonatkozó, több országra kiterjedő vizsgálatában Jagodzinski és Dobbelaere (1995a) a felekezetiiséget (a katolikusok arányát) az individualizmus mérőeszközeként használta.

---

⁴⁴ Legkiszáradtabb példa erre Írország, ahol a történelmi köztűntények folytán (protestáns fenyegetettség) egy sajátos megosztottság jött létre a katolikus többség és protestáns kisebbség között. A fenyegetettség következtében Írországban a katolikus örökség, a tradicionális értékek igen nagy szerephez jutottak, nem csupán a vallási értékek, hanem a politika, a nemi szerepek, szexuális normák és családi értékek területén is. (Inglehart 1997)

Kérdés, hogy létezik-e egy elkülöníthető, az értékek, attitűdök széles körét érintő, releváns katolikus illetve protestáns örökség Magyarországon, vagyis: a felekezeti megoszlásnak van-e valamilyen társadalmi tartalma?

Ebben a tekintetben előre bocsáthatjuk, hogy egyrészt a katolikus és protestáns felekezetek kezdettől fogva nem különültek el olyan értelemben, mint Nyugat-Európában⁴⁵. Ugyanakkor a második világháború előtti társadalomra vonatkozóan Szekfű Gyula hangsúlyozza a társadalmi csoportok felekezeti jellegét, melyek az első világháborút követő vallási újjáéledésben talán még jobban kirajzolódtak. A harmincas években a lakosság kétharmada nagyrészt zsellérsoron és szegénységben élő katolikus volt, a protestánsok viszont nagy számban képviseltették magukat az államszolgálat befolyásos helyein, mindenkor széles intelligencia állott rendelkezésükre, ezenkívül a jómódú gazdarétegek is. A szerző széles körű, kézzelfogható kulturális különbségeket említ, amelyek többek között a következő ellentétpárokból nyilvánulnak meg: Pázmány és Széchenyi – Kossuth és Bethlen Gábor szellemisége; katolikus barokk – protestáns racionalizmus; nyugati, dunántúli – keleti, erdélyi magyarság; dunántúli királytisztelet – keleti szabadságeszme (Szekfű 1935).

A kérdésben még ma sem látunk tisztán, bár széles körű empirikus adatbázis áll rendelkezésünkre.

Szántó János a TÁRKI 1991 tavaszi adatfelvételének adatait felhasználva arra a következtetésre jutott, hogy a protestánsok és katolikusok nem különböznek lényegesen világfelfogás és értékkeplet tekintetében (ami a családi életre, munkára, házasságra vonatkozó attitűdöket illeti), s a felekezeti megoszlás nem hordoz különösebb társadalmi tartalmakat sem (az iskolai végzettség, a jövedelem, a települési jellegzetességek tekintetében) (Szántó 1998a).

Ha adataink fényében a fenti kérdéseinkre nemleges választ kellene adnunk, vagyis el kellene vetnünk egy elkülönülő, az élet sokféle dimenziójában megmutatkozó katolikus és protestáns kulturális hagyomány létét, még mindig

---

⁴⁵ A hazai puritanizmus már kezdetektől fogva eltért a Weber által leírt, Baxter-féle aktivisztikus vallásosságtól. Molnár Attila szerint egy sokkal inkább kontemplatívabb jellegű puritanizmus terjedt el itt, egyrészt mert a nemesség számára idegen volt az aktivitással összekapcsolt kispolgári életforma, másrészt mert akkor hazánkban a vallásosság foka (és hatása) alacsony volt. Elterjedésében az egyházszervezetre és a társadalomra vonatkozó tanok (tehát a püspöki és világi urlomtól való függetlenség lehetősége) sokkal fontosabb tényezőt jelentettek, mint az életvitel és vallásosság megváltoztatásának igénye (Molnár 1994).

kérdéses maradna, hogy esetleg vannak-e olyan területek, illetve olyan társadalmi csoportok, ahol és akiknek körében fontos szerephez jut a felekezeti hovatartozás.

Bár Inglehart hangsúlyozza, hogy a fenti, országok közti különbségek az eltérő kulturális örökség részei, nem hagyható figyelmen kívül, hogy a korunkban zajló társadalmi változások eltérő szemléletükből adódóan másképp érintik az egyes felekezeteket. Ennek a különbségnek a hatása elsősorban egy szűkebb körben, az egyházasan vallásosak, az adott felekezethez kötődő emberek körében érvényesül. Lehet, hogy a protestantizmust, individualista vallás lévén, nem érinti olyan mértékben a társadalmi differenciálódás, mint a katolicizmust, amely társadalmi etikája miatt kevésbé képes függetleníteni magát a többi alrendszerrel (Martin 1978). Tomka Miklós ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a katolicizmus esetében viszont egy sokkal erőteljesebb társadalmi identitással, és társadalmi szerepkörrel kell számolnunk (Tomka 1989).

Az értékrendet a kulturális örökségen, emlékezeten kívül az egyes ember tapasztalatai is befolyásolják. Amennyiben a posztmateriális értékek Magyarországon is elterjedően vannak, számolhatunk azzal, hogy a világnézetek terén nagyfokú nyitottsággal és toleranciával jellemezhető posztmateriális szemléletnek jobban megfelel egy protestáns szemlélet és értékrend, ezért elképzelhető, hogy a generációk közti különbségek egy protestáns modell felé való elmozdulást jelentenek.

Sajnos, a felekezeti kérdést e dolgozatban csupán érinteni tudom, többek között azért, mert az EVS99-ben nem azt kérdezték meg a válaszadóktól, hogy melyik felekezetbe keresztelték, hanem azt, hogy melyik felekezethez tartozik. Számunkra azonban a felekezet, mint kulturális háttér vizsgálata volna érdekes.

2. alhipotézis: A huszadik század második felében lezajlott erőteljes gazdasági és társadalmi változások kevésbé érintették az értékeket, mint a vallásosságot.

A kérdés a vallásosság és értékek együttjárás mintáinak alakulása szempontjából fontos. Ha ugyanis valamelyik területet erőteljesebb változások jellemzik, kérdéses, hogy az együttjárásokban ez milyen változásokkal jár.

A hipotézist egyfelől arra alapozom, hogy a szocialista rendszer politikusai kiemelt fontosságot tulajdonítottak a vallással szembeni küzdelemnek (Mészáros 1994), miközben a rendszerrel nem kompatibilis értékek kevesebb figyelemben részesültek. Másfelől Mady A. Thung és munkatársainak az elméleti fejezetben már bemutatott kutatási eredményeire támaszkodtam, miszerint a vallásossághoz köthető értékek⁴⁶ jóval stabilabbak, mint a vallási hitek vagy értelmezések.

A kutatócsoport eredményei adalékokat nyújtanak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a generációk közti vallási és értékrendi változások mennyiben támogatták egymást. Adataik szerint azon válaszadók között, akiknek értékei szignifikánsan megváltoztak, igen magas volt a teljesen új meggyőződésük aránya (Thung et al. 1985), vagyis az értékek változása jó alapot teremt a vallási meggyőződés megváltozásához. Kérdéses, hogy a Hollandiára vonatkozó tapasztalatokat mennyiben erősítik meg vagy cáfolják a magyar adatok.

3. alhipotézis: A vallási típusok érték-meghatározottságai összefüggésben vannak a típusok tagjainak társadalmi státuszával.

Köztudott, hogy a szocialista rendszerben a vallásosságukat vállaló emberek egy része hátrányos megkülönböztetésnek volt kitéve, aminek következtében a társadalom jelentős hányadát képező vallásosak gazdasági-társadalmi helyzet tekintetében rosszabb pozícióba kerültek (Tomka 1998a). A hetvenes-nyolcvanas években megfigyelhető erős negatív korreláció a gazdasági-társadalmi helyzet és a vallásosság között mára lecsökkent (Tomka – Zulehner 2000), az értékek tekintetében ugyanakkor a társadalmi rétegek eltávolodása, az élet sok területén megmutatkozó erőteljes polarizálódás ellenkező irányba mutat: az értékek és a gazdasági-társadalmi helyzet erősebb összefüggésének irányába.

A kérdés a jelen kutatás összefüggésében úgy merül fel, hogy a vallási típusok értékrendi sajátosságai kapcsolatban vannak-e a válaszadók gazdasági-társadalmi helyzetével.

Végül Inglehart témába vágó és sokat vitatott elméletével kapcsolatosan is vizsgálni fogok egy feltevést:

---

⁴⁶ Van Deth és Scarbrough is utalnak az értékek stabilitására, mégpedig nem csupán a vallásossághoz köthető értékek tekintetében (Van Deth – Scarbrough 1995).

III. A posztmaterializáció hipotézise

A szocialista rendszerben a nyugati országok tapasztalataival ellentétben az egyházas vallásosság fellendülése és az értékrend posztmaterializációja együtt járt. A rendszerváltást követően ellenben arra számíthatunk, hogy (a generációs váltások során) az értékrend hosszú távú posztmaterializációjával párhuzamosan az egyházas vallásosság egyre inkább háttérbe szorul (ahogy minden szervezethez kötődő hatalom elfogadása csökken).

Mielőtt kitérnék a hipotézis elméleti és empirikus alapjainak ismertetésére, egy megjegyzés mindenképpen ide kívánczozik. Inglehart kategóriái mást jelentenek a nyugati jóléti államokban és mást a volt szocialista országban élők számára. Az ötvenes évek Hankiss és munkatársai által is leírt “posztmaterializmusa” például nem vehető egy kalap alá a nyugati országok második világháborút követő hasonló irányú tendenciáival. Míg ez utóbbi alapja az anyagi jólét és biztonság, Magyarországon inkább arról volt szó, hogy az anyagiasság világa még nem érintette meg⁴⁷ az embereket, tehát — Gereben Ferenc kifejezésével élve⁴⁸ — inkább egy “pre-materiális” értékrendről beszélhetnénk.

Ezzel együtt széles körben alkalmazták Inglehart kérdéseit magyar kutatásokban, ezért ehelyütt is kitérünk rá. Fontos azonban tudni, hogy adataink nem egy posztmodernizációs folyamatra vonatkoznak – hiszen annak mindmáig nem teremtdtek meg a feltételei – hanem egyszerűen csak az Inglehart négy tételes kérdésében megfogalmazott materiális⁴⁹ és nem materiális⁵⁰ értékekre vonatkozó választási arányokat tükrözik.

Úgy tűnik, hogy a szocialista rendszerben a posztmateriális értékek és a(z) egyházas) vallásosság, mint a rendszerrel nem kompatibilis jelenségek, egy irányban

---

⁴⁷ Az anyagi gyarapodás lehetősége csak a hatvanas évektől vált realitássá az emberek számára (Hankiss et al. 1982)

⁴⁸ Elhangzott a Faludi Ferenc Akadémián a Fiatal Vallás- és Értékszociológus Kör (FIVÉSZ) 2004. április 26-ai találkozásán.

⁴⁹ Az áremelkedés elleni küzdelem és rend fenntartásának fontossága.

⁵⁰ A szólásszabadság és a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága.

mozogtak⁵¹, s nem ellentétesen, ahogy az Inglehart által leírt posztmodernizációs folyamatban⁵² (Inglehart 1997).

A totalitárius állam kísérlete a radikális gazdasági-társadalmi átalakulás véghezvitelére az ötvenes években két részre szakította a társadalmat (egy állam által irányított, hivatalos, legális és egy illegális, elrejtett szférára). A korábbi kultúra és társadalmi élet intézményes kifejeződést csak az egyházakban nyerhetett, ezért ebben az időszakban az egyházak a rendszer ellenpólusaivá váltak (minden rendszer által megsebzett ember számára). Az üldözés ellenére (illetve éppen amiatt) egy erőteljes vallási fellendülés volt tapasztalható (Tomka 1998a). Ebben a légkörben szocializálódott az a generáció, akiknek értékrendjében Hankiss és munkatársai erőteljes posztmaterialista orientációt véltek felfedezni (Hankiss et al. 1982).

A hatvanas évektől a „felemás modernizáció”, a széles rétegek számára lehetővé vált anyagi gyarapodás és a vallás és politika viszonyának változása és főleg a társadalom szerves rendszerének TSZ szervezést követő megbomlása értékrend tekintetében egy erőteljes materializációhoz vezetett, miközben elkezdődött a vallásosság hosszú hanyatlásának időszaka. S ahogy az értékek területén már a hetvenes évek végén megfigyelhető volt a posztmaterializmus térnyerése, ugyanúgy egy vallási éledés is megindult (Tomka 1990b, 1991, Hegedűs 1998, Hankiss et al. 1982). A rendszerváltást követően talán mindmáig nem történt áttörés az értékrendek tekintetében (Füstös – Szokolczai 1999), s ami az országos adatokat illeti, a vallásosság is stagnál (Hegedűs 1998). Kérdéses, hogy vajon a jövőben (és a pluralista szituációban szocializálódott generációk esetében) hogyan alakulnak az értékek és a vallásosság.

Egyelőre a hipotézisben megfogalmazottakkal ellentétes tendenciákat tapasztalhatunk: a legfiatalabbak körében terjed a szervezett vallásossághoz való tartozás felvállalása, az értékek tekintetében pedig nem tapasztalható jelentős változás. Kérdés, hogy az EVS 99 adatai mit mutatnak.

Amennyiben megindulna Magyarországon egy látványos posztmodernizációs folyamat⁵³, a fiatal generációkban az intézményes vallásosság háttérbe szorulására,

---

⁵¹ Fontos, hogy itt csupán párhuzamos folyamatokról, nem pedig ok-okozati kapcsolatokról beszélek.

⁵² Abramson és Inglehart nyolc nyugat-európai ország (Németország, Nagy-Britannia, Hollandia, Franciaország, Belgium, Olaszország, Dánia, Írország) generációk szerinti adatait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a fiatal európaiak konzisztensen inkább posztmaterialisták, mint a szüleik. A posztmodernizáció háttérben hosszú távon a generációváltást, rövid távon az inflációs ráta ingadozását vélték felfedezni. (Abramson – Inglehart 1995). Inglehart Kelet-Európára és

ugyanakkor talán a vallásosság egyéb formáinak fellendülésére, erőteljesebb tudatosságra számíthatunk. A posztmodern átalakulás sajátossága ugyanis, hogy mindenféle szervezethez kötődő hatalom, így a vallási szervezetek elfogadottsága is csökken, ugyanakkor nő az „élet nagy kérdései” és azok megoldása iránti érdeklődés (Inglehart 1997). Kérdéses, hogy ha valóban előtérbe kerülnének a vallásosság vallási szervezetekhez nem kötődő formái, az adataink szerint milyen változásokat valószínűsít a materiális és posztmateriális érték-beállítottságokat illetően.

III. MÓDSZERTANI MEGÁLLAPÍTÁSOK

III.1. AZ ÉRTÉKEK MEGKÖZELÍTÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL

Értékek és értékrendek individuális szinten történő empirikus vizsgálata tekintetében a gyakorlatban háromféle megoldással találkozhatunk a leggyakrabban: az egyik a Rokeach-teszt (Rokeach, 1973), melynek során a válaszadóknak különböző értékeket kell sorba rendezniük⁵⁴, a másik az Inglehart és munkatársai által alkalmazott kiválasztásos módszer, melynek egy négy és egy tizenkét tételes formája létezik⁵⁵ (Inglehart 1997, Abramson-Inglehart 1995), a harmadik az

---

Oroszországra vonatkozóan is a posztmaterialista értékek kiterjedésére számít, az 1945-80 közti jelentős gazdasági fejlődésre utalva. (Inglehart 1997).

⁵³ Hankiss és munkatársai már a nyolcvanas évek elején beszámolnak arról, hogy Magyarországon az 1918-28 és 1938-48 közötti korosztálytól eltekintve a posztmaterializációs értékek generációról generációra fokozatosan teret nyertek (Hankiss et al. 1982)

⁵⁴ A sorbarendezendő értékek között 18 terminális, vagy célérték (ezek: anyagi jólét, béke, boldogság, bölcsesség, családi biztonság, belső harmónia, egyenlőség, munka öröme, változatos élet, a haza biztonsága, az igazi barátság, az igazi szerelem, az élvezetes élet, az emberi önérzet, a szabadság, a szépség világa, a társadalmi megbecsülés, az üdvözülés) és 18 instrumentális, vagy eszközérték szerepel (ezek: alkotó szelleműnek lenni, bátorság, előítéletmentesség, engedelmesség, értelmesnek lenni, fegyelmettség, felelősségteljesnek lenni, hatékonyság, jókedélyűnek lenni, logikusnak lenni, megbocsátónak lenni, önállóság, segítőkészség, szavahihetőség, szeretettel teljesnek lenni, tisztaság, törekvés, udvariasság) (Rokeach, 1973) Itt jegyzem meg, hogy a Rokeach-teszt hazai alkalmazása során nem oldottak meg néhány terminológiai problémát. Témám szempontjából talán a legjelentősebb probléma, hogy az angol salvation fogalomnak a magyarban nem feleltethető meg egyetlen fogalom sem. Az üdvözülés, melyet használni szokás fordításként, a magyarban kizárólag vallási fogalom, míg a salvation az angolban kimondottan köznyelvi.

⁵⁵ A négytétéles formában a következő értékek jelennek meg: 1. a közrend fenntartása, 2. az infláció leküzdése, 3. az állampolgárok nagyobb beleszólása a fontos politikai döntésekbe, 4. szólásszabadság; a tizenkét tételes formában pedig ezen felül a második csoportban 1. a gyors ütemű gazdasági növekedés, 2. az erős honvédelem, 3. az, hogy az embereknek nagyobb beleszólásuk legyen a munkahelyükön és a lakóhelyükön felmerülő kérdések megoldásába, 4. a városok és tájak szebbé tétele; s végül a harmadik csoportban a 1. stabil gazdaság, 2. küzdelem a bűnözés ellen, 3. előrehaladás az emberségesebb, kevésbé személytelen társadalom felé, 4. előrehaladás egy olyan

életterületek szerinti vizsgálat (Plasser – Ulram – Waldrauch 1998, Miller – White – Heywood 1998, Zulehner – Denz 1993, Halman 2001).

Az első két módszer a fontosabb értékek kiválasztásán illetve az értékek rangsoroltatásán alapul. Lehetséges volna még az értékek fontosságának pontszámok segítségével történő vizsgálata, Rokeach azonban azt tapasztalta, hogy pontszámok adása esetén az emberek majdnem minden értéket fontosnak vagy nagyon fontosnak ítélnék meg (Rokeach 1973).

Az újabb kutatásokban leginkább az életterületek szerinti, kevésbé strukturált megközelítést részesítik előnyben, mely inkább megfelel a „minden mindennel összefügg” posztmodern logikának. Ennek során különböző életterületeket jelölnek ki, s azok értékeit térképezik fel, lehetőleg minél több indikátorral. Ezt a megoldást alkalmazták az EVS és WVS vizsgálatokban is. Mint azonban ahogy a fogalmi meghatározásoknál említettem, ennél a megközelítésnél az értékeket nem tekintik közvetlenül vizsgálhatónak (lásd az I.1.1. fejezetet).

III.2. A VALLÁSOSSÁG MEGKÖZELÍTÉSI LEHETŐSÉGEIRŐL

A modern vallásosság megragadására törekvő különféle megközelítések a vallásosság más és más megnyilvánulásait vizsgálják (Dolezalová - Martin – Papousek 2001).

Világossá vált ugyanis, hogy korunkban egyfelől a vallásosság sokszínű, társadalmilag nem egy modellhez igazodó jelenség (tehát elképzelhető például, hogy valaki rendszeresen imádkozik, de nem jár templomba), másfelől egyre inkább elszakad az intézményes keretektől.

Az első változás következtében a vallásosság vizsgálatánál nem elég csak egyetlen vagy akár néhány tényező vizsgálata, hanem módszertanilag akkor járunk el helyesen, ha igyekszünk feltérképezni a vallásos jelenségek minél szélesebb körét. Ezt kell tennünk már csak azért is, mert a felgyorsult változások a kulturális szakadásokkal és a vallási szocializációs intézmények krízisével együtt egyelőre

---

társadalom felé, ahol a gondolatok és eszmék fontosabbak a pénznél. Mindegyik csoportban az első két érték materialista, a harmadik és negyedik posztmaterialista érték. Az értékek közül csoportonként a két legfontosabbat kellett a megkérdezetteknek kiválasztaniuk. (Inglehart 1997, Abramson – Inglehart 1995) A módszer meglehetősen kevés indikátoron alapul, ezért valóságfeltáró képessége megkérdőjelezhető.

pontosan nem látott változásokhoz vezethetnek. Ezen felismerésre alapozva Glock és Stark már a hatvanas években a vallásosság többdimenziós vizsgálatát javasolta, a hit, vallásgyakorlat, vallási érzés, vallási élmény, vallási ismeretek és a mindennapi élet vallásossága dimenziók elkülönítésével (Glock és Stark 1965, Rosta 1996, Földvári – Rosta 1998).

E modell még adós maradt a vallásosság típusainak elkülönítésével, az egyes típusok ugyanis nem a dimenziók mentén alakulnak ki. A probléma empirikus megoldása akkor vált lehetővé, mikor a vallásosságra vonatkozóan sokféle adatot gyűjtöttek s azokat számítógépes eljárásokkal dolgozták fel. Yves Lambert széles körben ismertté vált, világnézeti típusokat elkülönítő elemzéseit számos változó bevonásával, faktoranalízissel készülték (Lambert 1994, Lambert – Michelat 1992, Földvári 1996, Földvári – Rosta 1999).

Felismerve az intézményen kívüli vallásosság jelentőségét, Tomka Miklós nyomán Magyarországon már a hetvenes évektől használtak egy olyan kérdést, amely megkülönböztette az egyházakhoz kötődő és a „maga módján” vallásosságot (Tomka 1991). Az eredmények szerint a népesség nagy és növekvő hányada tekintette magát ez utóbbi csoporthoz tartozónak. Fontos annak vizsgálata, hogy milyen vallási tartalmakkal bír ez a típus, empirikusan igazolható-e egy ilyen elkülönült csoportnak a léte, és ha igen, milyen gazdasági és társadalmi jellemzőkkel írható le (Földvári – Rosta 1999).

Egy ígéretes és témám szempontjából követésre méltó módszernek tartom Mady A. Thung kutatócsoportjának munkáját, melyben a vallási változást az intézményektől elvonatkoztatva, mint hitek, értelmezések és értékek változását vizsgálja⁵⁶, tehát eleve abból indul ki, hogy vallásosság és értékek változása valamilyen módon összefügg. Mivel a vallási meggyőződések változását vizsgáló, feltáró jellegű munkáról van szó, a zárt kérdések alkalmazásán kívül széles körben feldolgoztak nyílt kérdésekre adott válaszokat is (Thung et al. 1985).

Az Európai Értékrend Kutatások kérdései lehetővé teszik, hogy a vallásosságot, akár csak az értékeket, számos változó bevonásával, többváltozós statisztikai módszerek felhasználásával vizsgáljuk, s hogy más gazdasági- társadalmi változókkal való összefüggéseiket feltárhassuk.

---

⁵⁶ Mivel érdeklődésének középpontjában az áll, hogy az emberek vallásos meggyőződése, világképe miképp változik a modern társadalomban (Thung et al. 1985)

A vizsgálatoknál óvatosan kell eljárni, mert az intézményi szálak lazulása, a személyiség felértékelődése és a vallásosság más változásai folytán a vallási fogalmak jelentése is folyamatosan átalakul.

III.3. KORCSOPORTOK, GENERÁCIÓK, GENERÁCIÓS TÖRÉSEK

Mivel e munka jelentős részét a korcsoportok szerinti vizsgálat teszi ki, szükséges, hogy ehelyütt röviden kitérjünk néhány gyakran használt, kor szerinti megoszlással kapcsolatos fogalomra és vizsgálati szempontokra.

A népesség kor szerinti vizsgálatában a statisztikai (demográfiai) gyakorlatban a leggyakrabban az ötéves korcsoportok szerinti felosztást alkalmazzák (az életkori csoportok ezek szerint: 0-4 éves kor, 5-9 éves kor ... 80-85 éves kor, a 85 év felettieket gyakran egy csoportként kezelik). Ezen felül tartalmi csoportosításokat⁵⁷ is szoktak alkalmazni, melyekben kifejezésre jut, hogy a különböző életkori szakaszok más és más jellegzetességgel bírnak (Klinger 1996a, b). A szociológia számára ezen tartalmi felosztások bírnak igazán jelentőséggel.

A hagyományos társadalmak tagjai kor szerint kerültek különböző jogokkal és kötelességekkel felruházott csoportokba, melyek határai összefüggésben voltak a biológiai tényezőkkel (az alapvető felosztás fiatalokat, felnőtteket és öregeket különböztetett meg). A modern társadalmakban megsokszorozódott a korcsoportok száma és a köztük lévő megkülönböztetés is szigorúbbá, gyakran törvények által rögzítetté vált (pl. iskola-kötelesség, katonai szolgálat). Gyakori megfigyelés, hogy a különböző korcsoportok tagjait eltérő életszemlélet, értékek és viselkedési minták jellemzik (Boudon et al. 1999).

Elemzéseinkben ezért kiemelten fontos szerepet játszik a korcsoportok szerinti vizsgálat, de azok kialakításában kiindulásképp nem a törvényekben rögzített vagy a köztudatban jelen lévő határvonalakat fogom figyelembe venni, hanem elsősorban a vallás-és értékszociológiai munkákban leírt válaszvonalakat (lásd a generációs hipotézisben és a IV. fejezetben leírtakat), mert témám szempontjából ezek bírnak alapvető jelentőséggel. Az így kialakított korcsoportok nagyjából tíz éves időszakokat fognak át.

---

⁵⁷ Az ENSZ Európai Népszámlálási Ajánlásai a következő kategóriákat javasolja: csecsemők (1 éves kor alatt), gyermekek (1-14 éves kor között), fiatalok (15-24 éves kor között), felnőttek (25-59 éves kor között), időskorúak (59 éves kor felett) (Klinger 1996a, b).

A korcsoportok közti vallásosságban és értékekben megmutatkozó különbségek értelmezése szempontjából döntő fontosságú, hogy mely tényezőknek tulajdonítunk meghatározó szerepet. A változásokban ugyanis három hatás is megmutatkozhat: az életkor hatása (az emberek változnak az életkoruk növekedésével), történelmi hatások (melyek esetében minden korcsoportban változás mutatkozik) és generációs hatások (melyek abból adódnak, hogy egy adott korcsoport tagjai szüleiktől eltérő társadalmi közegben szocializálódnak és élnek). Adataink sajnos nem adnak lehetőséget e három hatás elkülönítésére, mivel nem szolgáltatnak a különböző korcsoportok életútjának követésére alkalmas információkat.

Az értékekre és a vallásosságra vonatkozó szakirodalom alapján azonban valószínűsíthető, hogy a generációs hatásoknak kiemelkedő jelentőségük van témánk vizsgálata szempontjából.

Mielőtt kitérnénk ezen állítás mellett felsorakoztatható érvekre és ellenérvekre, röviden foglalkozni szeretnék a generáció és generációs váltás (vagy másképp: generációs törés, vagy még hangsúlyozottabban: generációs szakadék) fogalmakkal.

Generáción általában egy azonos időszakban született, körülbelül egykorú személyek összességét értik, s a szülők és gyermekek generációja között hagyományosan 30 év eltérést tekintenek (Boudon et al. 1999). A generáció szempontjából tehát a szülő-gyermek viszony kiemelkedő jelentőséggel bír.

A generációs törésekkel kapcsolatban Margaret Mead munkájára szokás hivatkozni (Mead 1970), aki leírja, hogy a generációkat a változások mindig is szembeállították egymással, de korunk felgyorsult változásai közepette szakadékok választják el őket⁵⁸. A „tegnap társadalmában”, ahol az elismert értékek és magatartások stabilabbak voltak és a gyermekek jövője hasonló volt szüleik jelenéhez és múltjához, a generációk egymásutánját folytonosság jellemezte. Ma, mikor a társadalmi változások gyors üteme és jellege miatt a generációk közti távolságok nőnek, s ezzel párhuzamosan egyre nagyobb szerephez jutnak az

---

⁵⁸ A generációs törések irodalmának ifjúságpszichológiai elemzésekkel való összekapcsolása nem véletlen, hiszen az ifjúkor (a gyermekkor és felnőttkor közti életkori szakasz), mint hosszan tartó élmény, továbbá az ifjúkori kultúrák kialakulása a modern korhoz kötődik (ifjúsági kultúrákról gyakorlatilag az ötvenes évektől beszélhetünk). A témába vágó ifjúságpszichológiai munkák ismertetése kívül esik e dolgozat keretein. Ami számomra fontos, hogy az ifjúság, mint a státuszok és identitások törekénységének kora, különösen érzékeny a társadalmi változásokra, s úgy tűnik, hogy mindig a változás mechanizmusaihoz kötődik (Boudon et al 1999). Mindazonáltal e korosztály vizsgálatánál fontos, hogy ne ragadjunk le a nemzedéki ellentétek és a „fiatalok rebelliójának”

egykorúak csoportjai, alapvető fontosságú e kérdés tárgyalása (Mead 1970, Boudon et al 1999, Pataki 2001).

Most térjünk vissza a korcsoportok közti változások értelmezésének kérdésére!

A gyermek-és ifjúkori szocializáció vallásosság és értékek szempontjából is meghatározó jelentősége a generációs hatás fontosságát húzzák alá. Lenski szerint a személyiség alapvető vonásai gyermekkorban formálódnak ki és életre szólóak: értékek, célok, hitek és cselekvési minták a korai szocializáció során valamennyire egységbe szerveződnek (Lenski 1961).

Ami az értékeket illeti, Inglehart szerint a „formálódó évek”, vagyis az egyén korai szocializációjának időszaka a meghatározó ebből a szempontból, ez Hankiss és munkatársai egy régebbi elemzésében is hangsúlyos. Váriné Szilágyi Ibolya is hangsúlyozza, hogy az egyéni- és csoportlét fordulópontjain fontos szerepe van az értékhordozó viselkedési alternatívák tudatosításának és a köztük való tudatos választásnak. A felnőtté válás elengedhetetlen feltétele, a személyiségfejlődés fontos lépcsőfoka az öröklött értékstruktúra megismerése, elfogadása vagy tagadása, a személyes értékek kialakítása (Váriné 1987).

A vallásosságra vonatkozóan Szántó János a TÁRKI 1991-es tavaszi adatfelvételeinek adatai alapján vizsgálta, hogy a megkérdezettek jelenkori vallásosságát milyen tényezők befolyásolják. A legfontosabb tényezőnek a gyermekkori (10-14 éves kori) vallási kultúra mélységét találta, ennél hatszor kisebb a szülők társadalmi státuszának jelentősége, s szinte elhanyagolható a felnőttkori, vallásossággal vagy hittel kapcsolatos élmény, fordulópont fontossága (Szántó 1998a). A gyermek-illetve ifjúkori szocializáció időszaka tehát kiemelt fontosságú az értékrend és a vallásosság kialakulása szempontjából.

A „formálódó évek” tekintetében két tényező érdemel figyelmet: a családi környezet sajátosságai és az időszakra jellemző gazdasági-társadalmi-történelmi körülmények.

Mind a vallásosságot illetően, mind értékek tekintetében utalhatunk olyan vizsgálatokra, melyekben szülőket és utódaikat együtt vizsgálták (Pusztai 2003, Slomczynski et al. 1997), s így lehetőség volt arra, hogy az értékek és vallási sajátosságok átadásáról képet kapjanak. Ezek az elemzések is aláhúzzák a családi

---

kiélelésénél, hanem e korosztály jellegzetességeit is társadalmi beágyazottságukban, módszeres és sokrétű elemzésekkel próbáljuk feltárni (Pataki 2001, Clarke-Jefferson 2000, Gazsó-Laki 1999).

környezet (és a gyermek-és ifjúkori szocializáció időszakának) fontosságát a vallásosság és értékek alakulása szempontjából.

A vallásosságot interjúk felhasználásával vizsgáló, és ezért az életútra is rátekintést nyerő szerzők szerint is döntő befolyása van a „nyitó” szocializációnak (Gereben 2004, Bögre 2002).

Ugyanakkor épp az életút-kutatások hívják fel a figyelmet arra, hogy esetenként számolnunk kell a fiataalkori szocializáción kívül más hatásokkal is. Magyarországon három nagy gazdasági-társadalmi megrázkódtatásról beszélhetünk (a kommunizmus megjelenése; a TSZ szervezés, városiasodás, a premodern társadalomból modernbe átlépés; végül a rendszerváltás során a nem demokratikus rendszerből egy plurálisba lépés), melyek során a normák fellazulása és ennek következtében az értékek nagyobb mértékű változása különböző mértékben ugyan, de minden korcsoportot érintett, tehát számolnunk kell történeti hatások jelenlétével is. Bugán Antal az értékek működésének hátterét vizsgálva utal arra, hogy „az értékek által jelzett kívánatos (vagy nem kívánatos) végállapotokat (gyakran akár nem tudatos formában) gyakorlati, megismerő, asszimilációs cselekvéssorokon keresztül érzük el, amelyben mint struktúra, jelen van a korábbi tapasztalat” (Bugán 1994, 27.o.) tehát vizsgálatuknál fontos a dinamikai szempont.

Az életkori hatást illetően van olyan kutatás, mely empirikusan megerősíti, hogy a felnőttkorban az értékek különböző korszakokon keresztül egy-egy személy esetében (kevés kivételtől eltekintve) állandóak⁵⁹. (Veres 1992).

A fent ismertetett álláspontok között a legtöbb empirikus bizonyítékot felsorakoztató a generációs váltások alapvető jelentőségét hangsúlyozza e munka szempontjából. Ezért szerepel a címben és a második hipotézis megfogalmazásában is a generáció kifejezés⁶⁰. Nem lehet azonban kizárni a másik két hatás érvényesülését sem, ezekkel is foglalkozni fogunk, amennyiben adataink utalnak rájuk.

---

⁵⁹ Az MTA Irodalomtudományi Intézetében folyó értékszociológiai vizsgálatoknak megvan az az előnyük, hogy követni tudják egy-egy szerző értékvilágának alakulását különböző korszakokban. „...jóllehet akad példa arra, hogy egy-egy író jelentős mértékben változtat korábbi értékrendjén (mint Déry Tibor és Örkény István az ötvenes évek derekán), gyakoribb, hogy ugyanannak a szerzőnek az előfordulása több korszakban az értékvilág állandóságát erősíti. Ezért van akkora jelentősége a szemléletváltásban az új írónemzedék jelentkezésének” – írja Veress András (1992, 124.o.). Sajnálatos, hogy értékek tekintetében nem rendelkezünk más, a teljes népességre vonatkozó követéses vizsgálattal.

⁶⁰ A már említett okokon túlmenően azért sem érzem problematikusnak e fogalom használatát, mert a szakirodalomban nem csupán klasszikus értelmében, hanem korcsoportok közti váltásra vonatkozóan is fellelhető ez a kifejezés (lásd például Gábor 2000, 65.o.)

III.4. AZ ELEMZÉS SZEMPONTJAI

A fent leírtakból következően munkám során a következő szempontokat tartom fontosnak:

1. A vallásosság és az értékrend sokszínű, összetett, nehezen megközelíthető jelenségek, így csak akkor kaphatunk elfogadható képet róluk, ha sok szempontból egyszerre vizsgáljuk őket. Tapasztalatok szerint az értékek csoportokat, struktúrákat, egy értékrendszert alkotnak, s csak egymással való összefüggésükben vizsgálhatók, ha hiteles képet szeretnénk kapni alakulásukról (Hankiss et al. 1982), ugyanez jellemzi a vallásosságot is (Földvári 1996, Rosta 1996, Földvári –Rosta 1998, 1999).

2. Az értékek és bizonyos mértékig a vallásosság is közösségi jellegűek, alakulásuk vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül azok a közösségek és csoportok, melyekhez az adott jellemzőkkel bíró egyének tartoznak. Vagyis a társadalmi környezet, a változások kontextusának ismerete elengedhetetlen.

3. Még ha az értékrend, vallásosság és a gazdasági-társadalmi tényezők összefüggésének létét és jellegét illetően sok vitának lehetünk is tanúi, a téma messzemenően megköveteli a történelmi események és a hazai sajátosságok figyelembe vételét is: értékek, értékrendszerek és vallásosság kapcsolatát csak egy adott kontextusban lehet vizsgálni.

4. Az előző alfejezetben kifejtettek alapján, mikor egy adott korcsoport vallási és értékrendi jellegzetességeit vagy a vallási típusainak értékrendi sajátosságait vizsgálom, a fiatalkori szocializáció időszakának kiemelt figyelmet fogok szentelni, de szem előtt fogom tartani a korcsoport 1999-es adatfelvételig lejátszódott teljes életútját is. Ehelyütt nem érzem azonban feladatommak, hogy részletesen kitérjek a társadalomtörténeti háttérre, s csak ott fogok ezzel foglalkozni, ahol az elemzéseim eredményei felhívják arra a figyelmet.

5. A feladat jellegéből adódóan országosan reprezentatív kutatások adatait kell felhasználnunk (az elemzések főként az 1999-es Európai Értékrend Vizsgálat adatainak felhasználásával készültek⁶¹), s az egyszerűbb elemzéseken túl ki kell

---

⁶¹ A nagy nemzetközi kutatás adatainak másodelemzése erénye is, gyengéje is ennek a munkának. Az országosan reprezentatív adatok felhasználásával végzett elemzések megbízható eredményeket szolgáltatnak a hazai népességre vonatkozóan, ugyanakkor a hozzáférhető adatok és változók jelentősen behatárolják a megválaszolható kérdések és alkalmazható módszerek körét.

aknáznunk a változók struktúrájának feltárásában nagy segítséget nyújtó többváltozós statisztikai módszerek lehetőségeit is.

IV. A VALLÁSOSSÁG TÍPUSAI A MAI MAGYAR TÁRSADALOM KORCSOPORTJAIBAN⁶²

Ahhoz, hogy képet kaphassunk a vallási és értékrendi típusok korcsoportonkénti együttjárásáról, szükséges először megválaszolni azt a kérdést, hogy tulajdonképpen milyen vallási és értékrendi típusok különíthetők el az egyes korcsoportokban. A vallási és értékrendi típusokat többdimenziós skálázás és klaszteranalízis segítségével különítettem el. Ebben a fejezetben az egyes korcsoportokban megmutatkozó vallási típusokat mutatom be.

Miként a bevezető fejezet módszertani részében említettem, az utóbbi időben a vallásosság típusaira fókuszáló szociológiai megközelítésekben hangsúlyossá vált, hogy a modern társadalmakban nem lehet a vallásos-nem vallásos dichotóm felfogásból kiindulni (még ha az előbbi kategóriát több dimenzió szerint értelmezzük is). Más társadalmi jelenségekhez hasonlóan a vallásosság is egyre sokszínűbbé válik, s az emberek viszonyulása a valláshoz nagyon sokféle lehet.

A vallásosság típusainak vizsgálatában éppen ezért nagy előrelépést jelentett a többváltozós statisztikai módszerek alkalmazása. Több kutatási eredmény (Földvári 1996, Földvári – Rosta 1999)⁶³ is alátámasztani látszik azt a tézist, miszerint ma Magyarországon a vallási tér hárompólusú: a nem vallásos és egyházasan keresztény csoporton⁶⁴ kívül kirajzolódik egy kulturálisan keresztény típus is, ami ritka vallásgyakorlattal, bizonytalan hittel és a vallási elemek szabad válogatásával jellemezhető.

Ha azonban korcsoportok szerint vizsgálódunk, azt tapasztaljuk, hogy ez a ma már általánosan elfogadott kép legalábbis eredeti formájában csak néhány generációra érvényes. Megfelelően árnyalt képet csak úgy kaphatunk, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes korcsoportok gyakran gyökeresen eltérő útjuk, történelmi

---

⁶² A disszertáció ezen fejezetének első, a vallásosság típusainak meghatározásáról szóló fejezete – némileg eltérő formában – a *Szociológiai Szemle* 2003/4. számában jelent meg.

⁶³ A hivatkozott munkákban az ISSP (International Social Survey Project) 1991 és a RAMP (Religious and Moral Pluralism) 1997 nemzetközi kutatások Magyarországra vonatkozó adatai szerepelnek.

⁶⁴ A „hitvalló kereszténység”, „kulturális kereszténység” és „világi humanizmus” elnevezések Yves Lamberttől származnak (Lambert – Michelat 1992, Lambert 1994), aki tudomásom szerint elsőként mutatta ki (Franciaországra vonatkozóan), hogy amennyiben az elemzésbe sokféle vallásosságra vonatkozót bevonunk, a változók három nagy csoportba rendeződnek. A típusok részletesebb leírása a bevezető fejezetben olvasható. Ebben a munkában az „egyházias kereszténység”, „kulturális kereszténység” és „nem vallásos” elnevezéseket fogom használni, mert ezek jobban kifejezik az általam kimutatott típusok jellegzetességeit.

tapasztalataik, gazdasági-társadalmi körülményeik folytán világnézetüket tekintve nagyon távol állhatnak egymástól, s ennek megfelelően külön – külön is vizsgálat tárgyává kell tennünk azokat.

Több empirikus munka is alátámasztja ennek fontosságát. Ezekből kiviláglik, hogy a gazdasági-társadalmi változásokkal összefüggésben a vallásosság terén jelentős generációkhoz köthető váltások történtek (Tomka 1998a), s hogy a kelet-európai országokban jóval erősebb a társadalom vallás szerinti megosztottsága, mint Nyugat-Európában (Halman-de Moor 1993, Tomka 1996).

Nem véletlen, hogy Inglehart felvetése (1990, 1997) nyomán ma egyre inkább hangsúlyossá válik a vallásszociológiában a generációk kérdése. A 2003. évi, Turinban megtartott nemzetközi konferencia sem véletlenül szerveződött a „vallás és nemzedékek” téma köré (Garelli 2003). A konferencián a generációs különbségek témakörében elhangzott több mint száz előadás ékes bizonyítéka annak, hogy a kérdés hirtelen a nemzetközi szociológiai érdeklődés középpontjába került. Úgy látszik, hogy a fontos változások generációs váltások során realizálódnak, s a jelen fejezet eredményei is ezt támasztják alá.

Az egyes korcsoportok sajátosságaiban időnként felfedezni véltem bizonyos makrotársadalmi tényezők hatását, amelyekre röviden ki fogok térni.

Az elemzések az Európai Értékrend Kutatások 1999-es adatainak felhasználásával készültek⁶⁵.

---

⁶⁵ A magyar minta országosan reprezentatív, 1000 fős.

IV.1. A VALLÁSI TÍPUSOK MEGHATÁROZÁSÁRÓL

Az EVS kutatásokban sokféle vallásosságra vonatkozó kérdés szerepelt, rákérdeztek többek között a felekezetre, a vallásgyakorlatra (ima és szertartások látogatása), az istenhitre, a különböző hittartalmakra (például pokolban, mennyben, lélekvándorlásban való hit), a vallás kérdezett életében betöltött fontosságára, az egyházban való bizalomra. Így lehetőség van a vallásosság árnyalt megközelítésére⁶⁶.

A vallásosság modern társadalmakban tapasztalt sokszínűségének egyik forrása, hogy az emberek sokféleképpen viszonyulnak, viszonyulhatnak a vallás, mint kulturális rendszer egyes elemeihez. Előfordulhat, hogy csupán a vallási kultúra, tanítás bizonyos elemeit fogadják el, esetleg a szertartások (is) vonzzák őket, de az is lehetséges, hogy elsősorban a közösségi oldal válik hangsúlyossá számukra. Így például imádkozhat valaki rendszeresen anélkül, hogy templomba járna, vagy elfogadná a mennyország létét (noha az része a keresztény tanításnak). Kérdés, hogy megmutatkozik-e ebben a sokféleségben valamiféle rendszer.

A kérdés vizsgálatára első megközelítésben a többváltozós statisztikai módszereket tartom a leghasznosabbnak, jelen esetben az MDS elemzést⁶⁷. A módszer segítségével átfogó képet kaphatunk arról, hogy a vallásosság mely jellegzetességei járnak gyakrabban együtt, ennek révén milyen változócsoportosulások alakulnak ki, vagyis a vallásosság milyen típusai figyelhetők meg.

Az elemzéseket korcsoportonként és a teljes mintára vonatkozóan is elvégeztem. A korcsoportok kialakításánál törekedtem arra, hogy a határokat lehetőleg a leírt értékrendi és vallásosság terén megmutatkozó törésvonalak mentén húzzam meg (Tomka 1998a, Hankiss et al. 1982), másrészt, hogy a születés időtartamát tekintve nagyjából tíz éves időközöket kapjak. A korcsoportok ennek alapján a következők lettek: 1918 előtt (N=20), 1918-28 (N=90), 1929-38 (N=142), 1939-48 (N=153), 1949-60 (N= 249), 1961-72 (N=204) között és 1973 után (N=

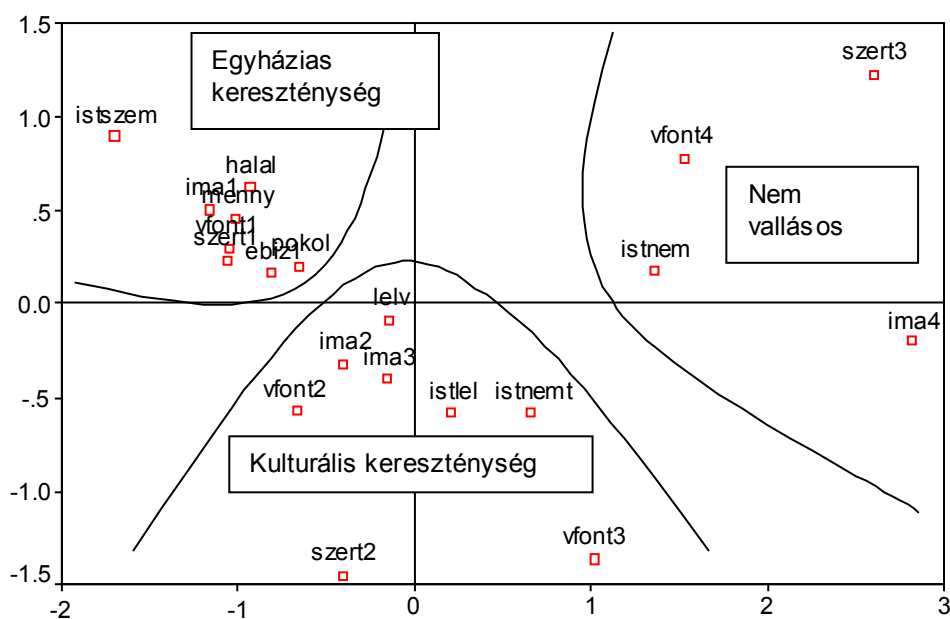
⁶⁶ Újra hangsúlyoznom kell, hogy a kutatási anyag elsősorban az intézményes keresztény vallásosság leírására alkalmas, hiszen konkrét ismereteink elsősorban erre vonatkoznak, így a kérdések is ebből kiindulva fogalmazódtak meg.

142) születettek. A kis elemszám és a hasonló vallási tér miatt az első két korcsoportot együtt kezelem, így az 1929 előtt születettekre vonatkozóan N=110.

Kiindulásképp vessünk egy pillantást a teljes mintára vonatkozó MDS-térre⁶⁸!

1. ábra: A vallási változók MDS tere

EVS 1999

Ábra 1 A vallási változók MDS tere a teljes mintában (EVS 1999)

A bevont vallási (dichotóm) változók a következők:

Istenhit: *istsem* (hisz egy személyes Istenben), *istlel* (hisz egy szellemben, vagy életerőben), *istnem* (bizonytalan), *istnem* (nem létezik Isten, lélek vagy életerő)

Ima gyakorisága: *ima1* (naponta), *ima2* (legalább hetente, de ritkábban, mint naponta), *ima3* (ritkábban, mint hetente, de legalább évente néhányszor), *ima4* (ennél is ritkábban, vagy soha)

Vallási eseményeken való részvétel: *szert1* (havonta legalább egyszer), *szert2* (ünnepekkor, évente legalább egyszer), *szert3* (ennél is ritkábban, soha)

Vallás fontossága: *vfont1-vfont4* (nagyon fontos, elég fontos, nem nagyon fontos, egyáltalán nem fontos)

Hitek: *halal* (halál utáni élet), *pokol*, *meny*, *lelv* (lélekvándorlás)

Egyházban való bizalom (V200): *ebiz1* (bíz)

⁶⁷ Ismertetését lásd a bevezető fejezetben. Az eredmények helyes értelmezésének érdekében kiegészítésképpen klaszteranalízist is alkalmaztam.

⁶⁸ A modell Stress-értéke 0,13486, ami azt jelenti, hogy az elfogadható (0,2 alatti érték).

Az ábra függőleges dimenziója a bizonyosságot, a vízszintes dimenzió pedig az elköteleződés jellegét fejezi ki: jobb oldalt csoportosulnak azok a változók, amelyek a vallás elutasítását, bal oldalt pedig azok, amelyek egy intenzívebb keresztény vallásosságot jelenítenek meg. Az így kirajzolódó három csoport gyakorlatilag megfelel a fent már bemutatott Yves Lambert-féle tipológiának. Ugyanez a konfiguráció mutatkozik meg (talán még markánsabban) az 1991-es EVS adatokon is (Földvári-Rosta 1999).

Ez az általános kép. Ha a hazai népességet egészében vizsgáljuk, ezek a változócsopontosulások rajzolódnak ki, ezek a típusok figyelhetők meg már hosszabb ideje. Mivel azonban e téren a népesség bizonyos csoportjai nagyon eltérnek egymástól, ez az általános kép egyben elnagyolt is, elfedi a mögötte rejlő különbségeket. Elfedi azt a dinamikát is, ami az egymást követő korcsoportok vallásosságának vizsgálatánál megmutatkozik.

Az 1929 előtt születettek

Az MDS terek tanúsága szerint korcsoportról korcsoportra jelentős változások mutatkoznak meg a vallásosságban. Tekintsük meg a legidősebb korcsoportra vonatkozó ábrát (a következő oldalon)!⁶⁹

Látható, hogy két csoportosulás különül el egymástól: egyfelől egy nem túl koherens vallásos csoport, másfelől egy attól elhatárolódó csoport. Ez utóbbiban egy nagyon sűrű változócsoport figyelhető meg, melyben együtt találjuk az istenhit elutasítását a bizonytalan állásponttal (nem tudja, hogy van-e isten, szellem vagy életerő) és a szellemben illetve életerőben való hittel. Hit tekintetében tehát vallásos hitről vagy az attól való elhatárolódásról beszélhetünk, ami érthető is, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az emberek legkésőbb néhány évvel a világháború után voltak húsz évesek, vagyis egy keresztény szellemű társadalomban, egy általános keresztény kultúrában nőttek fel. Ez volt a viszonyítási alap, amit el lehetett fogadni, vagy el lehetett tőle határolódni. Úgy tűnik, ami a hitet illeti, inkább az elhatárolódás a hangsúlyos, s nem egy önálló álláspont kialakítása. Vallásgyakorlat terén azonban

---

⁶⁹ A változók azonosak a teljes népességre vonatkozó ábránál közöltekkel. Stress=0,13341. A csoportok kialakításának egyértelműbbé tételéhez klaszteranalízist is alkalmaztam, melynek eredményei megerősítik e típusok létét.

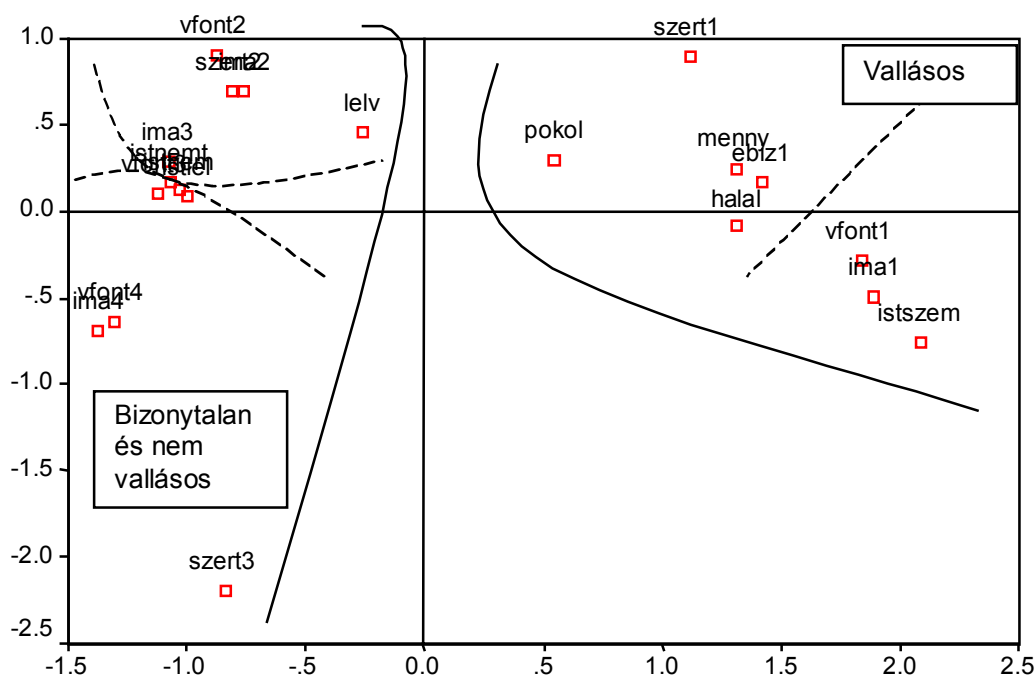
elválik a vallását valamilyen szinten gyakorló és a vallásgyakorlattal nem élő típus (az ábrán szaggatott vonallal jelöltem).

A vallásos változók vonulatában elkülönül a szertartások gyakori látogatottsága: ez is a keresztény kultúrával függhet össze: lehetséges, hogy sokan szokás szerint eljártak templomba, de a vallásosság egyéb területeitől távol álltak. A vonulatban még két alcsoport figyelhető meg: az egyik egy egyházas vallásosságot jelenít meg (egyházban való bizalom, mennyben, halál utáni életben való hit), a másikban a vallásosság egy bensőséges gyakorlási módja fejeződik ki (mindennapos ima, személyes Istenben való hit, a vallás nagyon fontos az életben).

A tengelyeknek is a vallásgyakorlat ad értelmet: a függőleges tengely mutatja az intézményes, míg a vízszintes a személyes vallásgyakorlat (ima) szintjét.

2. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

1929 előtt születettek

Ábra 2 Vallási változók MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában (EVS 1999)

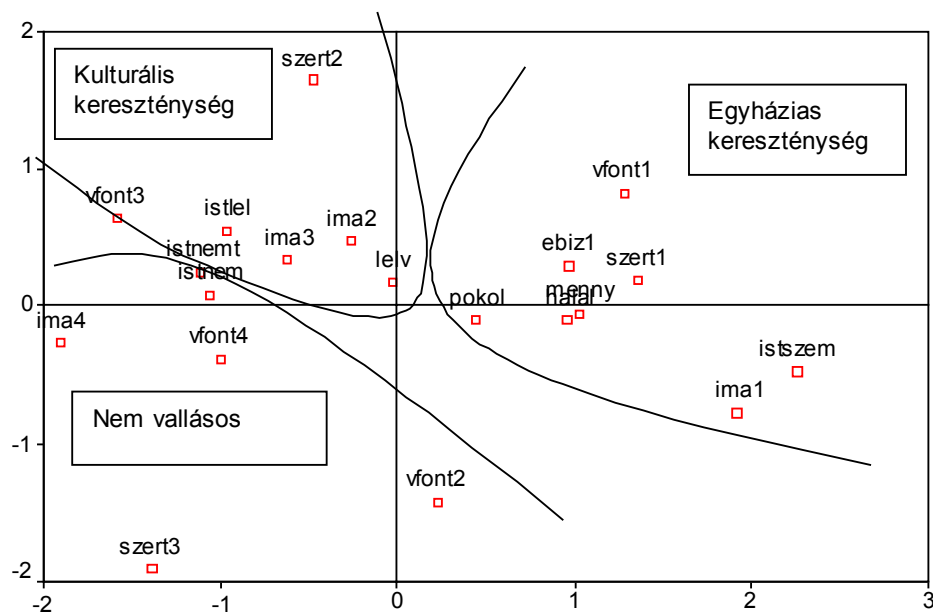
A további korcsoportokban két nagyívű folyamat figyelhető meg: egyrészt fokozatosan elkülönül a bizonytalan és nem vallásos csoport, így egyre határozottabban kirajzolódik a vallás elutasításának típusa (s az 1939-48-as korcsoporttól kezdve mindvégig megfigyelhető egy határozott nem vallásos típus); másrészt az intenzív keresztény vallásosság változói egyre sűrűbb csoportosulásba rendeződnek (az 1939-48-as korcsoporttól kezdve) s ez együtt jár lényeges konfigurációs változásokkal is.

Az első folyamat hátterében markáns történelmi változások állnak. Az említett korcsoportok tagjai fiatal korukban azzal szembesültek, hogy a hivatalos, a „tudományos” álláspont a vallás elutasítása, mely különösen az ötvenes években sokakat érintő gyakorlati lépésekben is megnyilvánult (Mészáros 1994).

Vessünk most egy pillantást az 1929-38-as, és az 1939-48-as korcsoport ábráira⁷⁰!

3. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

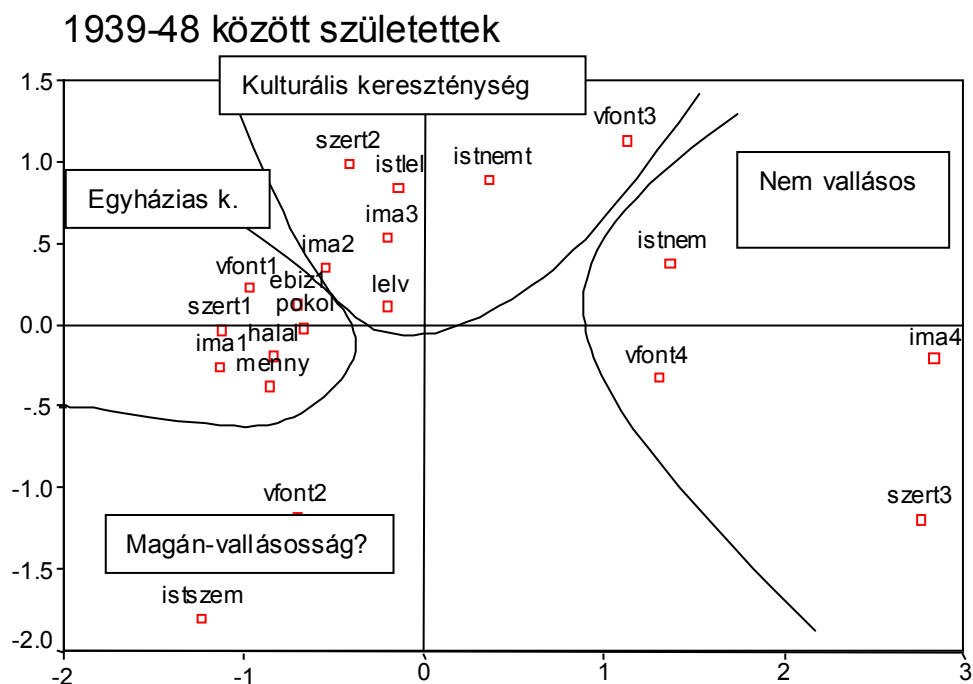
1929-38 között születettek

Ábra 3 Vallási változók MDS tere az 1929-38 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)

⁷⁰ Az MDS elemzések Stress-értékei rendre 0,14770 és 0,14460, elfogadható. Az első esetben a vízszintes tengely továbbra is a személyes vallásgyakorlat szintjét fejezi ki, a függőleges tengely értelme vitatható. Az ezt megelőző korcsoporttól (1929 előtt születettek) a következőig (1939-48 között születettek) egy átrendeződés történik ebben a tekintetben, s az 1939-48-as korcsoportban már az istenhit jellege (személyessége) adja meg a függőleges tengely értelmét.

4. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

Ábra 4 Vallási változók MDS tere az 1939-48 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)

Az 1929-38-as korcsoportban átmenetileg megfigyelhető a „klasszikus” hármas tagolódás, igaz, hit tekintetében itt még nem markáns a bizonytalan és nem vallásos csoport elválása. A klaszteranalízis eredményei is azt sugallják, hogy igazából itt még nem lehet kiforrott nem vallásos típusról beszélni (csupán arról van szó, hogy a nem vallásos változók eltávolodtak a „kulturális kereszténység” változócsoporttól). A kulturális és egyházas kereszténység ábrán látható típusai a klaszteranalízis eredményeképp is kirajzolódnak.

A következő korcsoportban már határozottan elkülönül a bizonytalan és nem vallásos típus, de egy sajátos jelenség megbontja a hármas tagolódást: a személyes Istenbe vetett hit eltávolodik az intenzív keresztény vallásosság változóitól (s ilyen markánsan csak ebben a korcsoportban!) gyakorlatilag egy negyedik típust képezve (erre még visszatérek alább)⁷¹. A tengelyek értelme is változik: a vízszintes tengely értelmét a személyes vallásgyakorlat szintje, a függőlegesét pedig az istenhit jellege adja meg.

⁷¹ Klaszteranalízissel is ugyanezek a csoportok különnek el.

A fent említett második folyamat a vallásos változócsoporthoz egyre koherensebbé válása, „besűrűsödése”, mely az 1939-48-as korcsoportnál kezdődik, az 1949-60 között születetteknél éri el csúcspontját, s valamelyest enyhült az 1961 után születetteknél.

Ami a konfigurációt illeti, egy nagyon lényeges változásra lehetünk figyelmesek az 1939 után születettek esetében: a „kulturális kereszténység” változói határozottan közelítenek az egyre inkább besűrűsödő egyházas keresztény csoporthoz, annak mintegy holdudvarát képezve.

Az intenzív egyházas vallásosság egységesedésének és a „kulturális keresztény” változók e mellé rendeződésének háttérében több tényező is állhat.

A legkézenfekvőbbnek az látszik, hogy az említett korcsoportokba tartozók fiatal korukban megélték a vallásosság üldözését és társadalmi diszkriminációját, s ezzel párhuzamosan a vallásosság hanyatlását a hatvanas évektől. Abban nőttek fel, hogy vallásosnak lenni nem természetes, nem magától értetődő, ráadásul megnehezíti az életben való boldogulást. Sokan ezért inkább a mások számára nem látható útjait választották a vallásosságnak⁷². A egyházas kereszténység ezekben az esetekben továbbra is viszonyítási pontot, alapot jelentett, így alakulhatott ki az intenzív keresztény változókat övező csoportosulás.

A folyamat következtében az egyházas keresztény vallásosság típusa „letisztult”, egységesebbé vált. Azok tartottak ki mellette, akik az életüket nem tudták nélkül elképzelni, s nem akarták nélkül élni. Számukra a tradicionális egyházas vallásosság jelentette ebben az időszakban a megfelelő keretet (Tomka 1998a). A fenyegetettség légkörében „befagyó” egyházas keresztény vallásosság adataink tanúsága szerint nagyon koherens volt (ezt fejezi ki a sűrű változócsoporthoz tartozás).

Meg kell említeni továbbá, hogy a második világháborút követő nagyívű társadalmi változások következtében tömegek életkörülményei változtak meg oly módon, hogy a korábbi lakóhelyi közösségükkel együtt a vallási közösségeikből is kiszakadtak (Tomka 1991). Emellett a hatvanas évek légkörében, amikor bármilyen

---

⁷² Ezzel függhet össze a „személyes istenbe vetett hit” jelentésváltása az egymást követő korcsoportokban. Az ennek megfelelő istszem változó egészen az 1929-38-as korcsoportig a egyházas kereszténység vonulatába esik, a mindennapi ima változójához közel, ebben az összefüggésben egyfajta személyesen átélt vallásosságot kifejezve. A következő korcsoportban eltávolodik az intenzív vallásosságot kifejező változóktól, s úgy látszik, a „személyes” itt inkább a „magánügyként megélt” szinonimája. Később összekapcsolódik különböző változókkal, de már az intenzív vallásosság változóitól távol (kivéve az 1961-72-es korcsoportot).

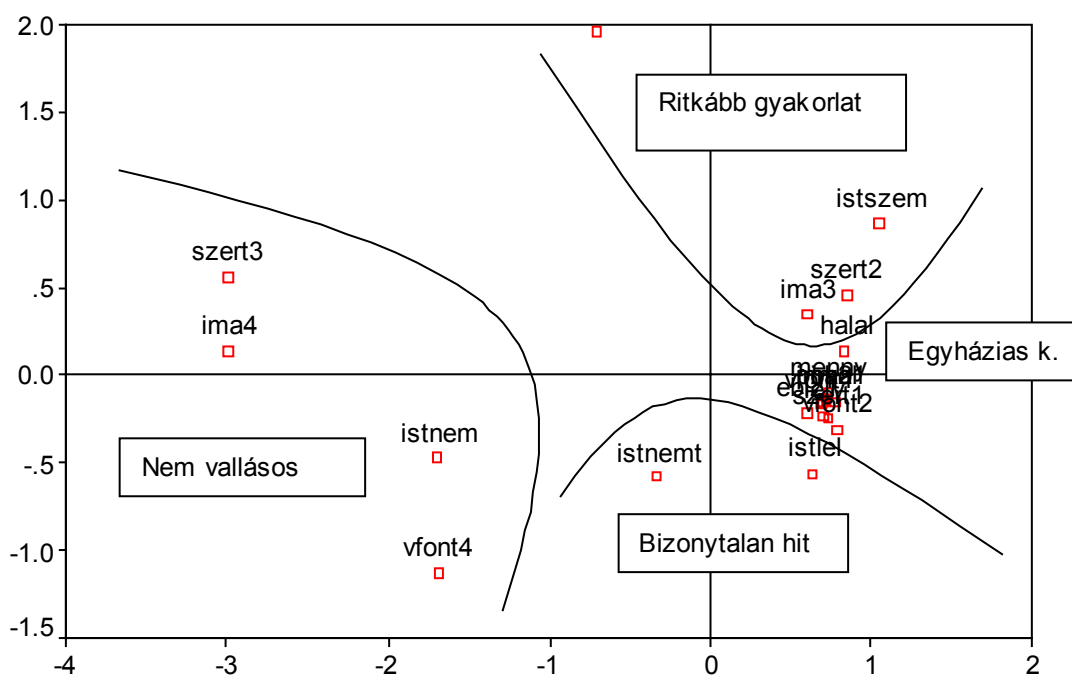
közösségi élet gyanús volt, s az emberek kénytelenek voltak csigaházaikba húzódní, először nyílt meg az anyagi gyarapodás lehetősége, amely materiális irányba terelte az emberek vágyait és céljait, tovább erősítve a „bezárkózást”. Hankiss ezt a folyamatot üres (azaz nem értékekkel telített) individualizációnak nevezte (Hankiss et al. 1982.)

Úgy látszik, hogy mindezek a hatások nem múltak el nyomtalanul: ma is megmutatkoznak azoknak a korcsoportoknak a világnézetében (az 1939-48 és 1949-60 között születettek korcsoportjaiban), akiket a legérzékenyebb korszakukban érintettek⁷³.

Az alább látható az 1949-60 között születettek MDS ábrája⁷⁴.

5. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

1949-60 között születettek

Ábra 5 Vallási változók MDS tere az 1949-60 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)

⁷³ Ebben és néhány korábbi megállapításban azzal a feltételezéssel élek, hogy az embereket fiatal korukban, “formálódó éveikben” ért hatások nagyon fontosak lehetnek a későbbi életük szempontjából. Több empirikus kutatás alátámasztja ezt a nézetet (pl. Hankiss et al. 1982, Inglehart 1997). Amennyire a rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik, a dolgozat egy későbbi fejezetében még kitérek e hipotézis vizsgálatára. Egy másik (ezzel részben összefüggő) tényező a szülői korcsoport hatása, ez az 1939 után születetteknél mutatkozik meg a vallási változók terében: leginkább a 73 után születetteknél figyelhető meg a 49-60 között születettek vallásosságának hatása.

⁷⁴ Stressz-értéke 0,15063, elfogadható. A tengelyek az előző korcsoport ábrájához hasonlóan értelmezhetők: értelmüket egyfelől a személyes vallásgyakorlat, másfelől az istenhit “személyessége” adja meg.

Az 1949-60 között születettek korcsoportjában egy fontos változásra kell felfigyelnünk: a kulturális kereszténység változói kétfelé csoportosulnak (elkülönül a bizonytalan hit és a ritka gyakorlat): az intenzív keresztény változócsoporthoz egyik oldalán helyezkednek el a bizonytalan hit, másik oldalán a ritka vallásgyakorlat változói, összekapcsolva a személyes Istenbe vetett hittel⁷⁵. Ez a változás tovább folytatódik majd a korcsoport gyermekeinek korosztályában (1972 után születettek).

Ismét „klasszikus” felállás az 1961-72-es korcsoportban

A hetvenes évek szabadabb légkörének következtében az évtized végétől megindul a vallásosság fellendülésének folyamata (párhuzamosan az értékrend posztmaterializációjával) (Pollack-Borowik-Jagodzinski 1998, Hegedűs 1998, Tomka 1990b, 1991, 1998, Hankiss et al. 1982). A hetvenes évek végétől a vallási megújulás és a társadalmi regeneráció egymást erősítő folyamatok voltak. A vallás progresszív szerepével (Spieker 2003, Tomka 1990b) párhuzamosan az egyházak presztízse is jelentősen megnőtt az 1989-90-es éveket megelőzően, a rendszerváltás alatt és közvetlenül utána (Tomka 1998a).

A vallási megújulás, a vallási fellendülés azzal járt, hogy a egyházas kereszténység kevésbé koherens csoport lett, a változók eltávolodtak egymástól a két legfiatalabb korosztályban. Ennek háttérében az állhat, hogy a vallásosság szempontjából kedvezőbb viszonyok kevésbé tették szükségessé a „tradicionális” formákhoz való merev ragaszkodást, utat nyitottak a vallási változás előtt az egyházas keresztények körében is.

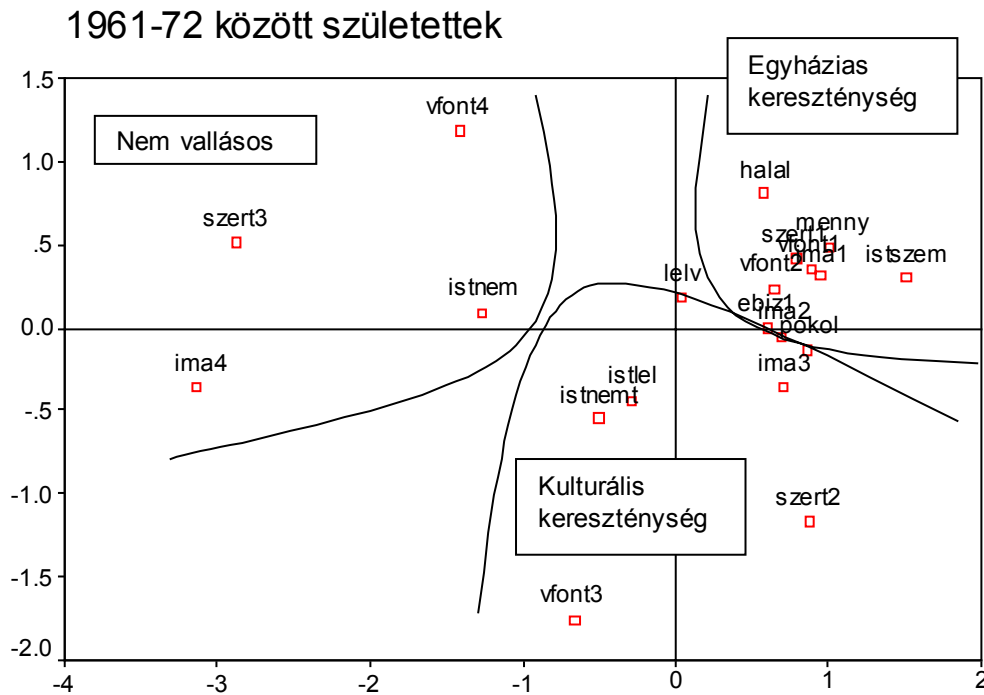
Az 1961-72-es korcsoportban ismét láthatóvá válnak az Yves Lambert által leírt típusok⁷⁶, amint az alábbi ábra is mutatja. De akárcsak az 1939-48-as korcsoportnál, itt is igaz, hogy ez a konfiguráció csak átmeneti jellegű.

---

⁷⁵ A klaszteranalízis eredményei azt sugallják, hogy a „kulturális kereszténység” változói nem alkotnak két kiforrott típust. Eszerint a legfontosabb határvonal a vallásosak és nem vallásosak között húzódik. A vallásos típuson belül elkülöníthető egy intenzív keresztény vallásos altípus, amely körül inkább ehhez, mint egymáshoz kapcsolódva két laza változócsoporthoz: a bizonytalan hit és a ritka gyakorlat változói).

⁷⁶ Különbség, hogy itt már határozottan külön típusnak tekinthetjük a kulturális kereszténységet, ezt a klaszteranalízis eredményei is megerősítik. A 6. ábrára vonatkozó Stressz-érték: 0,15938. Az ábra függőleges tengelye a világnézet bizonyosságát, míg a vízszintes tengely a személyes vallásgyakorlat szintjét fejezi ki.

6. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

Ábra 6 A vallási változók MDS tere az 1961-72 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)

Új típus a legifjabb korcsoportban?

A egyházas kereszténységet övező „kulturális keresztény” változók már az 1949-60-as korcsoportban kettéváltak, s egy részük a személyes istenhith változóhoz kapcsolódott. A legfiatalabb korcsoportban ez az utóbbi változócsoporthatározottan eltávolodik az intenzív keresztény vallásosság változóitól, ezáltal feltehetően a vallásosság egy új típusának formálódásáról beszélhetünk.

E típus a „kulturális kereszténységgel” ellentétben nem kötődik a bizonytalan istenhithhez, de köthető a személyes Istenben való hithez, a lélekvándorlásban és a halálban való hithez és a vallási szertartások alkalmankénti látogatásához.

A személyes Istenben való hit, amely az idősebb korcsoportoknál az intenzív, személyesen megélt vallásosságot jelentette, s később inkább a „magán” vallásosság kifejezőjévé vált, majd úgy tűnik, az 1961-72-es korcsoportra ismét visszanyerte eredeti értelmét, ebben a korosztályban új tartalmat nyer. Egyfajta határozottság, tudatosság, személyes átéltség szinonimájaként jelenik meg.

Talán egy nem keresztény vallási típus jelent meg a vallási térben, amely szétfeszíti a „kulturális kereszténység” kereteit. Minden bizonnyal a típus a fiatalok nem egyházasan keresztény, de személyesen megélt vallási orientációjának megjelenésére utal, melynek tartalma sokféle lehet.

Ami az ábrán a „bizonytalan és immanens hit” névvel jelölt változókat illeti, valószínűleg esetükben nem beszélhetünk egy típusról. A klaszteranalízis eredményei szerint a lélekben, életerőben való hit a keresztény változók csoportjához tartozik, míg a bizonytalan istenhit igazából nem kötődik egyik csoporthoz sem. Ez azt is jelenti, hogy a legfiatalabb korcsoportban megfigyelhető vallási típusok egyikének sem sajátos jellemzője a hitbeli bizonytalanság. Mivel a bizonytalan hit változója a három nagyobb változócsoporthoz között helyezkedik el, és – ami a vallásosság egyéb itt vizsgált elemét illeti – nincs semmilyen specifikuma, valószínűleg nem külön típusról kell beszélnünk, hanem inkább egy olyan jelenségről, amely bizonyos mértékig⁷⁷ mindhárom kimutatott típusban felfedezhető.

A legfiatalabb korosztály vallásosságában tehát gyakorlatilag három típus különül el (melynek gyökerei az 1949-60-as korosztályban figyelhetők meg): egy nem vallásos, egy egyházas keresztény és egy személyesen megélt, nem feltétlenül keresztény orientáció (lásd a 7. ábrát⁷⁸).

Hogy pontosabban felfedhessük, mi is van az új típus mögött, az elemzésbe bevontam még néhány változót: a telepátiában (telep változó: hisz a telepátiában), a talizmánokban (taliz: hisz a talizmánokban, kabalákban), a bűnben (bun: hisz a bűnben), az Istenben való (isten: hisz Istenben) hitet és a meditációt (elmélkedést vagy imát: medit: szokott meditálni, elmélkedni vagy imádkozni)). Valamennyi változó az új típushoz került, a változók bevonásával viszont a szertartások időnkénti látogatása átkerült a keresztény csoportba (8. ábra⁷⁹).

Véleményem szerint e változás úgy értékelhető, hogy az új típus nem egységes: minden bizonnyal tartalmaz keresztény jellegű orientációt (vagy olyat, amiben legalábbis keresztény elemek vannak) is, de attól távolabb eső irányzatokat is

---

⁷⁷ Leginkább a nem vallásos típusban, mert ehhez esik a legközelebb, ezt követően az intézményes keresztény típusban, s talán valamennyire a nem egyházas, személyes típusban is.

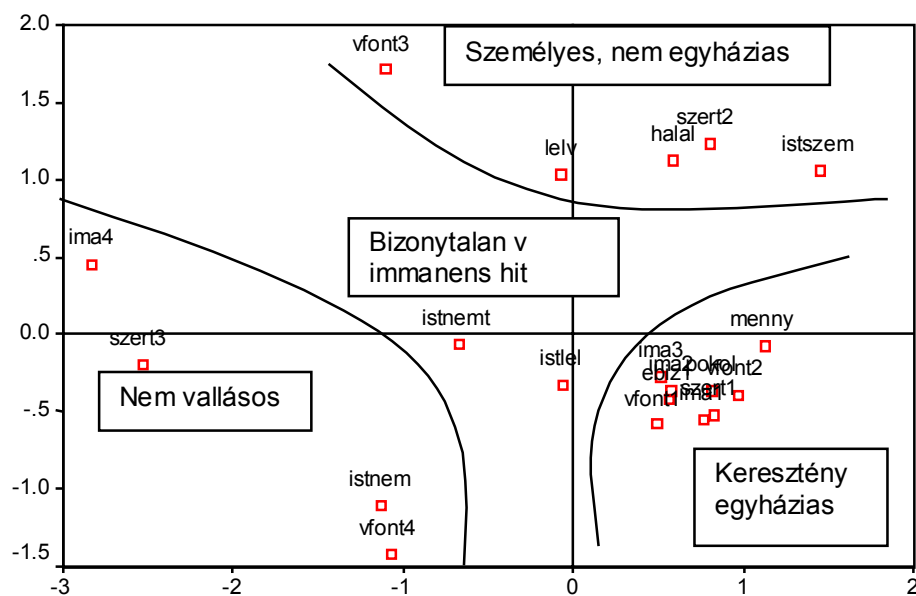
⁷⁸ A Stressz érték 0,15368. A vízszintes tengely itt a személyes vallásgyakorlatot, a függőleges az istenhit személyes jellegét fejezi ki.

⁷⁹ Stressz: 0,17004, még elfogadható, de a többi értékhez képest relatíve magas. Mindenesetre a klaszteranalízis eredményei is megerősítik a kirajzolódó három típus létét.

magába foglal (talán ide kell sorolnunk a modern szinkretista irányzatokat, és a keleti vallásokat). Ennek pontos tisztázásához azonban további vizsgálatokra van szükség.

7. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

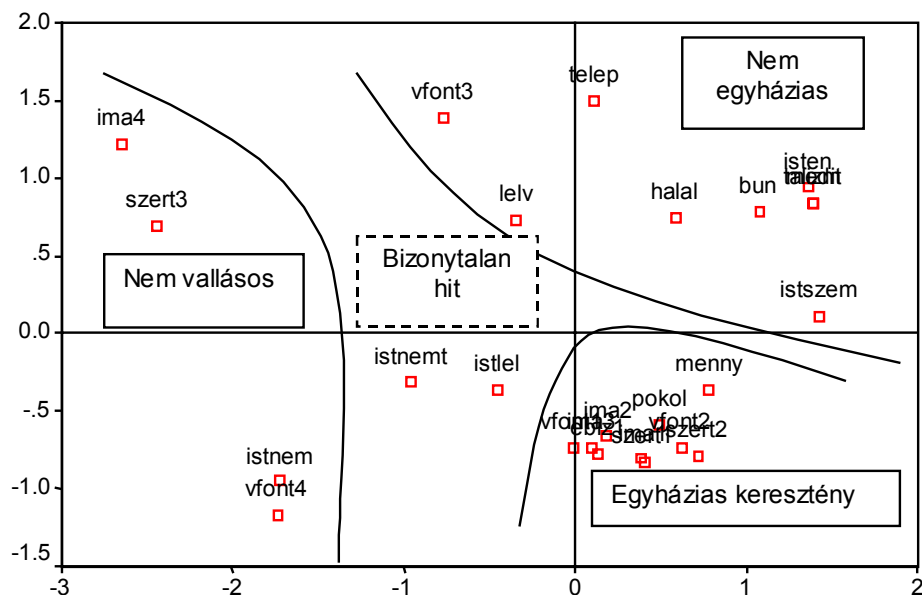
1972 után születettek

Ábra 7 Vallási változók tere az 1972 után születettek korcsoportjában (EVS 1999)

8. ábra: A vallási változók tere, EVS 1999

1972 után születettek

Ábra 8 Vallási változók tere az 1972 után születettek korcsoportjában II. (EVS 1999)

IV.2. MÉG EGYSZER A KORCSOPORTOK KIALAKÍTÁSÁRÓL

Mint fentebb már említésre került, a korcsoportokat részben a vallásosság és értékek változására vonatkozó ismeretek, részben a kormegoszlás ismeretében alakítottam ki úgy, hogy születési év tekintetében nagyjából tíz éves időszakokat kaptam.

Az előzetesen kialakított határvonalak helyességének leellenőrzésére illetve azok pontosítására elvégeztem az elemzést az 1928 előtt született korcsoportra, majd az 1918-27-ben született korcsoporttól kezdve a tízéves időszakot egy-egy évvel eltolva egészen az 1972-81-ben született korcsoportig⁸⁰.

Tapasztalataim szerint a fent leírtaktól eltérő konfiguráció nem jelent meg, sőt az előzetesen kialakított határvonalak is meglehetősen pontosnak bizonyultak. Az

⁸⁰ Maga a tíz éves időtáv azért látszik célszerűnek, mert ez a legkisebb olyan időtáv, amely esetében az egyes korcsoportok elemszáma száz körüli, másrészt kerek, könnyen kezelhető érték. Ennél

idősebbekre jellemző kettes konfiguráció az 1926-35-ben születetteknél kezd felbomlani, de hit tekintetében még egyáltalán nem különül el a bizonytalan hit és a hit elutasítása. Egy évvel későbbi korcsoportban már elkülönül a lélekben és életerőben való hit a bizonytalan hittől és a hit elutasításától, amelyek továbbra is együtt szerepelnek. Az 1929-38-as korcsoport az első, amelynél kialakult a hármas konfiguráció a bizonytalan hit és a hit elutasításának elválásával, tehát az első két korcsoport előzetes kialakítása helytállónak látszik.

A második és harmadik korcsoport között két lényeges különbségre kell odafigyelni: egyrészt a személyes Istenben való hit leválik az intenzív keresztény vallásosságot kifejező változóktól, másrészt megkezdődik az intenzív keresztény változók határozott közeledése egymáshoz. A személyes Istenben való hit leválása elsőként az 1935-44-ben születetteknél figyelhető meg⁸¹, a egyházas keresztény változók besűrűsödése azonban csak az 1939-48-as korcsoportnál, ami az előzetesen kialakított harmadik korcsoport. A második és harmadik korcsoport közötti átmeneti időszak tehát 1935-1939-ig tart.

Az 1943-52-es korcsoport az első, amelynél már erősebben besűrűsödnek az intenzív keresztény változók és a kulturális kereszténység változói is elválnak, ám olyan markáns besűrűsödést, amellyel a negyedik korcsoportot jellemeztük, legelőször az 1946-55-ös korcsoportnál tapasztalhatunk, s ez gyakorlatilag változatlan marad egészen az 1951-60-as korcsoportig. A harmadik és negyedik korcsoport közti határvonal tehát nem látszik élesen: valahol 1946 és 1948 között húzódik.

Az ötödik korcsoportot jellemző hármas konfiguráció először az 1959-68-as korcsoportban figyelhető meg, tehát a negyedik és ötödik korcsoport valahol 1959-1960 körül válik el.

Végül az új vallási típus felé mutató változások kezdete az 1968-77-es korcsoportra tehető, élesebben megmutatkozik az 1969-78 és 1970-79-es korcsoportokban, de a határozottabb elkülönülés csak az 1970-81-ben születettek korcsoportjában mutatkozik meg⁸².

Az utolsó konfiguráció tehát nem csupán az 1972 után születettek, hanem az 1969 után születettek is érvényes.

---

szélesebb időtávot pedig nem érdemes választani, mert jóval elmosódottabb képet kapnánk a változásokról, fontos információkat veszítenénk.

⁸¹ Ez nem változtat azon, amit a személyes Istenben való hit leválásának háttéréről írtam.

⁸² Ez a legfiatalabb kialakítható korcsoport, tekintve, hogy a mintában nem szerepelt 1981 után született személy.

Mindezek figyelembe vételével a következő felosztás látszik célszerűnek a további vizsgálatok számára: 1929 előtt születettek, 1929-38, 1939-47, 1948-1959, 1960-1969 és 1969 után születettek.

Mindez azonban nem módosítja a vallási típusokkal kapcsolatban leírt lényegi állításaimat, amelyeket az alábbiakban foglalom össze⁸³ (már a most kialakított határokat figyelembe véve).

---

⁸³ Az itt kialakított korcsoportokra vonatkozó MDS ábrákat lásd a második mellékletben.

Összegzésképp megállapítható, hogy noha vitathatatlanul jelen van a magyar társadalomban a vallásosság Yves Lambert által leírt három típusa, eredeti értelemben nem általánosíthatjuk ezt a modellt, hiszen gyakorlatilag csak két korcsoportban (az 1929-38 és 1960-69) között születettek esetében) figyelhetünk meg a teljes népességre vonatkozó hármas tagolódáshoz hasonló konfigurációt.

A második világháború mindenképpen egy törést jelentett a vallásosság szempontjából. A legidősebbeknél tapasztalható két típust az 1929-38-ban születetteknél felváltotta egy hármas tagolódás, a nem vallásos és bizonytalan típus elkülönülésével.

Nem tudhatjuk, hogy miképpen alakult volna tovább ez a folyamat egy szerves társadalomfejlődés során, mindenesetre az 1939-47 között születetteknél egy gyökeresen új elrendeződés alakult ki, amely nagy vonalakban egészen az 1969-ben születettekig fennmaradt. Az új felállásban egy rendkívül egységes egyházasan keresztény típus, egy nem igazán koherens de határozottan elkülönülő nem vallásos típus szerepel, s rajtuk kívül bizonyos korcsoportokban egységesen, másokban megosztva, a egyházas kereszténység típusa köré rendeződve a „kulturális kereszténység” változói. Megfigyelhető az is, hogy ez utóbbi változócsoporthoz akkor válik ketté, mikor a „személyes Istenbe vetett hit” változója átkerül ebbe a típusba.

Egy új, az Yves Lambert-féle „kulturális keresztény” típustól eltérő változócsoporthoz mutatkozik meg először az 1948-59 között születetteknél, de leginkább gyermekeik korcsoportjában (1969 után születettek). A vallástalan és egyházasan keresztény csoporton kívüli csoportnak személyes Istenbe vetett hit adja meg a karakterét.

E típus tartalmilag nagyon sokféle lehet. Elemzéseink tanúsága szerint a személyes Istenben való hithez olyan hittartalmak kötődnek, mint a lélekvándorlásban, a halálban, a telepátiában, az Istenben, a talizmánokban, a bűnben való hit, illetve a gyakorlat változói közül a meditáció, elmélkedés vagy ima és a nagyobb ünnepekhez kötődő szertartáslátogatás.

Kérdéses, hogy az itt kimutatott vallási típusok mennyiben köthetők konkrét társadalmi csoportokhoz, s hogy milyen más jellegű változókkal hozhatók összefüggésbe. Ezekre a kérdésekre keresem a választ a következő fejezetekben.

IV.3. KIK TARTOZNAK AZ EGYES TÍPUSOKBA?

Az első kérdés, ami felmerül bennünk, hogy ezek a típusok valóban köthetők-e emberek csoportjaihoz, és ha igen, az egyes típusokat mekkora elterjedtség jellemzi az egyes korcsoportokban.

Az MDS elemzés során kirajzolódott típusok jellegzetességei adhatják a kiindulópontot. Vagyis azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy kiket tekinthetünk az adott típusba sorolhatónak.

A legkézenfekvőbbnek az tűnhet, hogy azokat tekintjük az adott típushoz sorolhatónak, akikre igaz, hogy a szóban forgó típus jellegzetességeinek egy adott arányával (pl. háromnegyedével) jellemezhetők.

A probléma ezzel a megoldással az, hogy az egyes típusok nem egyformán konzisztensek. Az intézményes vallásosság például konzisztensebb, mint a kulturális kereszténység, tehát valószínűbb, hogy akire egy jellegzetesség igaz (pl. hetente jár templomba), arra több másik is igaz lesz. A kulturális kereszténység viszont nagyon sokszínű, és könnyen előfordulhat, hogy egy válaszadóra csak egy-két jellegzetesség illik (hisz pl. a lélekvándorlásban és nagyon ritkán imádkozik) —noha (legalábbis kizárásos alapon) ide sorolnánk. Bárhogyan is állapítjuk meg az adott típusba tartozás kritériumát, mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy a konzisztensebb típusok kiterjedtségét relatíve felülbecsüljük a kevésbé koherens típusok kiterjedtségéhez képest.

A vázolt problémára két megoldást tudok elképzelni.

Az egyik, hogy felhasználjuk a vallástalanság és az intézményes intenzív kereszténység sajátosságaira vonatkozó ismereteinket. Általában akkor nevezünk valakit vallástalannak, ha nem hisz Istenben, nem jár templomba, nem imádkozik, s a vallás nem játszik fontos szerepet az életében, legalábbis, ha ezen jellegzetességek nagy része igaz rá; s akkor tartjuk egyházasan vallásosnak, ha bízik az egyházban, nagy általánosságban hetente eljár templomba, gyakran imádkozik, hisz Istenben, s a vallás nagyon fontos szerepet játszik az életében, hisz a mennyországban, halál utáni életben és a pokolban; legalábbis, ha ezek alapvetően igazak rá. Mondhatnánk, hogy akikre az egyházas kereszténység nyolc felsorolt kritériuma közül hat, illetve a nem vallásos típus négy kritériuma közül három teljesül, azok határozottan ezekbe a típusokba sorolhatók (itt alig van jelentősége a konzisztencia-különbségnek), a

köztük lévő “rés” pedig az általunk még oly kevésbé feltérképezett kulturális kereszténység területének tekinthető. Itt figyelembe vehetnénk természetesen azt, hogy a különböző korcsoportoknál milyen jellegzetességekkel írható le az intenzív egyházas kereszténység és a nem vallásos típus, s ehhez képest határoznánk meg az ide sorolhatók arányát. Ezt a módszert azért tartom védhetőnek, mert az EVS kutatásokban egyértelműen az intézményes keresztény vallásosságból indultak ki, az azon kívül eső vallási jelenségekről nem kapunk árnyalt képet.

A másik lehetséges megoldás, hogy az adott típust alkotó változók belső konzisztenciájának⁸⁴ arányában határozzuk meg a típushoz tartozás kritériumát. Ez akkor is tartható eljárás, ha az adott korcsoport vallási tere a teljes népességre jellemző hármas tagolódástól eltérő jellegzetességeket mutat fel.

Most a teljes mintára vonatkozóan mindkét eljárás szerint meghatározom az egyes típusokhoz tartozók arányát, majd ellenőrzésképpen összevetem ezeket az értékeket a típusok meghatározó jegyeinek népességben megmutatkozó kiterjedtségével.

Vallási típusok elterjedtsége a mintában

A teljes mintára vonatkozóan a egyházas kereszténység meghatározó jegyei az MDS elemzés szerint a következők:

- a személyes Istenbe vetett hit
- a halálban, mennyben és pokolban való hit
- a napi ima
- a havonta legalább egyszer történő szertartáslátogatás
- a vallás nagyon fontos a válaszadó életében
- az egyházban való erős bizalom.

---

⁸⁴ Kiszámolhatnánk a változók közötti kapcsolat szorosságának átlagos értékét, ebben az esetben azonban úgy vélem, érdemesebb Chronbach α -ját alkalmazni, ami a megbízhatóság mérésére leggyakrabban használt, többféleképp interpretálható együttható. Ha különböző kérdések segítségével próbáljuk megragadni ugyanazt a jelenséget, ezzel a mérőszámmal becsülhetjük meg, hogy a válaszok szóródásának mekkora része adódik ténylegesen a válaszadók különbözőségéből. Számunkra elsőrendű fontossággal bír, hogy a Cronbach-féle alfa segítségével becsülhető változóink (illetve egy teszt) belső konzisztenciája. Amennyiben a tesztet alkotó itemek nem sztenderdizáltak, a mérőszám az itemek közti átlagos kovariancián, ha sztenderdizáltak, az átlagos korreláción alapul. Mivel korrelációs koefficiensként is interpretálható, értéke 0 és 1 közé esik (negatív alfa esetében az itemek között nincs pozitív kapcsolat, ily módon tehát nincs értelme a teszt érvényességi szintjéről beszélni: nem várható, hogy egy ilyen teszt más, ugyanezt a jelenséget mérő tesztel pozitív kapcsolatban lesz) (SPSS Base 9.0 Applications Guide, 1999; SPSS Professional Statistics 6.1., 1994). Alkalmazására egy példa J. Fontaine és munkatársai tanulmánya (benyújtva a Journal of Cross-Cultural Psychology folyóirathoz, lásd az irodalomjegyzéket).

Tekintsük azokat egyházas keresztényeknek akire nyolcból hat jellegzetesség igaz! Ők a teljes minta 10,3%-át teszik ki, amely kissé alacsonyabb, mint az intenzív egyházas kereszténység elterjedtségéről eddig alkotott képünk⁸⁵.

A nem vallásos típus, vagy Yves Lambert elnevezésével élve “világi humanizmus” sajátosságai:

- a vallás egyáltalán nem fontos a válaszadó életében
- a válaszadó úgy gondolja, nem létezik Isten, szellem vagy életerő
- soha vagy legalábbis évente néhány alkalomnál ritkábban imádkozik
- soha, vagy évente egy alkalomnál ritkábban vesz részt vallási eseményeken

Az előző esetben nyolc jellegzetességből hat meglétét kívántuk meg ahhoz, hogy egy válaszadót az adott csoportba sorolhassunk, ennek ebben az esetben a négyből három felel meg. A teljes mintán belül 28,6% az aránya azoknak, akik a nem vallásos típus felsorolt jellegzetességei közül legalább hárommal jellemezhetők⁸⁶.

Azt mondhatjuk tehát, hogy valóban létezik a válaszadóknak egy olyan csoportja, melynek tagjai az intenzív egyházas kereszténység jellemzőinek nagy részével bírnak, s a válaszadók körülbelül egytizede tartozik ebbe a típusba; s ugyancsak emberek egy konkrét csoportjához köthető a nem vallásos típus, a válaszadók több mint egynegyede ebbe a típusba sorolható. Ha elfogadjuk, hogy Yves Lambert-féle értelemben “kulturális kereszténység” mindaz, ami ezeken kívül esik, vagyis hogy a ritka vallásgyakorlat, bizonytalan hit sokféle kombinációja lehet jelen még a társadalomban, amit az általunk alkalmazott (intézményes vallásosság megragadására alkalmas) mérőeszközökkel egy típusnak ismerünk fel, akkor azt mondhatjuk, hogy a “kulturális keresztények” aránya 61,1%-os⁸⁷.

Mindez nagy vonalakban megfelel a vallási típusok kiterjedtségéről előzetesen meglévő ismereteinknek. Nézzük meg most a másik megoldási lehetőséget, mikor az

---

⁸⁵ Ez a kép Tomka Miklós közismert 5 ítemes vallásosságra vonatkozó kérdésének válaszadási arányain alapul, melyet számos kutatásban lekérdeztek, s melyben az egyik válaszlehetőség: “vallásos vagyok az egyház tanítása szerint”. Az Aufbruch kutatás (e kutatás tíz volt szocialista országra terjed ki és célja a kelet-közép-európai egyházak helyzetének felmérése) 1998-ra vonatkozó adatai szerint az egyházasan vallásosok aránya 17,4%, a Család-ISSP-ben (1994) 16,3%, az Ifjúság 2000 kutatás adatai szerint az ifjúság körében ugyanakkor csak 10,4%.

⁸⁶ Ez az érték kissé meghaladja a fentebb említett Tomka Miklós-féle kérdés nem vallásos és határozottan vallásos kategóriájának együttes kiterjedtségét (A Család-ISSP szerint (1994) 23,9%, az Aufbruch kutatás szerint 18,8%, az Ifjúság 2000 szerint ugyanakkor 36,1%).

⁸⁷ Nagyjából annyi, mint a Tomka-féle 5 ítemes kérdésben a “maga módján vallásos” és a vallásosságban bizonytalan típus együttese. (Az Aufbruch kutatásban 63,8%, a Család-ISSP-ben 59,5%, az Ifjúság 2000-ben azonban csak 53,5%).

MDS elemzésben feltárt típusok konzisztenciájának függvényében határozzuk meg az adott típushoz sorolhatóság kritériumát!

Az egyes típusok konzisztenciájának Chronbach-féle α mérőszámai⁸⁸ a következők: a egyházas kereszténységre 0,8413, a kulturális kereszténységre 0,2309, a nem vallásos típusra pedig 0,7236. Ezek az értékek azt mutatják, hogy míg a “egyházias keresztény” és “nem vallásos típus” típus meglehetősen konzisztensnek tekinthető, a kulturális kereszténység különböző jellegzetességei között ugyanakkor csak laza a kapcsolat.

Ha most az imént számszerűsített konzisztenciának megfelelően határozzuk meg az adott típusba sorolás kritériumát, akkor kiindulva abból, hogy a egyházas kereszténység esetében a nyolcból hat jellegzetesség meglétét kívánjuk meg, a nem vallásos típus esetében 2,58 $\approx$ 3, a kulturális kereszténység esetében pedig 1,64 $\approx$ 2 jellemző meglétét kell megkívánnunk. Ez a módszer nem változtat tehát a egyházas kereszténység és a nem vallásos típus kiterjedtségére adott becslésünkön. A kulturális kereszténység kiterjedtségére ezek szerint adható becslésünk: 44,9%⁸⁹, értelemszerűen némileg alacsonyabb a korábban adott becslésnél. Ezek szerint a mintába került válaszadók körülbelül fele tekinthető kulturálisan kereszténynek, és 16,2%-uk nem sorolható be egyértelműen egyik típushoz sem.

Most vessük össze ezeket az értékeket az egyes típusok különböző jellegzetességeinek mintában előforduló arányaival!

---

⁸⁸ A Chronbach-féle mérőszám általánosan használatos különböző változó-csoportok konzisztenciájának a mérésére. A mérőszám értéke +1-től $-\infty$ -ig terjedhet, s minél inkább megközelíti az egyet, az adott változócsoporthoz annál konzisztensebb. (*SPSS Professional Statistics 6.1.* 1994, *SPSS Base 9.0.* 1999.)

⁸⁹ Az átfedések kezelését lásd alább, a korcsoportok adatait tartalmazó táblázat alatt!

Táblázat 1 A vallási típusok elterjedtségének becsült értékei és a típusok sajátosságainak előfordulási aránya a mintában

Vallási típus:	1. Egyházas kereszténység		2. Kulturális kereszténység		3. Nem vallásos	
Kiterjedtség I. (%)*	10,3		61,1		28,6	
Kiterjedtség II. (%)**	10,3		44,9		28,6	
A típus jellegzetességeinek előfordulási aránya a mintában (%)	Ima1	24,1	Ima2	12,3	Ima4	50,5
	Istszeml	41,8	Ima3	11,4	Istnem	21,5
	Vfont1	18,9	Istlel	16,2	Vfont4	26,9
	Halal	28,5	Istnemt	17,7	Szert3	55,3
	Menny	25,0	Vfont2	22,5		
	Pokol	17,5	Vfont3	31,4		
	Szert1	17,8	Lelv	17,9		
	Ebiz1	15,5	Szert2	26,4		

* A fenti szövegben elsőként bemutatott módszer szerint számolva

** A típusok konzisztenciájára vonatkozó értékeket felhasználva

A egyházas és a kulturális kereszténység esetében az általunk becsült érték kívül esik az adott típus jellegzetességeire vonatkozó támogatottsági értékek terjedelmén.

A egyházas kereszténység esetében erre az lehet a válaszunk, hogy noha a típust alkotó változók konzisztenciája elég nagy, sokan vannak olyanok, akikre ugyan igaz a típus néhány jellegzetessége, más területeken azonban nem élik meg olyan intenzíven a vallásosságukat. Egy részük minden bizonnyal a kulturális kereszténység típusába sorolható. Különösen a személyes Istenbe vetett hit kiugró mértékű: ezen nem is csodálkozhatunk annak ismeretében, hogy több korcsoport is van, ahol a személyes Istenbe vetett hit a kulturális kereszténység jellegzetességeként mutatkozik meg, az 1939-47 között születettek korcsoportjában pedig értelmezésem szerint inkább egyfajta „magán-vallásosság” kifejezőjeként.

Mindez azt mutatja, hogy az egyházas intenzív vallásosságot is mélyen érinti a vallásosság dimenzióinak korunkban megfigyelhető eltávolodása. Lehetséges, hogy valaki gyakran jár templomba, miközben alig imádkozik és fordítva. Véleményem szerint e jelenség fontos háttér-tényezője, hogy a szocialista rendszer időszakában a

családokban is egyre kevesebben nőttek bele egy konzisztens vallási kultúrába⁹⁰, arról nem is beszélve, hogy a hivatalos vallási szocializáció szintje meredeken zuhant az évtizedek folyamán. Jó mérője ennek a hittanra jelentkezők arányának alakulása, mely az 1949. évi 80%-ról 1987-ig 3,18%-ra csökkent (Tomka 1991).

A kulturális keresztények számarányát látszólag – ha a típus jellegzetességeinek támogatottságát vesszük figyelembe – még a konzisztencián alapuló becsléssel is messze felülbecsültük. Ennek az az oka, hogy a kulturális kereszténység a vallásosság egy olyan típusa, ahol a legkevésbé várhatunk el konzisztenciát: gyakran a vallási elemek szabad válogatásáról van szó ebben a típusban. Ide soroltuk mindazokat, akik a kulturális kereszténység öt jellemzője közül kettővel bírtak.

A nem vallásos típushoz tartozók aránya nem sokkal nagyobb, mint a nem hívők aránya, viszont jóval kisebb, mint a nem gyakorlóké. Feltehetően sokan vannak a kulturálisan keresztények között olyanok, akik ugyan a vallásukat látható módon nem gyakorolják, de felmutatják a vallásosság néhány más jellegzetességét.

Mivel a disszertációm fő célja a vallási típusok értékrendi meghatározottságának vizsgálata, célszerűbbnek látom a típusok konzisztenciája alapján meghatározni az adott típusba tartozás kritériumát, hiszen „tisztább” típusok esetén (értve ezt leginkább a kulturális kereszténységre) jobban kirajzolódnak, könnyebben felfedhetők az értékrendi különbségek. Ezen túlmenően megvan az az előnye is, hogy akárhány típus esetére alkalmazható, ami nem mellékes, ha egyes, a teljes mintánál bonyolultabb konfigurációval jellemző korcsoportokra gondolunk.

A továbbiakban most már ezzel a kiválasztott módszerrel fogom megvizsgálni, hogy hogyan alakult a különböző vallási típusok támogatottsága az egyes korcsoportokban⁹¹.

---

⁹⁰ Tomka Miklós a családok hívő meggyőződés átadására való képtelenségét részben abban látta, hogy a szülők egy része már maga sem volt vallásos, más részének vallásossága csak formális volt, végül pedig a szülők nevelésben játszott szerepe meggyengült (Tomka 1991)

⁹¹ Az Olvasó a közölt adatokból könnyen kiolvashatja, mekkorának becsülnénk a kulturális kereszténység elterjedését, ha mindenkit ide sorolnánk, aki nem tekinthető egyházasan kereszténynek vagy nem vallásosnak.

Vallási típusok az egyes korcsoportokban

Az alábbi táblázatban összegeztem az egyes vallási típusok támogatottságát a korcsoportokban, zárójelben szerepeltetve azokat a típusokat, melyek az MDS elemzés és a klaszteranalízis alapján (lásd a vallási típusok feltárásáról szóló fejezetet) nem mutatkoztak kiforrott típusnak.

Az esetleges átfedések esetére a következő elveket tartom irányadónak:

1. Egyes kiforratlan, alacsony konzisztencia-szintű típusoknál esetenként elegendő volt a besoroláshoz, ha a válaszadóra igaz volt egy-két jellemző. Ezekben az esetekben könnyen előfordulhatott, hogy valakit, aki pl. a egyházas kereszténységhez sorolódott (mert a egyházas kereszténység jellemzői nagyrészt igazak rá), egyúttal a kulturális kereszténységhez is besorolhatnánk. Ebben az esetben, ha az illető megfelelt egy szigorúbb (jelen esetben egyházas keresztény, de lehetne nem vallásos is) feltételnek, akkor oda tartozónak tekintem.
2. Egyéb átfedéseknél, pl. a negyedik korcsoportnál a bizonytalan hit és ritka gyakorlat esetén (vagy az első korcsoportnál, a vallásos, illetve a nem vallásos és bizonytalan típus esetén) a táblázatban két érték található: az első értéknél nem veszem figyelembe az átfedést, a második érték pedig az átfedés levonása után adódik.

Most, mikor a típusok kiterjedtségére vagyunk kíváncsiak, mind a két érték fontos információkkal szolgál számunkra, később azonban, a vallási típusok értékrendi sajátosságainak vizsgálatakor már csak a „tisztá” típusokat fogom figyelembe venni.

Táblázat 2 A vallási típusok kiterjedtsége a magyar társadalom korcsoportjaiban

Korcsoportok	Típusok	Az adott típus elterjedtsége/ a tiszta típus nagysága (a korcsoport elemszáma= 100%)
I. 1929 előtt születettek	1. Vallásos	27,3 / 20,0
(N=110)	2. Bizonytalan és nem vallásos	62,7 / 55,5
II. 1929-38 között születettek	1. Egyházas kereszténység	14,1 / 12,7
(N=142)	2. Kulturális kereszténység	31,7
	3. Nem vallásos	35,2 / 33,8
III. 1939-47 között születettek	1. Egyházas kereszténység	6,6
(N=136)	2. Kulturális kereszténység	49,2 / 15,4
	3. Nem vallásos	29,4
	(4. Magán-vallásosság)	(47,8) / (14,0)
IV. 1948-59 között születettek	1. Egyházas kereszténység	2,6
(N=235)	2. Ritka vallásgyakorlat	(47,2) / (15,7)
	3. Bizonytalan hit	(43,0) / (11,5)
	4. Nem vallásos	38,7
V. 1960-69 között születettek	1. Egyházas kereszténység	5,6
(N=179)	2. Kulturális kereszténység	43,0
	3. Nem vallásos	33,5
VI. 1969 után születettek	1. Egyházas kereszténység	2,5
(N=198)	2. Személyes (nem keresztény)	51,0 / 30,8
	3. Bizonytalan hit	(30,3) / (10,1)
	4. Nem vallásos	31,8

Adatok: EVS 1999

A táblázatból kiolvasható, hogy azok aránya, akik egyértelműen a egyházas kereszténységhez sorolhatók, korcsoportról korcsoportra csökkent, egészen az 1948-59 között születettek korcsoportjáig (a legidősebb korcsoportot jellemző 20%-ról 2,6%-ra, alig több, mint egy nyolcadára), majd a következő korcsoportban több, mint kétszeresére növekedett, ám a legfiatalabb korosztályban gyakorlatilag visszaesett az 1948-59-es korcsoportot (a legfiatalabbak szüleinek korcsoportját) jellemző szintre. Az első és a második korcsoportban még nem éles a vallásos-nem vallásos határvonal. A táblázatból látható, hogy a legidősebb korcsoport esetén 7,3, az 1929-38 között születettek esetén már csak 1,4% azok aránya, akik a vallásos (a második

korcsoportnál egyházas keresztény) és a nem vallásos (a második korcsoportnál nem vallásos) típusba egyaránt besorolhatók feltételeink szerint. A következő korcsoportokban ez már nem fordult elő: az egyházasan vallásos és a nem vallásos típus határozottan elkülönült egymástól.

A kulturális kereszténység, mint elkülönült vallási típus először az 1929-38-as korcsoportnál jelent meg, kiterjedtsége ekkor 31,7%-os.

A következő korcsoportban a határozottan ide sorolhatók aránya csupán ennek körülbelül fele, ugyanakkor nem árt figyelembe venni, hogy a személyes Istenbe vetett hittel „fémjelzett” magán-vallásossággal nagyon nagy átfedést mutat ez a típus. A feltételek szerint a korcsoport közel fele besorolható a kulturális keresztény típusba, és közel fele a nem különálló típusként kezelt „magán-vallásossághoz”, az átfedés ugyanakkor akkora, hogy az egyik vagy másik típusba besorolhatók aránya együttesen 63,2%. A magánügyként kezelt vallásosság tehát sok szempontból közel áll a kulturális kereszténységhez, noha nem tekinthető vele azonosnak.

Az 1948-59 között születetteknél kétfelé váltak a kulturális kereszténység változói, de ahogyan a típusok feltárásáról szóló fejezetben arról volt szó, mégsem tekinthetjük őket kiforrott típusoknak. Valójában elég nagy átfedés mutatkozik közöttük: azok aránya, akik legalább egyikbe besorolhatók 54,2%, míg a határozottan ritka vallásgyakorlók aránya 15,7%, a határozottan bizonytalan hívőké 11,5%.

A következő korcsoportban ismét megfigyelhetünk egy különálló kulturális keresztény típust, melyhez a korcsoport 43%-a egyértelműen besorolható.

Végül a legfiatalabbaknál — akárcsak a szüleik korcsoportjánál — újra szétválnak a bizonytalan hit és a ritka gyakorlat változói, a ritka gyakorlat ekkor azonban egészen más tartalmat is kap, nevezetesen összekapcsolódik a személyes Istenbe vetett hittel. E kettő között azonban szintén nagy átfedés tapasztalható: legalább egyikbe besorolható a korcsoport 61,1%-a, ugyanakkor határozottan bizonytalan hívő 10,1%, határozottan személyesen hívő 30,8%. Nagyon fontos tehát megkülönböztetett figyelemmel fordulnunk az itt kibontakozni látszó új, hitét személyesen megélő, nem egyházas csoport felé, hiszen ez a típus nagy kiterjedtségű a legfiatalabb korcsoportban.

Látható, hogy az Yves Lambert-féle „kulturális kereszténység” nem fedi le azt a változatosságot, amit a magyar társadalom korcsoportiban megmutatkozó vallási

típusok terén tapasztaltunk. Ezért most bevezetek egy új, tágabb fogalmat: az egyházasan keresztény és a nem vallásos típustól elkülönülő kimutatható típusokat „köztes típusok” megnevezéssel fogom illetni a továbbiakban.

Mit mondhatunk összefoglalóan a köztes típusok kiterjedtségéről?

Általában elmondható, hogy azokban a korcsoportokban, ahol határozottan kimutatható egy egységes, kulturálisan keresztény típus, nevezetesen az 1929-38, illetve az 1960-69 között születettek esetében, a kiterjedtsége alacsonyabb: az első esetben a minta alig egyharmada, a második esetben alig több, mint kétötöde. A többi korcsoport esetében a köztes típusok együttes kiterjedtsége 60% között mozog. Érdeemes megemlíteni, hogy a két „különleges” generáció közül az első esetében még relatíve magas volt az intenzív egyházas vallásgyakorlás szintje (tagjai a negyvenes évek végén és az ötvenes években szocializálódtak, amikor még nem kezdődött el az egyházas vallásosság hanyatlása), a második pedig az a korcsoport, ahol megtört az egyházas kereszténység támogatottsági szintjének zuhanása (ezen korcsoport tagjai a nyolcvanas években, a vallásosság fellendülésének időszakában szocializálódtak).

Végül a nem vallásos típus kiterjedtségéről a következőket mondhatjuk: a második korcsoporttól (1929-38 között születettek) kezdve jelenik meg kiforrott típusként, támogatottsága — amely ekkor a korcsoport egyharmadát teszi ki — a következő korcsoportban kissé lecsökken, majd az 1948-59 között születettek korcsoportjában közel negyven százalékos értéken éri el csúcspontját⁹². Ezt követően korcsoportról korcsoportra csökken a támogatottságának mértéke, de a legfiatalabb korcsoportban is meghaladja még a 30%-ot.

---

⁹² Ez az a korcsoport, melynek tagjai a hetvenes években, a vallásosság „mélypontjának” idején szocializálódtak, s amelynél a legerősebb polarizáltság volt tapasztalható a vallási változók terében.

V. ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK A MAGYAR TÁRSADALOM KORCSOPORTJAIBAN

Ebben a fejezetben a vallásosság változóihoz hasonlóan MDS elemzéssel és klaszteranalízissel értékrendi típusok, érték-orientációk korcsoportonkénti feltárásával fogom kezdeni, majd az egyes értékrendi típusokra vonatkozóan becslést fogok adni azok korcsoportonkénti előfordulási arányára vonatkozóan.

Noha a vallási és értékrendi típusok korcsoportonkénti alakulása önmagában is értékes adalékokat szolgáltat témánkhoz (az erre vonatkozó észrevételeimet a hatodik fejezet bevezetőjében foglaltam össze), a IV. és V. fejezet elemzései leginkább előkészítői annak, hogy a vallásosság és az értékek magyar társadalom korcsoportjaiban megmutatkozó együttjárás mintáit mélyebben tanulmányozhassuk.

V.1. ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK A TELJES MINTÁBAN

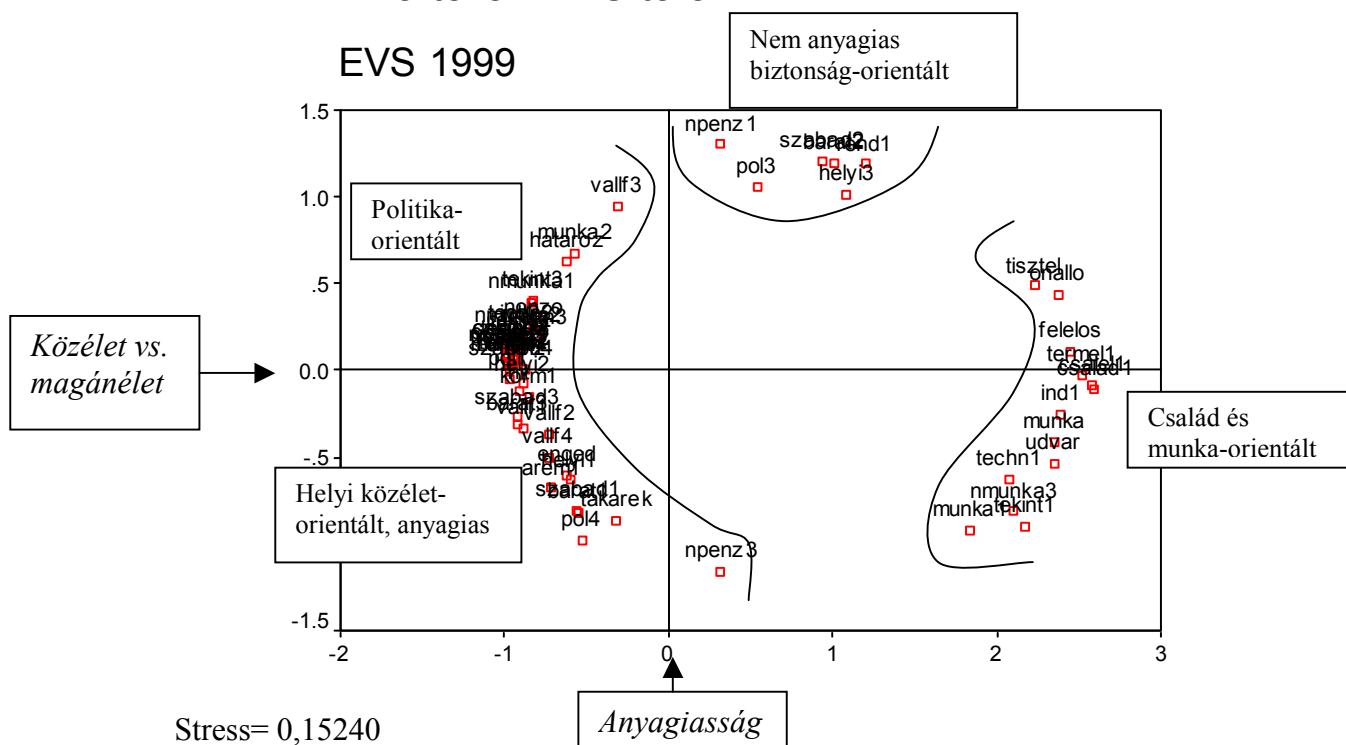
Az EVS kutatásban feltett, értékekre vonatkozó kérdések közül az alábbi elemzésekben a következő értékek szerepelnek:

- mennyire fontos a válaszadó életében a munka, család, barátok, szabadidő, politika, vallás: *munka1*(nagyon fontos)-*munka4* (egyáltalán nem fontos), *csalad1-csalad4*, *barat1-barat4*, *szabad1-szabad4*, *pol1-pol4*, *vallf1-vallf4*
- fontos gyermeknevelési elvek⁹³: udvariasság-*udvar1*, önállóság-*onallo1*, kemény munka-*munk1*, felelősség-*felel1*, képzelet-*kepzel1*, tolerancia és mások tisztelete- *tisztel1*, takarékoság- *takarek1*, határozottság-*hataroz1*, vallásos hit-*hit1*, önzetlenség- *nonzo1*, engedelmesség-*enged1*
- az ország szempontjából legfontosabbnak tartott cél: a rend fenntartása- *rend1*, az emberek fontos kormányzati döntésekbe való nagyobb beleszólási lehetősége-*korm1*, a növekvő árakkal szembeni harc-*arem1*, a szólásszabadság védelme- *szoll*
- a közeljövőben lehetséges változásokat mennyire tartja jónak: kevesebb hangsúly a pénzen és az anyagi javakon: *npenz1*(jónak tartja)-*npenz2*(számára közömbös)-*npenz3*(rossznak tartja), a munka életben betöltött szerepének csökkenése: *nmunka1-nmunka3*, nagyobb hangsúly a technológiai fejlődésen: *techn1-techn3*, nagyobb hangsúly az individuum kibontakozásán: *ind1-ind3*, nagyobb hangsúly a tekintélyen: *tekint1-tekint3*, nagyobb hangsúly a családi életben: *csalel1-csalel3*, egyszerű és természetesebb életstílus: *termel1-termel3*, a helyi autoritások nagyobb hatalma: *helyi1-helyi3*

Az értékek MDS tere a teljes mintára vonatkozóan a következőképpen alakul:

⁹³ A gyermeknevelési elveket Füstös László is felhasználta különböző országok „értéktérképeinek” összehasonlításában (Füstös 1988). A gyermeknevelési elvek – azon túl, hogy a válaszadók értékeit tükrözik – rávilágítanak jövőbeli tendenciákra is.

EVS 1999

Ábra 9 Értékek MDS tere a teljes mintában (EVS 1999)

Az ábrán látható, hogy az értékek két nagyobb vonulata különül el (a bal és a jobb oldalon), fent középen pedig egy kisebb, laza értékcsoporthoz alakult ki.

Jobb oldalra csoportosultak a magánéletre koncentráló, hagyományos értékek: a munka és család fontossága, a tisztességre, önállóságra, munkára, felelősségre és udvariasságra nevelés. Érdekes, hogy ez az érték-orientáció nem jellemezhető sem egyértelműen materialista, sem posztmaterialista irányultsággal: a jövőben fontosnak tartott változások között szerepel a személyiség kibontakozására és a technikai fejlesztésre fektetett nagyobb hangsúly.

A bal oldalon csoportosuló változók egyfajta közösségiség, közéletiség megtestesítői. A vonulat közepén megfigyelhető sűrű változócsopontosulásban olyan változók szerepelnek, mint a politika fontossága, a kormányzati döntésekbe való nagyobb beleszólás lehetősége és a szólásszabadság mint legfontosabb cél (az Inglehart-féle kérdések közül), továbbá úgy tűnik, hogy erre az érték-orientációra jellemző leginkább a vallási meghatározottság (a vallás fontosságát tekintve a fontos és a hangsúlyozottan nem fontos álláspont is itt szerepel és itt találjuk a hitre nevelés

fontosságát is). Itt egyértelműen egy posztmateriális irányultságról beszélhetünk, az Inglehart-féle kérdéseken túlmenően olyan gyereknevelési elvek szerepelnek például, mint a képzelőerő és az önzetlenség.

Ugyanezen vonulat alsó részében csoportosulnak az egyfajta lokálpatriotizmusra utaló, anyagi, nem család-orientált, polgári értékrendet kifejező változók: a helyi szervezetek nagyobb hatalmának, a barátságnak és szabadidőnek a fontossága, az áremelkedés elleni küzdelem, mint legfontosabb cél, a takarékosagra és engedelmességre nevelés.

Végül ezekkel a változókkal átellenben, az ábra felső részén elkülönül egy laza értékcsoportosulás, melyet a politikától és anyagiaktól való elhatárolódás jellemez, ugyanakkor hangsúlyos benne a rend biztosítása, mint elsődleges cél, illetve a szabadidő és a barátság fontossága.

Ez utóbbi két érték-orientációban kifejeződik egyfajta szűkebb, nem családi közösségben megvalósuló "minőségi élet" iránti igény (erre utal a barátság és a szabadidő fontossága), csak míg az egyiket anyagiasság jellemzi, a másik számára csupán az a fontos, hogy a nyugodt élet feltételei biztosítva legyenek (rend fontossága).

Ugyanezen változók bevonásával klaszteranalízist is alkalmaztam az imént leírt típusok egyértelműbb elkülönítése céljából. Az MDS elemzésben elkülönülő három vonulat itt is kimutatható, a fenti ábra felső részében látható laza változócsoportosulás azonban a klaszteranalízisben kétfelé válik: egyikben a rend biztosítása, másikban a barátság és szabadidő a hangsúlyos.

A két dimenzió tehát, ami mentén elkülönülnek az érték-orientációk: a magánélet és közélet, illetve az élet (anyagiak által vagy anélkül) biztosított minősége. Érdekes, hogy e két dimenzió már a Losonczy Ágnes által kimutatott értékorientációs dimenziók között is szerepelt, mégpedig az első két helyen⁹⁴ (Losonczy 1977).

A magánélet és közélet dichotómiájában adataink szerint egyúttal kifejeződik a tradíció általi és a belső irányítottság ellentéte is, amely Hankiss Elemér és munkatársai illetve Füstös László elemzéseiben a legfontosabb értékdimenzió.

---

⁹⁴ Losonczy Ágnes három dimenzió mentén különített el érték-orientációs típusokat (szám szerint tizennégyet). A dimenziók: individuum vs. kollektívum, anyagi javak kezelése, és a cselekvéshez indítékot adó eszmék (Losonczy 1977). A hagyományos-modern ellentét és az anyagiak jelentősége Vitányi Iván és Utasi Ágnes érték-orientációs sajátosságok alapján kialakított típusaiban is fontos szerephez jutott (Utasi 1986, Perczel 1990).

Elemzéseikben e dimenzió mentén különülnek el a „modern személyiség-értékek” és a „hagyományos közösségi értékek” (Hankiss et al. 1982, Füstös 1988). Az 1999-es adatok szerint a modern személyiség-értékek nem ellentétesek a közösségiséggel és közéletiséggel, továbbá a hagyományos értékek leginkább „magánéleti” értékek és közösségiségük ebben a keretben értelmezhető. A hagyományos értékek esetében valószínűleg a szerzők is kisebb közösségekre gondolnak, egyhelyütt szó is van „kisközösségi” és „nagyközösségi” értékekről, mint alapvető érték-dimenzióról. Ami a modern személyiség-értékeket illeti, az azok esetében megfigyelhető közösségiség és közéletiség az értékrend posztmaterializációjára utal.

Az 1999-es értékterben megmutatkozó második dimenzió részben megfelel az 1988-ban kimutatottaknak. Az 1988-as második dimenzióban a munka, biztonság, hit illetve az emberi kapcsolatok, autonómia ellentéte fejeződik ki. Igazából mindkettő köthető az élet minőségéhez, és az is igaz, hogy az egyikben szerepet kapnak az anyagiak, a másikban nem kimondottan – akárcsak az 1999-es adatok alapján feltárt második dimenzió esetében. Végül e második dimenzióval kapcsolatban megemlítem, hogy Varga Károly szerint a magyar társadalom a rendszerváltás során az életminőség célértéket állította középpontba, erre akart korábbi kötöttségeiből felszabadulni (Varga 2003).

Iménti elemzéseink arra utalnak, hogy a magyar társadalomban az értékrendszer alapvető dimenziói egyfelől ugyanazok maradtak, másrészt tartalmukat tekintve változtak is a kutatások által átfogott húsz évben. Továbbá Hankiss Elemér és munkatársai, illetve Füstös László által közzétett és saját MDS ábráim összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a magyar társadalom érték tudatában megmutatkozó polarizáltság 1999-ben erősebb volt, mint az 1980-as évek elején. (Hankiss et al. 1982, Füstös 1988)

V.2. ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK AZ EGYES KORCSOPORTOKBAN

Most vizsgáljuk meg, hogy az egyes korcsoportok milyen értékrendi sajátosságokkal jellemezhetők!

Ha végignézzük a korcsoportokra vonatkozó MDS tereket, rögtön megállapíthatjuk, hogy legalábbis konfiguráció tekintetében az értékek területén nem figyelhetünk meg olyan drasztikus átrendeződést, mint a vallási változók esetében. Ez alátámasztja azt a hipotézisemet, miszerint az értékek stabilabbak, nehezebben változnak a vallásossághoz képest.

Történtek azonban érdekes átrendeződések ebben a tekintetben korcsoportról korcsoportra, amelyeket az alábbiakban röviden bemutatok.

Az 1929 előtt születettek

Mivel a kétdimenziós megoldás Stressz-értéke nagyon magas (0,21231), ebben az esetben a három-dimenziós elemzés eredményeit fogom vizsgálni, melyre vonatkozóan a Stressz-érték = 0,15489, továbbá megfigyeléseimet kiegészítem a klaszteranalízis eredményeivel is.

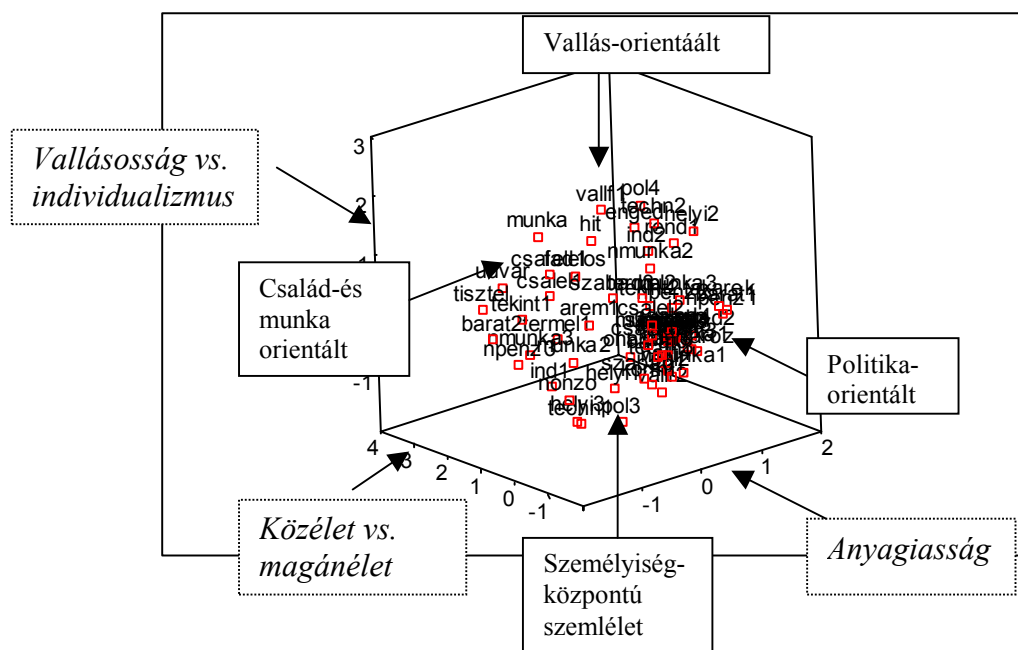
A dimenziók páronkénti vizsgálata során azt tapasztaltam, hogy ebben a korcsoportban az értékek leginkább a magánéleti vs. közélet alapján különülnek el. Két határozott értékrendi vonulat különböztethető meg ennek mentén: a munka- és család-orientált (ez kevésbé koherens), illetve a politika- és közélet-orientált értékrendi típus változói. A többi változó meglehetősen kaotikusan és nagyon laza csoportokat képezve veszi körül e két határozottabb típust. A második dimenzió az individualizmus vs. vallásosságot, a harmadik pedig az anyagiasságot fejezi ki.

Fontos itt aláhúzni, hogy ez az egyetlen korcsoport, ahol az értékrendek elkülönülése szempontjából második helyen szerepel a vallásosság. Hatása a következő korcsoportokban egyre kevésbé érzékelhető.

A második és harmadik dimenziót figyelembe véve még négy, nem igazán kiforrott értékrendi típus látszik elkülöníthetőnek. A második dimenzió mentén elsősorban az életszemlélethez köthető típusok különülnek el: egyrészt a vallás-orientált típus, melyhez az engedelmisség gyermeknevelési elv áll közel, másrészt a technikai haladást, a személyiség kibontakozásának és az önállóságra nevelés fontosságát előtérbe állító személyiség-központú szemlélet. A harmadik dimenzió a meghatározó a barátság, munka, szabadság fontosságát kifejező változók kettéválásának: az egyikben fontos szerephez jut a takarékoskodás, és az a kíváncsiság, hogy a pénz szerepe a jövőben csökken-e (ehhez a típushoz esik közel a rend biztosításának igénye is), a

Ezeket az eredményeket a klaszteranalízis eredményeivel összevetve azt mondhatjuk, hogy a munka-és család, illetve a közéleti-politikai orientáción kívül a személyiség-központú szemlélet és a vallási orientáció így is kimutathatók, az MDS elemzés harmadik dimenziója mentén elkülönülő típusok közül csak a munka, anyagiak, barátság és szabadidő előtérbe helyezésével jellemezhető típus. A továbbiakban csak azokkal a típusokkal fogok dolgozni, amelyek mind a két módszerrel kimutathatók voltak.

1929 előtt születettek

Ábra 10 Értékek MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában (EVS 1999)

Az 1929-38 között születettek

Az alábbi ábrán jól látható két nagyobb vonulat, a magánéleti és közéleti vonulat elkülönülése, s ezen kívül az ábra alján a két vonulat között helyezkedik el egy munka és technikai haladás-orientált értékrendre utaló változócsoporthoz tartozó csoport. Sem a magánéleti, sem a közéleti vonulat nem egységes: a magánéleti vonulatban elkülöníthető egy anyagi biztonság és rend-orientált illetve egy munka és család-orientált csoport, a közéleti vonulatban pedig egy politikai-közéleti orientáció mellett megfigyelhető egy vallási és nem anyagi kötődésű, társadalmi elkötelezettséggel jellemezhető⁹⁵ orientáció⁹⁶.

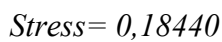
Úgy látszik, hogy itt még fontos szerepe van a vallásosságnak a közéleti érték-orientációk kialakulásában, a következő korcsoportban ebben a tekintetben más helyzettel fogunk találkozni.

---

⁹⁵ Véleményem szerint itt a társadalmi elkötelezettségre utal, hogy a pénz szerepének jövőbeli csökkenése utáni vágy és a vallás, illetve a hitre nevelés fontossága együtt szerepel az áremelkedés elleni közdelemmel.

⁹⁶ E típusok klaszteranalízis segítségével is kirajzolódnak.

1929-38 között születettek

Ábra 11 Értékek MDS tere az 1929-38 között születettek korcsoportjában

Az 1939-47 között születettek

A második világháború idején született korcsoport esetében az előzőhöz képest megmaradt a család és munkaközpontú továbbá a közéleti-politikai érték-orientáció. Mind a két típus estén megfigyelhetünk azonban kisebb változásokat.

A család-és munka-orientált hagyományos értékrend változói esetében egyfajta besűrűsödésről beszélhetünk, továbbá a típus változói ebben a korcsoportban távolabb kerültek a többi típustól, ami arra utalhat, hogy egy bezárkózás, beszűkülés indult meg ezen a területen. Elképzelhető, hogy a hatvanas évek viszonyai között az akkor húszas éveiben járó korcsoportban sokak számára a magánéletbe zárkózás illetve a közélettől való elfordulás jelenthette a megoldást. A polarizálódásra utal a politikai, közéleti változók besűrűsödése is.

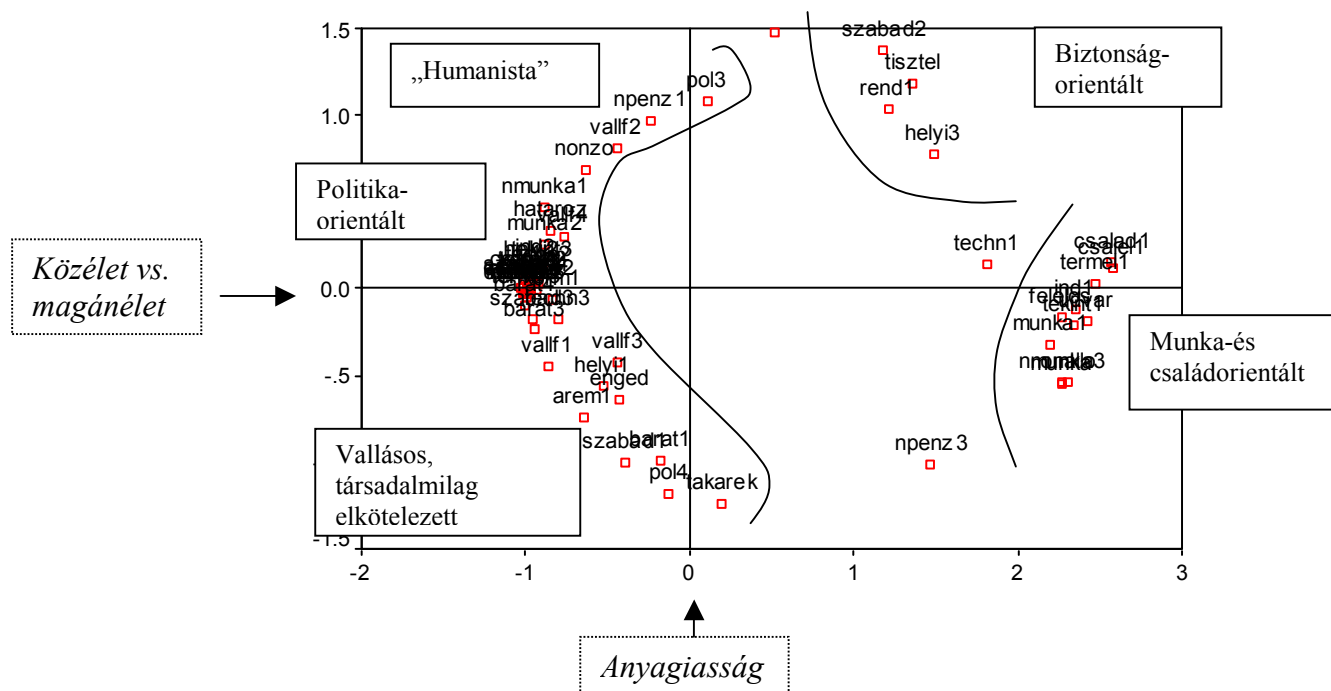
A többi orientációban jelentősebb átrendeződésről beszélhetünk. Ebben a korcsoportban megfigyelhető egy biztonság-orientált típus, ahol a mások tisztelete és a szabadság hangsúlyos, ennél jóval kisebb súllyal jelenik meg itt a rend fontossága és a helyi közélettől való elhatárolódás.

Az ábrán a közéleti vonulat alsó felén most is egy társadalmilag elkötelezett vallásos jellegű orientáció rajzolódik ki, melyben hangsúlyos a politikától való elhatárolódás (és ehelyett inkább a helyi orientáció), illetve a takarékoság és az áremelkedés elleni küzdelem. Úgy tűnik, ebben a korcsoportban a típus vallási meghatározottsága csökkent.

A közéleti vonulat felső végén ugyanakkor kirajzolódik egyfajta “humanista” értékrendi típus, melyben az önzetlenségre nevelés és a vallás fontossága illetve a politikától való elhatárolódás a hangsúlyos.

Ebben a korcsoportban eltűnik a munka és technikai haladás-orientált típus.

1939-47 között születettek

$$Stress = 0,15719^{97}$$

Ábra 12 Értékek MDS tere az 1939-47 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)

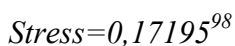
Az 1948-59 között születettek

Ebben a korcsoportban néhány fontos változásról kell beszámolnunk az előző korcsoportéhoz képest.

Első ránézésre leginkább a “humanistának” nevezett érték-orientáció változónvulatának eltűnése a leginkább feltűnő. Ez azonban csak egy része a közéleti vonulatban lezajlott változásoknak. A közéleti vonulat változói általában véve is közeledtek egymáshoz, olyannyira, hogy gyakorlatilag ennél a korcsoportnál már inkább egyetlen, mintsem három közéleti vonatkozású érték-orientációról

⁹⁷ Klaszteranalízissal is hasonló változócsoporthok rajzolódnak ki.

Egy másik, kevésbé markáns változás a család-és munka-orientált változók “széthúzódása” az önállóságra nevelés eltávolodott a többi változótól, noha (a klaszteranalízis szerint) inkább a család-orientált értékrendhez tartozik. Érdekes, hogy a mások tiszteletére nevelés a biztonság-orientált értékrendi típusból átrendeződött ide.

Ábra 13 Értékek tere az 1948-59 között születettek korcsoportjában

⁹⁸ Klaszteranalízissel is hasonló csoportok rajzolódnak ki.

Az 1960-69 között születettek

A hatvanas években született korcsoportnál az előzőkhöz képest egy sokszínűbb értéktér alakul ki, kevésbé érződik a magánéleti-közéleti polarizálódás. Ennek az lehet az oka, hogy a korcsoport tagjai már a nyolcvanas években, szabadabb viszonyok között élték fiatalságukat.

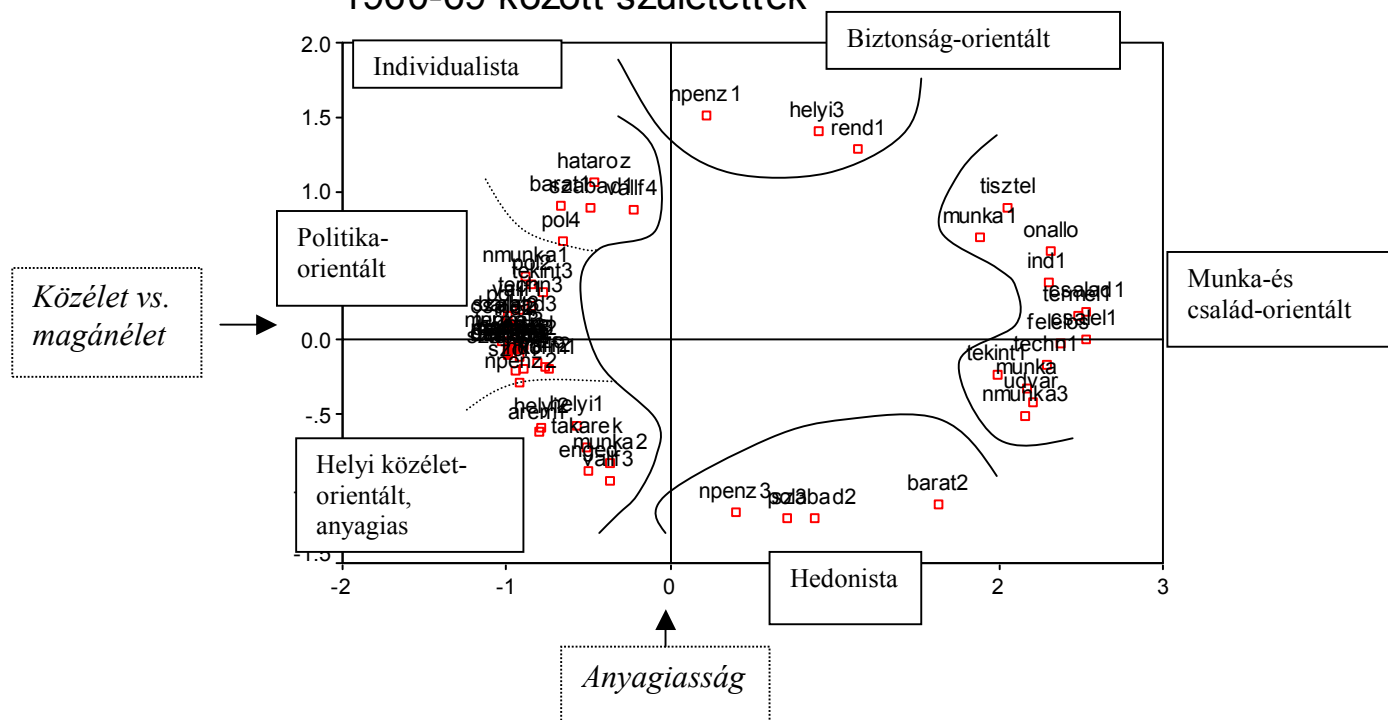
Az előző korcsoport értékteréhez képest jelentős változás, hogy a változók egy része leválik és eltávolodik a közéleti vonulattól. Ez utóbbi a barátságra, szabadságra, jólétre és a politikától való távolságtartásra épülő, egyfajta hedonista értékrendi típus. A közéleti vonulatban maradó többi változó is széthúzódik. Az alsó részén megfigyelhető egy helyi orientációt és az anyagiasságot, illetve a takarékoság, az engedelmesség fontosságát megtestesítő típus, melyet helyi közélet-orientált, anyagi érték-típusnak neveztem el. A felső végén egy újabb változócsoporthoz kezd elkülönülni, mely a politikától és vallástól való elhatárolódást, ugyanakkor a barátság és szabadság fontosságát fejezi ki, ezek a változók közelíteni kezdenek a biztonság-orientált csoporthoz. Úgy látszik, itt egyfajta közéleti orientációtól mentes, az élet minőségére koncentráló posztmaterialista értékrend kezd kiformálódni.

A tradicionális irányultságot megtestesítő munka-és család-orientált értékrend továbbra is ott szerepel a politika-és közélet-orientált típus másik pólusán.

Az értékek MDS tere, EVS 1999

1960-69 között születettek

$Stress = 0,15928^{99}$

Ábra 14 Értékek MDS tere az 1960-69 között születettek korcsoportjában (EVS 1999)

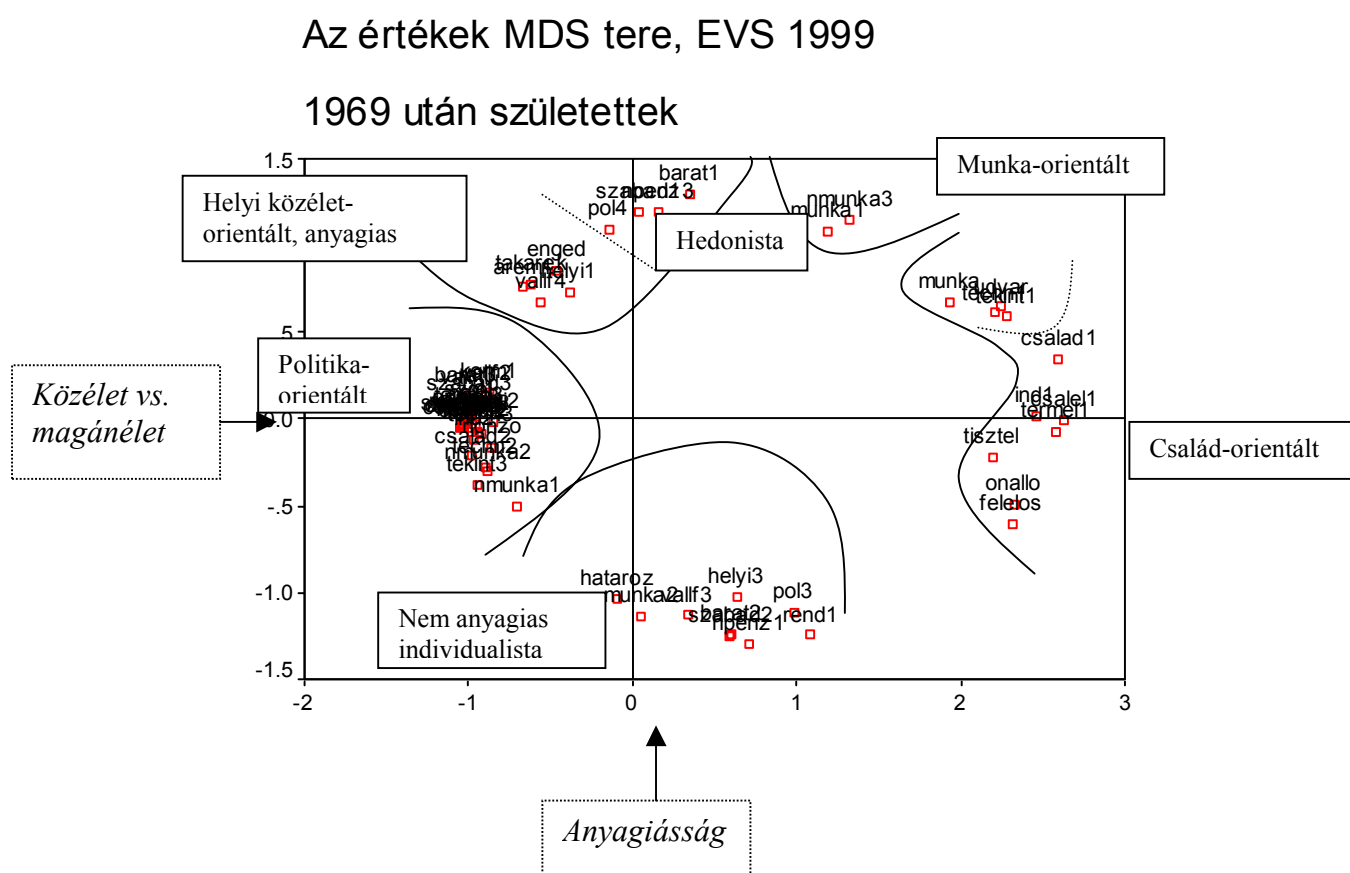
Az 1969 után születettek

A legfiatalabb korcsoportban tovább folytatódik az 1960-69-es korcsoportban elindult folyamat: egyre világosabban elkülönülnek, kiforrnak az értékrendi típusok. Ebben a korcsoportban már egyesült a biztonság-orientált és az individualista változócsoporthoz, egy olyan típust képviselve, amelyben sem a helyi közösség, sem a politika, sem a vallásosság, sem a pénz nem képvisel értéket, viszont érték a munka, a szabadság és a barátság, illetve a megfelelő életkörülmények, a rend biztosítása az országban.

A két anyagi (a helyi közélet-orientált és a hedonista) típus közeledett egymáshoz, viszont eltávolodtak a politika- és közélet-orientált típustól.

⁹⁹ Hasonló típusok rajzolódnak ki klaszteranalízissel is.

A munka- és család-orientált értékrend egységessége kezd megbomlani: a munka fontosságát kifejező értékek és a gyermeknevelési elvek úgy látszik, eltávolodnak a családi élet, természetes élet, a személy kibontakozásának fontossága, a tolerancia, önállóság és felelősség értékeitől. A munka értékét kifejező változók hedonista tipushoz közeledése azt is kifejezi, hogy manapság a munka és családi élet gyakran csak egymás rovására érvényesülhet.

Ábra 15 Értékek MDS tere az 1969 után születettek korcsoportjában (EVS 1999)

V.3. KIK TARTOZNAK AZ EGYES ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓKHOZ?

Ebben az alfejezetben azt szeretném megvizsgálni, hogy mekkora kiterjedtségűek, támogatottságúak lehetnek az egyes korcsoportokban a különböző érték-orientációk. Az alkalmazott módszer megegyezik a vallásosság típusai esetén alkalmazottakkal: az adott típus konzisztenciájának megfelelően határozom meg a típusba sorolhatóság feltételét.

Ha ilyen módon a teljes mintára vonatkozóan elvégezzük az elemzést, azt tapasztaljuk, hogy nagy átfedések vannak az egyes értékrendi típusok között. A közéleti orientációba szinte mindenki besorolható, a család-és munka-orientált típusba a minta 49,1%-a, a biztonság-orientált típusba pedig 58,5%-a.

Ha az átfedéseket a vallásosság típusainál leírt módon vesszük figyelembe, akkor a következőt mondhatjuk: azok aránya, akik határozottan a közéleti orientációba sorolhatók, 20,3%, a tisztán biztonság-orientált csoport a minta 30,0, a tisztán család-és munka-orientált csoport pedig 20,2%-át teszi ki. A minta többi része nem sorolható be határozottan valamelyik típusba, de érdemes megemlíteni, hogy azok aránya, akik a család-és munka-orientált és a biztonság-orientált típusba egyaránt besorolhatók, 29,9%.

Ami tehát az értékeket illeti, azt mondhatjuk, hogy a különböző érték-orientációk társadalmi jelenléte kiegyensúlyozottnak tekinthető.

Nézzük most meg, mit mondhatunk e tekintetben a különböző korcsoportokról (lásd az alábbi táblázatot)!

Táblázat 3 Érték-orientációk kiterjedtsége ez egyes korcsoportokban

Korcsoportok	Típusok	A típusokba sorolhatók aránya (% a korcsoport elemszáma= 100%)
I. 1929 előtt születettek	1. vallás-orientált	14,5 / 13,6
(N=110)	2. politika-és közélet-orientált	20,0 / 8,2
	3. anyagias	29,1 / 1,8
	4. személyiség-központú	44,5 / 32,7
	5. család-orientált	31,8 / 4,5
II. 1929-38 között születettek	1. közélet-orientált	4,2 / 2,1
(N=142)	2. biztonság-orientált	60,6 / 12,0
	3. vallásos, társ. elkötelezett	45,8 / 16,2
	4. család-orientált	53,5 / 3,5
	5. munka-orientált	4,2
III. 1939-47 között születettek	1. munka-és család-orientált	75,7 / 30,1
(N=136)	2. vallásos, társadalmilag elkötelezett	14,0 / 1,5
	3. politika-orientált	9,6 / 4,4
	4. humanista	40,4 / 7,4
	5. biztonság-orientált	8,8
IV. 1948-59 között születettek	1. közösség-ill. közélet- orientált	17,9
(N=235)	2. család-és munka-orientált	46,8 / 20,9
	3. biztonság-orientált	60,4 / 34,5
V. 1960-69 között születettek	1. helyi-anyagias	34,1 / 3,4
(N=179)	2. politika-orientált	6,1 / 1,7
	3. individualista	52,0 / 13,4
	4. család-és munka-orientált	55,3 / 5,0
	5. hedonista	34,6 / 3,9
	6. biztonság-orientált	3,9
VI. 1969 után születettek	1. politika-orientált	0,0 / 0,0
(N=198)	2. anyagias	3,0 / 0,5
	3. család-orientált	79,3 / 23,7
	4. munka-orientált	59,6 / 7,6
	5. individualista	10,1 / 0,5

Adatok: EVS 1999

Az 1929 előtt születettek

A legidősebb korcsoportban meghatározó jelentőségű a személyiség kibontakozására, az önállóságra és a technikai haladásra hangsúlyt fektető személyiség-központú szemlélet: még akkor is, ha azt nézzük, kik sorolhatók egyértelműen csak ebbe a típusba, gyakorlatilag a korcsoport egyharmadát jellemzi ez az értékrend. A személyiség-központú orientáció és a politikai-közéleti orientáció nagyon közel állnak egymáshoz, jelentős átfedést tapasztalhatunk közöttük, ezért az almintá csupán 8,2%-a tekinthető ez utóbbi orientációhoz tartozónak.

A vallási érték-orientációval jellemezhetők egy határozottan elkülönülő csoportot alkotnak a mintában, annak mintegy egy hetedét alkotva.

Végül igen nagy átfedés mutatkozik meg a család-és munka-orientált és az anyagi érték-orientáció társadalmi bázisa között, e kettő együttesen a korcsoport egyharmadát (33,6%-át) jellemzi.

Összefoglalóan tehát a következőket mondhatjuk el a korcsoportot jellemző érték-orientációkról:

- a korcsoport mintegy fele a személyiség-központú és közélet-orientált értékrend valamelyikéhez sorolható
- a korcsoport egy hetede vallás-orientált
- a munka-és család-orientált vagy az anyagi értékrend a korcsoport tagjainak egyharmadát jellemzi.

Az 1929-38 között születettek

Ebben a korcsoportban láthatóan a vallásos érték-orientáció megtartotta, sőt erősítette társadalmi bázisát, ugyanakkor közelebb került a család-és munka orientált, illetve a biztonság-orientált értékrendhez (amelyben az anyagi biztonság és a rend is szerephez jut). A közéleti orientáció viszont tovább veszít amúgy sem széles körű társadalmi bázisából, s ezzel párhuzamosan eltávolodik a többi típustól (átfedés egyedül a biztonság-orientált értékrend társadalmi bázisával jelentkezik).

A család-, a biztonság-orientált illetve a munka-orientált és a vallásos, társadalmilag elkötelezett értékrend társadalmi bázisa között nagy átfedések tapasztalhatók, úgy

látszik, hogy a második korcsoportban ezek az érték-orientációk gyakran együtt jelennek meg a társadalomban.

Az 1939-47 között születettek

Itt már megfigyelhető egy határozott polarizálódás: a politikai érték-orientáció bázisa több, mint kétszeresére nő, ezzel szemben pedig az egymást jelentősen átfedő munka-és család-orientált és humanista¹⁰⁰ érték-orientációk együttesen a korcsoport 66,9%-át tömörítik.

A biztonság-orientált értékrend úgy tűnik, veszített fontosságából, legalábbis csökkent az ehhez az értékrendhez határozottan besorolhatók aránya. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy ezen érték-orientáció négy jellemzője közül legalább eggyel gyakorlatilag a korcsoport minden tagja (95,6%-a) jellemezhető, s a korcsoportban 52,2% tartja a rendet a legfontosabb célnak az ország számára. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a biztonság igénye széles körben megjelenik a korcsoportban, bár általában nem ez határozza meg a válaszadók érték-irányultságát.

Az 1948-59 között születettek

Az 1948-59 között születetteknél folytatódik a polarizálódás (és egyúttal a leegyszerűsödés): egyik oldalon egy egységes közösségi-közéleti érték-orientáció 17,9%-os támogatottsággal, másik oldalon egy nagyon erőteljes támogatottságú, egymást jelentősen átfedő család-és munka orientált, illetve biztonság-orientált értékrend, együttesen 81,3%-os támogatottsággal.

Ha azok arányát tekintjük, akik csak egy érték-orientációhoz voltak besorolhatók, azt is megállapíthatjuk, hogy a határozottan család-és munka-orientáltak a közéleti orientációhoz hasonlóan a korcsoport mintegy egyötödét teszik ki, és a határozottan (és kizárólag csak) biztonság-orientáltak pedig a korcsoport egyharmadát.

---

¹⁰⁰ A humanista érték-orientációt a vallás meglehetősen fontossága, az önzetlenség gyermeknevelési elv fontosnak tartása, a pénz jövőbeli szerepe csökkenésének kíváncsi és a politika fontosságának elutasítása jellemzi ebben a korcsoportban.

Az előző korcsoporthoz képest ebben a korcsoportban az érték-típusok kiforrása a jellemző. Látható, hogy bár MDS elemzéssel elkülönülnek az egyes érték-orientációk, a korcsoport tagjainak jelentős része nem sorolható be egyértelműen egyetlen érték-orientációba.

Vannak olyan értékek, melyek általánosan elfogadottak a korcsoportban, s nagy átfedéseket mutatnak gyakorlatilag minden más érték-orientációval. Az egyik általánosan jelen lévő orientáció a biztonság, amely — akárcsak az 1939-47 között születetteknél — legalább egy jellegzetességgel a korcsoport 83,8%-ánál jelen van, noha csak a korcsoport néhány százalékánál dominál. Ennél is meghatározóbb a szabadidőt, barátságot, határozottságra nevelést előtérbe állító, ugyanakkor a vallás és politika fontosságát elutasító individualista orientáció, amely (legalább két jellegzetességével) jelen van a válaszadók mintegy felénél, de domináns is közülük minden negyediknél (vagy másképp: a teljes korcsoport 13,4%-ában).

Nagy átfedésekkel meghatározó még a korcsoport népességében a hagyományos család-és munka-orientált értékrend (55,3% ide sorolható), a szabadidőt, barátságot és pénz fontosságát előtérbe helyező, és a politikát nem igazán értékelő „hedonista” orientáció (34,6% tartozik ide), továbbá a helyi anyagi orientáció (az előzőhöz hasonló, 34,1%-os támogatottsággal, ebben az orientációban megjelenik a munka (elégé fontos a válaszadó életében), a takarékoság, az engedelmesség, az áremelkedés elleni küzdelem, továbbá a helyi autoritások nagyobb jövőbeli hatalmának fontossága).

A politikai érték-orientációról elmondható, hogy nagyon kicsi a súlya, mindössze a válaszadók tizenhatodát (kizárólagosan pedig a válaszadók körülbelül egy hatvanadát) jellemzi.

Összességében elmondható erről a korcsoportról, hogy a hagyományos értékek mellett az egyént előtérbe helyező hedonista és individualista érték-orientációk igen nagy súlyt kaptak.

A legfiatalabb korosztály értékeinek vizsgálata meglepő eredményekkel szolgál. Gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy az előző korcsoportban is csekély súlyt képező politikai érték-orientáció ebben a korcsoportban megszűnik önálló társadalmi bázissal rendelkező típusként létezni. Az orientáció több eleme is jelen van ebben a korcsoportban, de konkrétan nincs olyan csoport, amelyre egyszerre ezen jellemzők elég nagy része¹⁰¹ igaz volna.

Gazsó Ferenc és Laki László kutatása (Gazsó-Laki 1999) is megerősíti az imént elmondottakat. Eszerint a fiatalok elfogadják a demokratikus politikai berendezkedést, a rendszer működése azonban túlnyomóan negatív percepciókat kelt bennük. Az ifjúság távol tartja magát a társadalmi mozgalmaktól, intézményes politizálástól s általában a kollektív szereplési formáktól.

A másik meglepő eredmény, hogy nem folytatódik ebben a korcsoportban az individuális értékek térnyerése: a „nem anyagi individualista2” típus (melyet nevezhetnénk individualista-biztonság-orientált típusnak is, mert az előző korcsoportban még elkülönülő individualista és biztonság-orientált típusként szerepeltek ezek az értékek) támogatottsága 10,1%-os, az „anyagi-hedonista” típusé pedig mindössze 3%-os.

Ugyanakkor a hagyományos, munka –és család-orientált értékrend¹⁰² messze meghatározó a korcsoportban: a tisztán munka- vagy család-orientált értékrendhez besorolhatók aránya a korcsoport 76,7%-át teszi ki, ha figyelembe vesszük azokat is, akik egyúttal más értékrendi típus(ok)hoz is besorolhatók, ez az érték 88,9%!

Mivel 1999-ben e korcsoport tagjai jórészt a húszas éveikben jártak, valószínűsíthető, hogy részben a családalapítással függ össze ezen értékek ilyen mérvű előtérbe kerülése.

Másfelől utalni szeretnék Hunyadi György megállapítására, miszerint a fiatalok konzervativizmusa összefügg a szülői korcsoporttal való szembefordulással is (Hunyadi 2002). A korcsoport tagjainak szülei a harmadik és negyedik korcsoportba tartoznak, s tény, hogy mindkét szülői korcsoportban, de különösen az 1949-60

---

¹⁰¹ A típusba tartozás kritériumát ebben az esetben is a típus konzisztenciája alapján határoztam meg.

¹⁰² E két értékrend elkülönül ebben a korcsoportban, de igen nagy a társadalmi bázisuk között az átfedés, ezért célszerű az együttes támogattságukat is vizsgálni. Annál is inkább, mert mindegyik a „hagyományos” értékrendekhez tartozik, s az ezt megelőző korcsoportokban többnyire egy típust képeztek.

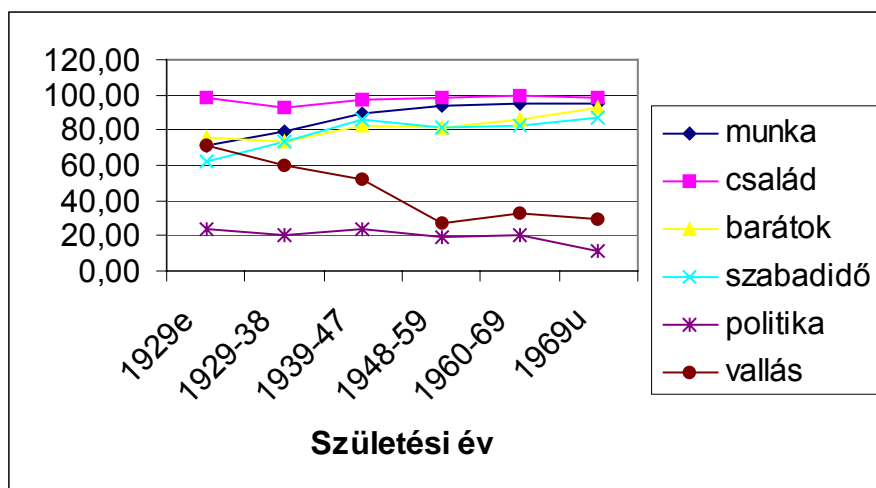
között születettek esetén a válaszadók kisebb aránya sorolható a munka-és család-orientált értékrendhez, mint a legfiatalabbaknál.

Ebben az esetben is érdemes megvizsgálni, hogy az alapvető értékek mennyire fontosak az egyes korcsoportokban, ha azokat más módon vizsgáljuk. Erre a célra az EVS kutatás egyik, az alapvető értékek támogatottságát vizsgáló kérdését látom a legalkalmasabbak, melyben rákérdeznek, hogy a válaszadó számára mennyire fontos a munka, család, barátok, politika, vallás és szabadidő¹⁰³.

Így minden korcsoportra vonatkozóan megadható, hogy adott korcsoporton belül milyen arányban választották az egyes lehetőségeket.

Hozzáteszem, hogy míg a fenti, érték-orientációk vizsgálatán alapuló elemzés részletesebb képet szolgáltat az egyes korcsoportokról, addig az alábbi elemzés megkönnyíti a nagyobb ívű, korcsoportról-korcsoportra zajló tendenciák felismerését.

Ábra 16 Az alapvető értékeket nagyon vagy meglehetősen fontosnak tartók aránya (%) az egyes korcsoportokban

Adatok: EVS 1999

¹⁰³ Az EVS kérdőívben szereplő kérdés megfogalmazása a következő:

Kérem, mondja meg, hogy a következők mennyire fontosak az Ön életében!

	Nagyon fontos	Meglehetősen fontos	Nem nagyon fontos	Egyáltalán nem fontos
A. munka	1	2	3	4
B. család	1	2	3	4
C. Barátok és ismerősök	1	2	3	4
D. Szabadidő	1	2	3	4
E. Politika	1	2	3	4
F. Vallás	1	2	3	4

Látható, hogy a család értéke kisebb ingadozásoktól eltekintve folyamatosan nagyon fontos a korcsoportokban, amely mellé a korcsoportról korcsoportra fokozatosan felzárkózott a munka (támogatottsági szintje az 1949-58 között születetteknél már megközelíti a családot), s az 1939-47-nél születetteknél, majd ezt követően az 1960-69 között születetteknél, s leginkább a legfiatalabb korcsoportnál a barátság és szabadidő fontosságának támogatottsága is megközelíti a hagyományos értékekét.

A vallás értékének támogatottsága folyamatosan csökken (mélypontját az 1948-59 között születetteknél éri el), majd a két legfiatalabb korcsoportnál stagnál.

A politika fontossága egészen a legfiatalabb korcsoportig a többi értékhez viszonyítva relatíve alacsony szinten stagnál, a legfiatalabb korcsoportban azonban még ennél is alacsonyabb szintre csökken.

VI. VALLÁSOSSÁG ÉS ÉRTÉKEK

Láthattuk, hogy korcsoportról korcsoportra egyre határozottabban kiforrtak a különböző értékrendi típusok, s legalábbis típusok tekintetében egyre sokszínűbb értéktér alakult ki. Az értékek területén megfigyelt változásokat összevethetjük a vallásosság alakulásával.

A középső, második világháború alatt és után született két korcsoportnál, melyben vallásosság tekintetében egy erős polarizáltság mutatkozott meg, a magánélet és közélet dichotómiája az értékek területén is hangsúlyosabb volt. Talán ez az a korosztály, akik számára meghatározó élménnyé vált a hivatalos és nem hivatalos, a kimondható és ki nem mondható, a magánélet és közélet elválása, s akik számára a vallás is sok tekintetben a magánéletbe utalódott.

A polarizáltság oldódása, akár az értékeket, akár a vallásosságot tekintjük, a hatvanas években születetteknél kezdődik.

A legfiatalabb korcsoportnál, amelyet sajátos vallási típusok jellemeznek, egyúttal egy sokszínű, határozottan elkülönülő típusokból álló értéktér alakult ki.

A történelmi-társadalmi viszonyok változásának megfelelően az értékek és a vallásosság változása egymással párhuzamosan haladt korcsoportról korcsoportra. A továbbiakban arra keresem a választ, hogy vannak-e huzamosabb együttjárások a vallási és értékrendi típusok között, vagy azok változtak-e az idők folyamán.

Eddigi megfigyeléseinknél mélyebb elemzésekre is lehetőségünk van a korábbi fejezetek eredményei alapján. A vallási típusok értékrendi sajátosságait két módon is meg fogjuk vizsgálni a magyar társadalom korcsoportiban:

1. Az első megközelítés esetén az MDS- és klaszter- elemzés során kirajzolódott típusokat alkotó változók fogják a kiindulópontot jelenteni.

Az egyes típusok változóit egy, vagy legfeljebb néhány változóval fogom helyettesíteni (amely feladathoz a főkomponens elemzés látszik a legalkalmasabbnak

(Hajdu-Hunyadi 1996)¹⁰⁴), majd ezen változók felhasználásával fogom vizsgálni az egyes korcsoportokban a vallási és értékrendi típusok közötti összefüggést.

Első lépésben tehát minden egyes korcsoportban, minden egyes vallási és értékrendi típusra elvégzem a főkomponens elemzést az adott típusokat alkotó változók bevonásával, majd megvizsgálom, hogy milyen kapcsolat van a vallási és értékrendi típusok főkomponensei között az egyes korcsoportokban (vagyis, hogy az adott korcsoportban hogy rendeződnek egymás mellé a vallási és értékrendi típusok). Ez utóbbi elemzés eszköze a főkomponenseken végzett klaszteranalízis és a Pearson-féle korrelációs együtthatók lesznek.

2. A második megközelítés azon alapul, hogy az előző fejezetekben megvizsgáltuk, hogy mely válaszadók sorolhatók az adott vallási és értékrendi típusokba. Olyan információkat halmoztunk fel, amelyek hasznosnak bizonyulhatnak, ha a vallási típusok értékrendi sajátosságait szeretnénk feltárni. Ha ugyanis már adtunk egy becslést arra, hogy kik sorolhatók határozottan az egyes vallási típusokba, lehetőségünk van annak vizsgálatára, hogy mely értékek fontosabbak egyik vagy másik típusba tartozó válaszadók körében.

Ez a megközelítés fog lehetőséget nyújtani ahhoz is, hogy a vallási típusok és az Inglehart-féle materiális és posztmateriális érték-orientációk összefüggését megvizsgáljuk.

Természetesen nem várhatjuk el, hogy az imént bemutatott két megközelítés teljesen azonos eredményeket szolgáltatson (sőt bizonyos eltérések szükségszerűek), hiszen

1. az első esetben csak változócsoporthozrendelésekkel, típusokkal dolgozunk vallás és értékek tekintetében is, míg a második esetben azt vizsgáljuk, hogy a vallási típusokban mekkora az *egyes értékek* támogatottsága.
2. Az első esetben az együtt-járásokra, a második esetben támogatottsági szintekre koncentrálnak.
3. Ezen túlmenően a típusok elkülönítésénél (MDS elemzés), majd a főkomponenseknél az egyes értékekkel kapcsolatban a válaszok teljes skálája szerepel (dichotóm változók formájában), míg a második megközelítésnél arra

---

¹⁰⁴ A főkomponenselemzés nem csupán a vallási és értékrendi típusok vizsgálatához hasznos eszköz, hanem értékes adalékokkal fog szolgálni az egyes típusok jellemzéséhez, legyen szó akár vallási, akár értékrendi típusról.

fókuszálunk, hogy az egyes értékeket a különböző típusokhoz tartozók milyen arányban tartották fontosnak, vagyis csak az értékekre vonatkozó pozitív viszonyulást vesszük figyelembe.

Az első elemzés egy elnagyoltabb és általánosabb képet fog nyújtani, amit a második, válaszadók csoportjaira vonatkozó és az értékekre külön-külön is információkat szolgáltató elemzés mintegy kiszínez, kiigazít, plasztikusabbá tesz majd.

A második megközelítés alkalmazásánál, pontosabban eredményeink értékelésénél fontos, hogy szem előtt tartsuk: érték-koncepciónk szerint az értékek nem vizsgálhatók közvetlenül, hanem „az attitűdök értelemmel bíró alakzatai” (Van Deth –Scarbrough 1995), vagyis az igazán mérvadók ebben az esetben is az egyes korcsoportokban megfigyelhető érték-csoportosulások (s nem annyira az egyes értékek támogatottsági szintje).

Az alábbi fejezetben az imént vázolt két megközelítés egymás mellett fog szerepelni acélból, hogy a kétféle elemzés összevetése egyszerűbb legyen. Először a teljes mintára vonatkozó elemzéseket mutatom be, majd sorra veszem, hogy az egyes korcsoportok milyen sajátosságokat mutatnak fel vallásosság és értékek együttjárása tekintetében.

VI.1. VALLÁSOSSÁG ÉS ÉRTÉKEK A TELJES NÉPESSÉGBEN

VI.1.1. A KLASZTERANALÍZIS EREDMÉNYEIRŐL

Első lépésként megvizsgáljuk, hogy a teljes mintára vonatkozóan mi mondható a vallási és értékrendi típusok összefüggéséről, ha a fentebb ismertetett első megközelítéssel dolgozunk.

Mint már korábban volt róla szó, a teljes mintára vonatkozóan kimutatható a három Yves Lambert által is leírt típus: a egyházas kereszténység, a kulturális kereszténység és a nem vallásos típus. Most szeretném ezeket a típusokat egyenként

egy vagy néhány változóval helyettesíteni, ezért mindegyik típusra (a típust alkotó változók bevonásával) főkomponens-analízist végeztem¹⁰⁵.

A egyházas kereszténység és nem vallásos típus egységességét mutatja, hogy e típusok változói mögött csak egyetlen főkomponens rajzolódott ki, ellentétben a kulturális kereszténységgel, amelynek változói mögött három. A kulturális kereszténység tehát egy sokkal sokszínűbb, kevésbé egységes típus, mint a egyházas kereszténység vagy a nem vallásos típus.

A teljes mintára vonatkozóan az értékek terén is három típus különült el: egy közélet-orientált, egy biztonság-orientált és egy család- és munka-orientált. Az utóbbi két típus mögött kettő, a közélet-orientált típus mögött négy főkomponens rajzolódott ki. Ha most a vallási és értékrendi típusok főkomponenseit egyszerre szerepeltetem egy klaszteranalízisben¹⁰⁶, a következő eredményeket kapom:

---

¹⁰⁵ Mielőtt azonban ismertetném a főkomponens, majd a főkomponensek felhasználásával végzett klaszteranalízis eredményeit, egy megjegyzés még ide kívánczik.

Mikor az egyes típusok főkomponenseit elneveztem, a típusok nevéből indultam ki, s azok főkomponenseit egyszerűen megszámoztam. Az első korcsoport esetében például a "vallásos1" elnevezés alatt az ebben a korcsoportban kimutatott vallásos érték-orientáció első főkomponensét értem, amelyben a vallás fontossága (a vallás nagyon fontos) és a hit, mint gyermeknevelési elv hangsúlyos. A "vallásos2" ugyanakkor a vallásos érték-orientáció második főkomponense, amelyben hangsúlyos a közömbösség azzal szemben, hogy a jövőben nagyobb teret kapjon a technikai haladás, a személyiség, illetve a helyi autoritás, ugyanakkor megfigyelhető a politikától való elhatárolódás (a politika egyáltalán nem fontos) illetve az engedelmesség gyermeknevelési elv fontossága.

Ennek az eljárásnak az a hátránya, hogy előfordulhat, hogy egy típusnak olyan főkomponense is van, ami tartalmilag nem kötődik közvetlenül a típus jellegéhez, ez igaz pl. a hatodik korcsoport "anyagias" érték-orientációjának második főkomponensére, amely az "anyagias2" elnevezést kapta, miközben a politikától és a vallástól való elhatárolódás adja meg a karakterét. Mégis fontosnak tartom ezt a fajta elnevezést, hiszen ahogy a klaszter-és a többdimenziós skálázás során kimutattuk, a hatodik korcsoportban az "anyagias" típust képező változók valóban együtt járnak, egy típust képeznek, a főkomponensek pedig igazából az adott típus látens struktúrájára mutatnak rá. Az eredmények értékelésénél figyelembe kell vennünk azt, hogy az adott főkomponens melyik vallási és értékrendi típushoz tartozik, de azt is, hogy az adott főkomponensben mely változók a hangsúlyosak.

A főkomponens-elemzés eredményei részletesen, az egyes korcsoportokra vonatkozóan megtalálhatók a Melléklet 4. pontjában. Itt látni lehet, hogy az egyes típusok mögött hány és milyen jellegű főkomponens rajzolódott ki.

¹⁰⁶ Hierarchikus klaszter-elemzés, Ward-módszer.

Táblázat 4 Vallási és értékrendi főkomponensek klaszterei a teljes mintában

Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Egyházas kereszténység (menny-ima1-pokol-vfont1-istszem) Kulturális kereszténység1 (vfont2-ima2)	Közélet-orientált3 (vallf1-barat1-hit-szabad1-pol1) Közélet-orientált2 (barat3-helyi1-szabad3-enged-takarek-arem1)
2.	Kulturális kereszténység2 (ima3-szert2-lelv) Kulturális kereszténység3 (istnemt)	Biztonság-orientált1 (barat2-szabad2-pol3-rend1) Család-és munka-orientált1 (csale11-tekit1-ind1-termel1) Család-és munka-orientált2 (onallo-felelos-tisztel- munka-udvar) Közélet-orientált1 (korm1, szol1)
3.	Nem vallásos típus (ima4-istnem-szert3)	Közélet-orientált4 (vallf4-pol4-ind3-techn3-szabad4- barat4-cslad4) Biztonság-orientált2 (npENZ1)

Miként fentebb említettem, a táblázatban szereplő elnevezések minden esetben azonosak az MDS elemzés során kimutatott típusokkal, míg az elnevezések mögött álló számok azt szemléltetik, hogy az adott vallási vagy értékrendi típus mely (hányadik) főkomponenséről van szó.

A táblázat eredményei akkor lesznek igazán informatívak, ha megnézzük, hogy az egyes főkomponenseknek mely változók adják meg a karakterét (e változók az egyes főkomponensek nevei alatt zárójelben szerepelnek a táblázatban, az elemzésbe bevont változók listája pedig megtalálható a Melléklet 1. pontja alatt). Most ezek figyelembe vételével nézzük meg, hogy az egyes vallási típusok milyen értékrendi sajátosságokkal párosulnak!

Egyházas kereszténység és bensőséges vallásosság

Ami rögvést feltűnik, az az, hogy a egyházas kereszténység és a kulturális kereszténység imaéletre fókuszáló főkomponense (melynek karakterét a legalább heti gyakorisággal végzett ima és a vallás “elég fontosnak tartása” adja meg) egy

klaszterbe került, értékrendileg hasonló jellegzetességekkel bír¹⁰⁷. Az értékrendi főkomponensek, amelyek ide rendeződtek, a következők:

- a közéleti orientáció harmadik főkomponense, melyben a vallás, a barátság, a hitre nevelés, a szabadidő és a politika fontossága hangsúlyos
- a közéleti orientáció második főkomponense, melynek a helyi orientáció, az engedelmességre és takarékosagra nevelés és az áremelkedés elleni küzdelem fontossága adja meg a karakterét.

A Pearson-féle korrelációs együtthatók is megerősítik a egyházas kereszténységre és a kulturális kereszténységre vonatkozóan imént elmondottakat (a korrelációs értékeket tartalmazó táblázatok megtalálhatók a Melléklet 6. pontjában). A egyházas kereszténység főkomponense az értékrendi főkomponensek közül legszorosabb pozitív kapcsolatban a közéleti orientáció második és harmadik főkomponensével van (a korrelációs együtthatók értéke rendre 0,450 és 0,398), pontosan azokkal, amelyekkel egy klaszterbe rendeződött; a kulturális kereszténység első főkomponense pedig legszorosabb (szignifikáns) pozitív kapcsolatban a közéleti orientáció második komponensével van (a korrelációs együttható értéke 0,211).

Úgy látszik, hogy az egyházas, intenzív kereszténység, és a kevésbé intenzív, ugyanakkor bensőséges vallásosság együtt jár egyfajta közéleti elköteleződéssel helyi és országos szinten egyaránt. Ezzel kapcsolatban három hipotézis is felmerült bennem:

1. Mivel az egyik közéleti orientációban az áremelkedés elleni küzdelem, a helyi orientáció és a takarékoság, a másokban inkább a politika, a barátság és a szabadidő fontossága hangsúlyos, lehetséges, hogy ezen orientációk támogatottsága társadalmi helyzet- és
2. felekezeti-függő.
3. Elképzelhető, hogy az intenzív keresztény és a nem annyira intenzív, de bensőséges vallásosság a társadalmi elkötelezettséggel imént kimutatott kapcsolata összefüggésbe hozható a katolikus társadalmi tanítással.

---

¹⁰⁷ Maga az eredmény tulajdonképpen nem meglepő. Hivatkozhatunk Tomka Miklós elemzéseire a "maga módján vallásos" válaszlehetőséget is magában foglaló vallásosságra vonatkozó 5 itemes kérdésre vonatkozóan (Tomka 1998b) illetve Gereben Ferenc interjú-elemzéseire (Gereben 2004). Ezekből kitűnik, hogy a "maga módján vallásos" típus többretegű, és magába foglal olyanokat, akik vallásosságukat tekintve közel állnak az egyházakhoz.

Noha ehelyütt nem érzem feladatombnak e kérdések részletes tárgyalását, röviden ki szeretnék térni rájuk. (A kérdések megválaszolásában most azokra a válaszadókra fogok koncentrálni, akik határozottan egyházas kereszténynek tekinthetők).

ad1. A társadalmi státusszal kapcsolatban három, az EVS99-ben szerepelt változót fogok figyelembe venni: az iskolai végzettséget (alap, közép- és felsőfokú végzettségűek bontásban), a jövedelmet (ezt használni fogom eredeti, 10 itemes skála és alacsony, közepes és magas jövedelem bontásban is) és a gazdasági-társadalmi státuszra vonatkozó besorolást¹⁰⁸.

A kapcsolatok szorosságát illetően azt mondhatjuk, hogy a határozottan egyházas keresztények körében a közéleti orientáció harmadik főkomponense a jövedelemmel van szignifikáns negatív, második főkomponense pedig az iskolai végzettséggel van szignifikáns pozitív kapcsolatban (a Spearman korrelációs együttható értéke az első esetben $-0,207$, a másodikban $0,253$). E kapcsolatok, noha szignifikánsak, meglehetősen gyengék. A gazdasági-társadalmi státusz nem mutatott szignifikáns összefüggést egyik közéleti főkomponenssel sem.

Most nézzük még meg a jövedelem, továbbá az iskolai végzettség összefüggését azzal a két változóval, amelyek a közéleti orientáció második és harmadik főkomponensének közéleti karakterét adják: a politika fontosságával és a helyi közéleti orientációval! Az adatokat az alábbi táblázatok tartalmazzák (meg kell jegyezni, hogy az első táblázat adatai alapján levont következtetések megbízhatóságát erőteljesen csökkenti az a tény, hogy a egyházas keresztények között csupán egyetlen magas jövedelmi kategóriába sorolható válaszadó van).

---

¹⁰⁸ Ennek kategóriái: 1. felső, felső-középosztály, 2. középosztály-nem fizikai, 3. fizikai-szaktanács, betanított munkás, 4. fizikai-szakképzetlen, munkanélküli.

Táblázat 5 A különböző jövedelmi kategóriákhoz tartozók vélemények szerinti megoszlása és a két közéleti főkomponens átlagos értéke a teljes minta egyházas keresztényeinek körében

	A jövedelem szintje			Együtt N=103 fő =100%
	Magas N=1 fő =100%	Közepes N=47 fő=100%	Alacsony N=52 fő=100%	
Politika: nagyon fontos	0,0	17,0	9,6	12,6
Politika: meglehetősen fontos	100,0	12,8	21,2	18,4
Politika: nem nagyon fontos	0,0	40,4	28,8	34,0
Politika: egyáltalán nem fontos	0,0	29,8	40,4	35,0
Kíváncsok a helyi autoritások jövőbeli szerepének növekedése	100,0	27,7	17,3	22,3
Közélet-o. 3.	1,0488	1,1124	0,7747	0,9235
Közélet-o. 2.	1,6636	0,9745	1,1183	1,0480

Ami a főkomponensek átlagos értékeit illeti a különböző jövedelmi szintűek körében, megállapíthatjuk, hogy a közéleti orientáció harmadik főkomponensének átlagos értéke a közepes jövedelműek, második főkomponensének értéke pedig a magas jövedelmű válaszadó esetében volt a legnagyobb, ezt követően azonban még átlagot meghaladó mértékű az alacsonyabb jövedelműek körében.

Mivel csak egy magas jövedelmű válaszadónk van, óvatosan úgy fogalmazhatnánk, hogy a közéleti orientációnak az a komponense, melynek a vallásosság, a szabadidő, a barátság és a politika fontossága adja meg a karakterét, leginkább a közép-és felső jövedelműekhez áll közel; míg a helyi orientációt, engedelmisséget és takarékoságot magába foglaló közéleti komponens (talán a legmagasabb és) a legalacsonyabb jövedelmű válaszadókhoz áll közel.

Ha viszont a főkomponensek közéleti jellegét megadó értékek támogatottságát vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy mind a politika, mind a helyi közélet fontossága a magasabb jövedelműek körében magasabb. A második főkomponens értékeinek alacsony jövedelműek körében megfigyelhető magasabb értékeiért ezért más, anyagi helyzettel összefüggő tényezők: a takarékoság és az áremelkedés elleni küzdelem fontossága állhat.

Táblázat 6 A különböző iskolai végzettségűek vélemények szerinti megoszlása és a két közéleti főkomponens átlagos értéke a teljes minta egyházias keresztényeinek körében

	Az iskolai végzettség szintje			Együtt N= 103 fő =100%
	Felsőfok N=14 fő =100%	Középfok N=22 fő=100%	Alapfok N=67 fő=100%	
Politika: nagyon fontos	28,6	13,6	9,0	12,6
Politika: meglehetősen fontos	14,3	22,7	17,9	18,4
Politika: nem nagyon fontos	42,9	40,9	29,9	34,0
Politika: egyáltalán nem fontos	14,3	22,7	43,3	35,0
Kíváncsok a helyi autoritások jövőbeli szerepének növekedése	28,6	13,6	23,9	22,3
Közélet-o. 3.	1,1338	1,1363	0,8097	0,9235
Közélet-o. 2.	0,7334	0,7216	1,2209	1,0480

Ami az iskolai végzettséget illeti, a közéleti orientáció harmadik komponensével kapcsolatban ugyanazt figyelhetjük meg, mint a jövedelemnél: a közép-és felsőfokú végzettségűek esetében vesz fel magasabb értékeket. A közéleti orientáció második komponense esetén viszont sokkal határozottabban megjelenik, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek értékei magasabbak.

A politika fontossága a harmadik közéleti főkomponens értékeinek megfelelően a felső-és középfokú végzettségűek körében a legmagasabb szintű. A helyi autoritások jövőben növekvő szerepének fontossága azonban nem csak az alapfokú végzettségűeknél magas arányú: a felsőfokú végzettségűek közül még ennél is nagyobb arányban tartják fontosnak.

Összefoglalásképp e kérdést a következőképp zárhatjuk le: adataink szerint megfigyelhető valamelyes összefüggés a közéleti komponensek és a társadalmi helyzet között: az a komponens, melynek értelmét a vallás, barátság, hitre nevelés szabadidő és politika fontossága adja meg, inkább a közép-és magasabb társadalmi rétegekhez áll közel, míg az a komponens, melynek karakterét a helyi autoritások növekvő szerepének, az engedelmisségre és takarékosagra nevelésnek és az áremelkedés elleni küzdelemnek a fontossága adja meg, a felső társadalmi rétegeken kívül közel áll az alacsonyabb társadalmi rétegekhez is.

Ad2. A felekezethez tartozást tekintve támogatottságuknál fogva a katolikusokkal és reformátusokkal fogok foglalkozni. Nézzük meg, hogy a fent elemzett értékek támogatottsága hogyan alakul az egyes felekezethez tartozók körében¹⁰⁹!

Táblázat 7 A katolikus és református felekezethez tartozók vélemények szerinti megoszlása és a két közéleti főkomponens átlagos értéke a teljes minta egyházas keresztényeinek körében

	Felekezet		Együtt ¹¹⁰ N=96 fő =100%
	Katolikus N=66 fő =100%	Református N=22 fő=100%	
Politika: nagyon fontos	12,1	18,2	13,5
Politika: meglehetősen fontos	16,7	18,2	17,0
Politika: nem nagyon fontos	36,4	31,8	35,4
Politika: egyáltalán nem fontos	34,8	31,8	33,3
Kíváncsok a helyi autoritások jövőbeli szerepének növekedése	15,2	31,8	19,8
Közélet-o. 3.	0,9927	1,0528	0,9235
Közélet-o. 2.	0,9874	1,3599	1,0480

A táblázat adatai arra mutatnak, hogy a egyházas reformátusokat némileg¹¹¹ erősebb közéleti orientáció jellemzi, mint a egyházas katolikusokat, s a különbségek a helyi orientáció és a közéleti orientáció második főkomponense esetében a legnagyobbak. Mindezek alapján

ad 3. Nem állíthatjuk, hogy a katolikus társadalmi tanítással függne össze a egyházas kereszténység közéletisége.

E megállapítás további alátámasztását adja, hogy bár a katolikus társadalmi tanítás hangsúlyozza, hogy „minden embernek joga és kötelessége, hogy részt vegyen a politikában”¹¹², még a papság zöme is tanulmányai során csupán futólag hallott ezekről a kérdésekről (Tomka 1990c).

¹⁰⁹Nem mellékes, hogy a kérdést úgy tették fel, hogy tartozik-e a válaszadó valamilyen felekezethez, s nem úgy, hogy milyen felekezetbe keresztelték.

¹¹⁰ Ebben az esetben azok jelentik a viszonyítási alapot, akik a egyházas keresztények köréből valamilyen felekezethez tartozónak mondták magukat.

¹¹¹ Noha a keresztábrában láthatók a különbségek, a felekezet és politika kapcsolatára vonatkozóan a λ értéke 0,000, a felekezet és helyi orientáció kapcsolatára 0,033 (ha a helyi orientáció fontosságának felekezet általi meghatározottságát vizsgáljuk).

¹¹² Christifideles Laici kezdetű, világiak küldetéséről és hivatásáról szóló 1988-as apostoli irat, idézi Tomka Miklós (1990c).

A II. Vatikáni Zsinat óta megújult katolikus társadalmi tanítás emberközpontúbb lett, megerősödött társadalom-etikai, erkölcsi jellege. Hangsúlyozza az egyén felelősségét, s összekapcsolja a vallási célra törekvést a társadalmi felelősségvállalással (Tomka 1990c). Hogy a magyar egyházas katolikusok körében nem vált hatásossá, annak részben az az oka, hogy meglehetősen általános szinten mozog (Tomka 1990c), részben pedig az, hogy a katolikus egyház szocialista rendszerben kialakult merev tradicionalizmusa (Tomka 1998a) csak lassan oldódik, s a II. Vatikáni Zsinat áttörései közül még ez is megvalósulásra vár.

A protestáns felekezetek nézeteiben talán korábban hangsúlyossá vált a társadalmi részvétel-oldala a keresztény tanításnak (Varsányi 1990)¹¹³ (bár ez nem jelenti azt, hogy ismertebb volna, mint a katolikusok körében a katolikus társadalmi tanítás), s talán az sem mellékes, hogy esetükben elfogadott a lelkészek politikai szerepvállalása.

Kulturális kereszténység: ritka gyakorlat és bizonytalan hit

A kulturális kereszténység második főkomponensében a ritka ima, ritka szertartáslátogatás és a lélekvandorlásban való hit hangsúlyos, a harmadik főkomponensének pedig a bizonytalan hit adja meg a karakterét. E két főkomponens értékrendileg az intenzív keresztény és a bensőséges vallásosságtól eltérő jellegzetességekkel írható le.

A ritka vallásgyakorlat és bizonytalan hit főkomponensei az érték-típusok következő főkomponenseivel rendeződtek egy klaszterbe:

- a közéleti orientáció első főkomponensével, melyben megjelenik a kormányzati döntésekbe való beleszólás és a szólásszabadság fontossága
- a munka-és család –orientált érték-típus mindkét főkomponensével (az elsőben a családi élet, a tekintély, a személy és a természetes élet nagyobb jövőbeli fontossága, a másodikban az önállóságra, felelősségre, tiszteletre, munkára és udvariasságra nevelés a hangsúlyos)
- a biztonság-orientált típus első főkomponensével, melyben a barátság, a szabadság és a rend biztosításának fontossága jelenik meg.

---

¹¹³ Luther már 1520-ban a keresztyén ember szabadságáról írott okiratában hangsúlyozza, hogy mindenki szolgálja a társadalom ügyét, amelyben él (Varsányi 1990).

Mint látható, a kulturális kereszténység vallási sokszínűségével értékrendi sokszínűség párosul. Az is rögtön szembe tűnik, hogy a kulturális kereszténység e két főkomponense mellé rendeződött a hagyományos, munka-és család-orientált típus.

A Pearson-féle korrelációs együtthatók szerint a kulturális kereszténység második főkomponense legszorosabb (igaz, gyenge) pozitív kapcsolatban a biztonság-orientált típus második főkomponensével, ezt követően a család-orientált típus második és a közéleti típus első főkomponensével van pozitív szignifikáns kapcsolata (a korrelációs értékek rendre: 0,160; 0,088; 0,077). A kulturális kereszténység harmadik főkomponense esetében egész gyenge pozitív kapcsolatok figyelhetők csak meg, s ezek a közéleti orientáció második, a család-orientáció első és a közéleti orientáció első főkomponenséhez köthetők.

A kulturális kereszténység esetében tehát gyengébb érték-kapcsolatokat találtunk, viszont azok is nagy vonalakban egybeesnek a klaszteranalízis eredményeivel.

A hagyományos értékek ilyen szintű jelenléte felveti azt a kérdést, hogy a kulturális kereszténység vajon réteg-specifikusan építkezik-e? Mondhatjuk-e azt, hogy a kulturális kereszténység bázisát az alsó-és középrétegek alkotják?

E kérdés ugyancsak olyan, amelyet nem tudok e tanulmányban kimerítően vizsgálni, szeretnék azonban legalábbis rávilágítani.

Az alábbi táblázatban a (határozottan) vallási típusokhoz sorolhatók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása látható.

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a kulturális keresztények társadalmi helyzet tekintetében átlagosnak tekinthetők: gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlásuk a vallási típusok közül a leginkább hasonlít a teljes mintában megfigyelhető megoszláshoz. (A egyházas keresztények körében a legalsó réteg, a nem vallásosak körében pedig a szellemi foglalkozású közép és a felső réteg felülreprezentált az átlagos megoszláshoz képest.)

A hagyományos értékek dominanciája a kulturális kereszténységben tehát nem köthető valamely társadalmi réteg átlagosnál magasabb szintű jelenlétéhez.

Táblázat 8 A különböző vallási típusokhoz sorolható válaszadók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a teljes mintában (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus			Teljes minta N=1000 fő =100%
	Egyházas k. N= 103fő =100%	Kulturális k. N= 481fő =100%	Világi h. N=286 fő =100%	
Felső, felső-közép	2,9	5,0	7,0	4,8
Középosztály-nem fizikai	37,9	38,6	45,1	38,1
Szakmunkás, betanított munkás	18,4	34,2	31,3	32,5
Szakképzetlen, munkanélküli	40,8	22,1	16,5	24,5

A nem vallásos típus

Végül a nem vallásos típus, melynek főkomponensében a nagyon ritkán vagy soha nem gyakorolt ima, a hit elutasítása és a szertartások nagyon ritkán vagy soha nem történő látogatása a hangsúlyos, a közéleti orientáció negyedik és a biztonság-orientált típus második főkomponensével került egy klaszterbe. A közéleti orientáció negyedik főkomponensét általában a különböző értékek: vallás, politika, személy, technikai haladás, szabadidő, barátság és család elutasítása jellemzik, míg a biztonság-orientált típus második főkomponensében annak igenlése hangsúlyos, hogy a pénz szerepe csökkenjen a jövőben.

Kérdéses, hogy amennyiben az egyes értékek támogatottságát külön-külön vizsgáljuk a típushoz sorolható válaszadók körében, vajon akkor is ilyen mértékű értékűr jellemzi-e a típust. További kérdés, hogy vannak-e olyan korcsoportok, amelyek esetében a nem vallásos típus markánsan eltér a típus teljes mintában feltárt jellegzetességeitől.

A Pearson-féle korrelációs együtthatók szerint a nem vallásos típus főkomponense a legszorosabb pozitív kapcsolatban a közéleti orientáció negyedik főkomponensével van (a korrelációs együttható értéke 0,255), azzal, amelyikkel egy klaszterbe rendeződött (lásd a Melléklet 6. pontját).

VI.1.2. MILYEN ÉRTÉKRENDŰEK A VALLÁSI TÍPUSOK KÉPVISELŐI?

Most az előzőektől eltérően nem a változók között kirajzolódott típusok (és az abból képzett főkomponensek) egymáshoz rendelődését vizsgálom, hanem a vallási típusok társadalmi bázisából fogok kiindulni. Azt fogom vizsgálni, hogy az egyéneknek azon csoportja, ami egy adott vallási típusba (és másba nem) besorolható egy adott korcsoportban, mennyire tér el értékeiben a korcsoport vagy akár az egész népesség általános jellemzőitől, illetve a korcsoportban jelen lévő más típusok értékrendbeli sajátosságaitól.

Így több oldalról is rálátásunk lesz ugyanarra a kérdéskörre: vallás és értékek viszonyára, együtt-járására. Természetesen e második módszerrel szerzett információkat össze fogom vetni a főkomponenseken alapuló klaszteranalízis eredményeivel.

Az elemzés alapjául az EVS99 négy, korábbi fejezetekből már ismert, értékekre vonatkozó kérdése fog szolgálni: az alapvető értékek¹¹⁴ fontosságára, a gyermeknevelési elvek¹¹⁵ közül a legfeljebb öt legfontosabbra, és különböző jövőbeli változások¹¹⁶ támogatottságára rákérdező kérdések, az ország szempontjából elsőrendűnek tartott Inglehart-féle célok¹¹⁷.

Ezek alapján megvizsgálhatjuk, hogy a teljes mintára vonatkozóan hogyan alakul a különböző vallási típusokhoz tartozás esetén ezen értékek támogatottsága. Az imént említett, értékekre vonatkozó kérdések közül az első esetében azok arányát adom

---

¹¹⁴ munka, szabadidő, barátok, politika, vallás, család

¹¹⁵ udvariasság, önállóság, kemény munka, felelősség, képzelet, tisztelet, takarékoság, határozottság, hit, önzetlenség, engedelmesség

¹¹⁶ kevesebb hangsúly a pénzen és anyagi javakon, a munka életünkben betöltött fontosságának csökkenése, nagyobb hangsúly a technológián, nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén, a tekintély nagyobb megbecsültsége, nagyobb hangsúly a családi életen, egyszerűbb és természetesebb életstílus, a helyi autoritások nagyobb hatalma

¹¹⁷ A rend fenntartása az országban, a kormányzati döntésekbe való beleszólás, az áremelkedés elleni küzdelem és a szólásszabadság közül, mint elsőrendű cél közül választhattak a válaszadók. (Inglehart

meg, akik nagyon vagy meglehetősen fontosnak tartják a felsorolt alapvető értékeket, a második esetben azok arányát, akik a legfontosabbak közé választották az adott gyermeknevelési elvet, a harmadik kérdésnél az adott változást kívánatosnak tartók arányát, végül a negyediknél az adott célt az ország szempontjából elsőrendűnek tartók arányát fogom megadni.

Az alábbi táblázatban látható, hogy egyes vallási típusokhoz tartozók milyen arányban támogattak különböző értékeket. Az adatokat azokra vonatkozóan adtam meg, akik határozottan az adott típusba voltak besorolhatók¹¹⁸. Az egyes korcsoportokra vonatkozó, hasonló táblázatok megtekinthetők a Mellékletben (8.pont).

---

négy-tételes tesztje, Inglehart 1997) A materialista és posztmaterialista irányultság és a vallási típusok összefüggésének vizsgálata a következő fejezet témája lesz.

¹¹⁸ Az erre vonatkozó feltételeket lásd a vallásosság típusainak fetárására vonatkozó IV. fejezetben.

Táblázat 9 Értékek támogatottsága a teljes minta vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)			
	Egyházas kereszténység (N= 103)	Kulturális kereszténység (N= 449)	Nem vallásos típus (N= 286)	Teljes minta (N= 1000)
Munka	86,3	90,9	89,5	89,3
Család	98,1	99,3	86,4	98,4
Barátság	78,6	83,9	84,3	83,0
Szabadidő	68,6	83,0	81,3	80,5
Politika	31,1	15,6	17,5	18,9
Vallás	100,0	42,6	4,5	41,5
Udvariasság	71,8	69,3	71,7	71,0
Önállóság	47,6	79,7	75,5	72,2
Kemény munka	68,9	70,8	69,2	70,4
Felelősség	56,3	75,3	79,0	73,3
Képzelet	1,9	10,7	15,7	10,6
Tisztelet	71,8	65,7	65,0	65,6
Takarékosság	35,9	40,3	32,9	39,0
Határozottság	18,4	31,8	34,6	29,6
Hit	62,1	11,8	0,7	16,8
Önzetlenség	14,6	21,8	28,3	22,7
Engedelmesség	42,7	28,3	23,4	29,3
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	48,9	45,5	48,2	46,1
Munka csökkenő fontossága	14,3	19,6	24,5	19,4
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	55,3	63,3	62,3	60,5
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	69,9	73,3	72,6	71,8
A tekintély nagyobb tisztelete	80,2	64,9	63,4	67,4
Nagyobb hangsúly a családi életen	97,8	93,2	87,6	92,0
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	78,2	85,6	84,9	84,4
Helyi autoritások nagyobb hatalma	26,4	23,4	23,0	23,7
A rend fenntartása	54,1	55,1	49,1	52,7
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	15,3	16,2	21,3	17,3
Az áremelkedés elleni küzdelem	29,6	27,8	26,7	28,2
Szólásszabadság	1,0	0,9	2,9	1,9

Ami a egyházas és kulturális kereszténységet illeti, a táblázat adatai nagy vonalakban egybevágóak a főkomponenseken alapuló elemzéssel:

- egyrészt megerősítést nyert, hogy a egyházas keresztények erőteljesebben politikai-közéleti-közösségi beállítottságúak, mint a másik két csoporthoz tartozó válaszadók,
- másrészt az is látható, hogy a hagyományos értékek támogatottsága a kulturálisan keresztények között a legjelentősebb.

Fontos azonban megjegyezni, hogy míg a posztmaterialista érték-irányultságot kifejező Inglehart-féle célokat (a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága és a szólásszabadság) is magába foglaló főkomponens a kulturális kereszténység típusához rendelődött, ezúttal ezek a külön-külön szereplő értékek a nem vallásosak körében kapták a legnagyobb arányú támogatást.

A egyházas kereszténységnél a politika és a vallás azok az alapvető értékek, amelyek ebben a csoportban relatíve jobban (sőt: sokkal nagyobb mértékben) támogatottak, mint a másik két vallási típus tagjainak körében.

A gyermeknevelési elvek tekintetében is markáns eltérések tapasztalhatók a egyházas kereszténység és a többi típus között azoknál az értékeknél, amelyek támogatottsága a egyházas keresztények körében a legmagasabb: a mások tiszteletére, hitre és engedelmességre nevelésnél. Érdeemes megjegyezni, hogy ezek olyan értékek, amelyek a másokhoz (ill. Istenhez) kötődő kapcsolatra vonatkoznak, tehát ezekben is egyfajta közösségiség, közösségre irányultság fejeződik ki, ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy az alá- és fölérendeltség (a posztmodern ember szemléletében nem igazán hangsúlyos) dimenziója alapvető jelentőségű ezekben az értékekben.

A jövőre vonatkozóan a tekintély tisztelete, a helyi autoritások nagyobb hatalma, a családi élet növekvő, illetve az anyagiak csökkenő szerepe hangsúlyosabb ebben a típusban, mint a másik kettőben, különösen a tekintély tisztelete terén mutatkoznak nagyobb eltérések. Korábbi elemzéseinkhez képest „új elem” a családi élet fontosságának megjelenése ebben a típusban, ami a hagyományos értékek közül a leginkább illik az itt megjelenő közösségiséghez.

A egyházas keresztények társadalmi státuszából adódhat (mint már volt róla szó, a egyházas keresztények körében a teljes mintához képest felülreprezentáltak a

legalacsonyabb gazdasági-társadalmi státuszú válaszadók), hogy az Inglehart-féle célok közül az áremelkedés elleni küzdelem támogatottsága ebben a típusban a legmagasabb.

A *kulturális kereszténység* esetében az alapvető értékek közül a munka, a család és a szabadidő azok, amelyek ebben a csoportban a többinél relatíve jobban támogatottak. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a család és a munka azok az értékek, amelyek a minta egészében igen magas támogatottságot élveznek, a különbségek tehát nem túl nagyok. A barátság és szabadidő értékek támogatottsága a kulturális kereszténység és a nem vallásos típus esetében haladja meg a teljes mintára vonatkozó értéket, a szabadidő a kulturális kereszténységnél, a barátság a nem vallásos típusnál nagyobb támogatottságú.

A gyermeknevelési elvek közül a munkához, anyagi gyarapodáshoz köthető elvek a hangsúlyosak ebben a típusban: az önállóság, a kemény munka és a takarékoság; a jövőbeli célok közül pedig a technikai haladás, az egyén kibontakozása és az egyszerűbb, természetesebb életstílus a fontosak. Jól illik mindehhez a rend kíváncsága, melyet ebben a típusban tartanak legnagyobb arányban elsőrendűen fontosnak.

Az imént felsorolt értékek egy pragmatikus szemlélethez, életstílushoz köthetők, egyfajta polgári értékrend megtestesítői.

A főkomponens- majd klaszterelemzés eredményei szerint a *nem vallásos típus*hoz nem igazán rendelődnek „pozitív értékek”: ide rendeződött az a főkomponens, melyben a különböző értékek elutasítása fejeződik ki, továbbá az a kíváncság, hogy a pénz szerepe csökkenjen a jövőben. A pénz szerepének csökkenése ezzel a módszerrel is kimutathatóan magasabb szintű, mint a teljes mintában (és közel azonos szintű, mint a egyházas kereszténységnél), de mivel itt nem értékek típusaival, hanem egyes értékek támogatottságával dolgozunk, egy árnyaltabb (és pozitívabb) képet kapunk a nem vallásos típusról.

Az alapvető értékek közül a barátság; a gyermeknevelési elvek közül a felelősség, képzelet, határozottság és önzetlenség; és a jövőbeli célok közül a munka csökkenő fontosságának a támogatottsága ebben a vallási típusban a legmagasabb.

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a „nem vallásos típus” elnevezés találó, hiszen olyan, emberi kapcsolatok szempontjából alapvető értékek tartoznak ide, mint a

barátság, felelősség és önzetlenség. A közéletiséget a kormányzati döntésekbe való beleszólás és a szólásszabadság posztmaterialista értékei testesítik meg.

Összességében úgy vélem, hogy itt inkább egy magánéleti, individualista beállítottságról van szó, s ha azon gondolkodom, hogy ezen értékek kikre illenek a legjobban, akkor a nagyvárosi, fiatal (egyetemista vagy diplomás) szinglik és gyermek nélküli párok jutnak először eszembe.

Kérdés, hogy van-e ennek a benyomásnak társadalmi relevanciája. Igaz-e, hogy a nem vallásosak körében felülreprezentáltak a fiatalabbak, városiak, magasabb iskolázottságúak és jövedelműek?

Az bizonyos, hogy a felsőbb társadalmi rétegek felülreprezentáltak a teljes minta nem vallásos válaszadói körében a gazdasági-társadalmi helyzet EVS99-ben alkalmazott mutatója szerint. Érdekes azonban figyelmet szentelni a többi fentebb említésre került ismérvnek is. Miként a Melléklet 10. pontjában látható táblázatokból kitűnik, hogy a teljes mintához képest a (határozottan) nem vallásos típushoz sorolhatók körében felülreprezentáltak a közép-és felsőfokú végzettségűek, a közepes jövedelműek, a második világháborút követően születettek és a nagyvárosokban élők.

Ehelyütt fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy mindez nem jelenti azt, hogy a vallási típusok és a gazdasági-társadalmi helyzet *valóban* összefüggnek, ok-okozati kapcsolatban vannak. Elemzéseink csak arra jogosítanak fel, hogy együttjárásokról beszéljünk.

VI.2. VALLÁSOSSÁG ÉS ÉRTÉKEK A KORCSOPORTOKBAN

Most nézzük meg, hogy korcsoportról korcsoportra hogyan rendeződtek egymás mellé a vallási és értékrendi típusok¹¹⁹, illetve, hogy az egyes korcsoportok esetében milyen, a klaszteranalízis eredményeit kiegészítő sajátosságok fedezhetők fel a vallási típusok értékrendi meghatározottságát illetően, ha a vallási típusokhoz

---

¹¹⁹ A klaszteranalízis összefoglaló táblázata megtekinthető a Mellékletben (5. pont). Ebben a táblázatban látható az is, hogy a vallási és értékrendi típusok főkomponenseiben mely változók nak van meghatározó szerepe. Megtalálhatók továbbá a Mellékletben a Pearson-féle korrelációs együtthatók táblázatai (6. pont), amelyek segítségével kontrollálhatjuk a klaszteranalízis eredményeit.

sorolható válaszadók értékeit vizsgáljuk. Ez utóbbi elemzésekre vonatkozóan az egyes korcsoportokra vonatkozó táblázatok megtekinthetők a Melléklet 8. pontjában. Az egyes alfejezetek elején dőlt betűvel szerepeltetem az adott korcsoportban az értékek és vallásosság összefüggésére vonatkozó legfontosabb (és az alfejezet további részében részletesen kifejtett) megállapításaimat.

VI.2.1. SZÉLES KÖRŰ VALLÁSI KULTÚRA ÉS ÉRTÉKRENDI SOKSZÍNŰSÉG – AZ 1929 ELŐTT SZÜLETETTEK

Az 1929 előtt születetteknél mind a klaszteranalízis, mind a vallási típusokhoz tartozók érték-választásainak vizsgálata azt mutatja, hogy a vallásos típus nagyon sokszínű értékrendileg: a hagyományos, leginkább család-orientált értékeken túlmenően megjelenik a közéleti elkötelezettség és a személyiség-központúság is; a nem vallásos típust pedig részben hagyományos, munka-orientált értékek, részben pedig bizonyos humanista és posztmateriális értékek¹²⁰ jellemzik.

A legidősebb korcsoportra vonatkozóan a klaszteranalízis¹²¹ eredményeit az alábbi táblázatban összegeztem¹²²:

---

¹²⁰ Az Inglehart által leírt posztmodernizációs folyamatban az élet minősége, az egyén kibontakozása és a közösségiség előtérbe kerülnek a materiális értékekkel szemben (Inglehart 1997), tehát a szabadidő fontossága, a barátság, a képzelet és az egyén kibontakozásának növekvő, a pénz és a munka csökkenő fontossága egy posztmateriális (vagy Magyarországon, melyet nem jellemez a tömegek magas szintű jóléte, inkább pre-materiális) értékrend elemeinek tekinthetők.

¹²¹ Hierarchikus klaszter-elemzés, Ward-módszerrel. A részletesebb táblázatot lásd a Melléklet 5. pontja alatt.

¹²² A Pearson-féle korrelációs együtthatók szerint a nem vallásos típus főkomponensének csak egyetlen érték-főkomponenssel van szignifikáns pozitív kapcsolata: a politika-orientált típus második főkomponensével (az együttható értéke 0,209); a bizonytalan típus főkomponensének a vallásos orientáció második és az anyagi orientáció első főkomponensével (az együtthatók értéke 0,265 és 0,209); míg a vallásos típus főkomponensének nincs szignifikáns pozitív kapcsolata. A tapasztalt szignifikáns kapcsolatok beleillenek a klaszteranalízis során kapott képbe.

Táblázat 10 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1929 előtt születetteknél

Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Vallásos	Vallásos1 Személyiség-központú Politika1 Család-munka1
2.	Bizonytalan	Vallásos2 Család-munka2 Anyagias1
3.	Nem vallásos	Politika 2 Anyagias2

A vallásos típus a következő érték-orientációkkal jár együtt:

- a vallásos érték-orientáció egyes altípusával, melynek értelmét a vallás fontossága és a hit adja
- a személyiség-központú orientációval, melyben hangsúlyos az önállóság, mint gyermeknevelési elv, s a jövőre vonatkozóan az, hogy a személyiség kibontakozásán és a technikai haladáson nagyobb hangsúly legyen
- a politikai-közéleti érték-orientáció egyes altípusával, amely nem annyira a politikához, mint inkább a közösségiséghez köthető, hiszen a politika fontosságán túlmenően a barátság, a szabadság, a határozottság, mint gyermeknevelési elv, és a jövőben a munka szerepének csökkenése, mint kívánatos változás adják meg az értelmét
- egy hagyományos, család -orientált értékrenddel, melyben a család, a családi és a természetes élet jövőbeli fontossága hangsúlyos.

Az érték-irányultságok sokszínűsége a vallásos típus esetén valószínűleg annak tudható be, hogy a vallásosság ebben a korcsoportban szinte "természetes", sokak számára inkább kulturális jellegű volt¹²³, s nem annyira tudatos választáson alapult.

¹²³ A korcsoport tagjai közül ugyan csak 20% volt határozottan a vallási típushoz sorolható (ez az érték ugyanakkor jóval nagyobb, mint az ezt követő korcsoportokban, lásd a IV.3. fejezetet). Nem árt azonban tudni, hogy a korcsoport tagjai közül csupán 8,5% nem hisz Istenben, lélekben vagy életerőben; s csak 9,2%-uk nem hisz Istenben. A nem gyakorlók száma már némiképp magasabb: 15,6% soha nem imádkozik és 38,2% soha nem látogat szertartásokat. (Ugyanezek az értékek a teljes mintára vonatkozóan 22,1% nem hisz Istenben, lélekben vagy életerőben; 32,4% nem hisz Istenben; 38,8% soha nem imádkozik és 44,0% nem látogat szertartásokat.) A legidősebb korcsoport tagjainak

A bizonytalan vallásosság együtt járt a vallásos érték-orientáció második típusával, melyben a technikai haladással, a személyiség kibontakozásával illetve a helyi autoritás szerepével kapcsolatos közömbösségen túl a politikától való elhatárolódás és az engedelmesség gyermeknevelési elve hangsúlyos. A vallásos értékrendi típusnak tehát egy olyan tényezője (főkomponense) jelenik itt meg, amely lazán köthető a vallásossághoz, s amely leginkább a bizonytalan hittel és ritka vallásgyakorlattal jellemezhető vallási típus sajátja.

Ugyancsak a bizonytalan vallásosság típusához köthető a hagyományos család-és munka orientált típus második főkomponense, amelynek a munka fontossága adja meg a karakterét, s amely véleményem szerint jól illeszkedik az előző, engedelmességet hangsúlyozó érték-orientációhoz. További megerősítést jelent ezen a téren az anyagi orientáció első, munka valamelyes fontosságát hangsúlyozó főkomponense, mely szintén ehhez a vallási típushoz rendelődött.

Végül a nem vallásos altípushoz köthető az a politikai-érték-orientáció, mely a politika, a kormányzati döntésekbe való beleszólás és a szólásszabadság fontosságával, a képzelet, mint gyermeknevelési elv hangsúlyozásával, illetve a helyi autoritások nagyobb jövőbeli hatalmának helyeslésével jellemezhető, továbbá a nem vallásos típus sajátossága az anyagi érték-orientáció második típusa is. Ez utóbbiban a szabadidő és a barátság valamelyes fontosságán¹²⁴ túl a takarékoság gyermeknevelési elve is hangsúlyos.

Nagy vonalakban a *vallási típusokhoz tartozók vizsgálatával* is hasonló képet kapunk erről a korcsoportról:

- egyfelől a vallásos típusban megjelennek a közéletiség (politika, helyi autoritások jövőbeli fontossága) és közösségiség (barátság), a vallás és család, továbbá a személyiség kibontakozásának és a technikai haladásnak az értékei, tehát ugyanazt a sokszínűséget tapasztalhatjuk, mint az első megközelítésnél,

---

nagy része számára még természetes volt, hogy hitoktatásban részesül. (még 1949-ben is az általános iskolába beiratottak túlnyomó többségét – 80%-át – egyúttal hittanra is beiratták (Tomka 1991).

¹²⁴ A “meglehetősen fontos” kifejezés szerepel az adott válasz-kategóriában.

- másfelől a bizonytalan és nem vallásos típusban a hagyományos értékek közül hangsúlyosak a munkához köthetők (mint a munka fontossága, kemény munkára nevelés), de megjelenik a család fontossága is; továbbá megjelennek a szabadidő, a képzelet, a munka jövőben csökkenő fontosságának és a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontosságának „posztmateriális” értékei.

Az 1929 előtt születettek korcsoportjában a vallásos típus annyiban tér el a teljes mintát jellemző általános képtől, hogy ezúttal a teljes minta kulturális kereszténységében megfigyelhető pragmatikus-anyagias érték-elemek egy részének támogatottsága ebben a típusban a legnagyobb: ide sorolható a takarékoság, gyermeknevelési elve, a technikai fejlődés, és a rend fontossága. Ugyanakkor megjelenik a szólásszabadság igénye, az egyszerűbb és természetesebb életstílus fontossága és a barátság értéke, amelyek így együtt arra utalhatnak, hogy a teljes mintából kapott képhez képest ebben a korcsoportban a vallásos típus jobban posztmaterialista irányultságú. A VI.4., Inglehart-féle orientációkkal foglalkozó alfejezetben látható 16. táblázat szerint az 1929 előtt születettek vallásos típusba sorolható válaszadói közül jóval nagyobb arányban választottak posztmateriális célt első helyen, mint a következő korcsoportok egyházas keresztény típusba sorolható válaszadói (és ugyanolyan arányban, mint az ötödik és hatodik korcsoport egyházasan vallásos keresztényei), feltételezésünk tehát megalapozott.

A nem vallásos és bizonytalan típusba tartozók az imént említett eltérést leszámítva megfelelnek a kulturális kereszténységről és nem vallásos típusról élő együttes általános képünknek: részben a hagyományos értékek (most ide rendeződött az áremelkedés elleni küzdelem fontossága), részben bizonyos humanista (önzetlenség, felelősség, udvariasság) és poszt-materialista értékek (szabadidő, képzelet, önállóság, munka csökkenő fontossága) támogatottsága körükben a legmagasabb. Az, hogy az áremelkedés elleni küzdelem támogatottsága ebben a típusban a legnagyobb, arra utalhat, hogy ez a típus ugyanakkor materialistább, mint a teljes mintában megfigyelhető nem vallásos típus. A materialista és posztmaterialista beállítottsággal foglalkozó VI.4. fejezet adatai ezt nem támasztják alá, ugyanis az 1929 előtt születettek nem vallásos vagy bizonytalan típusba sorolható válaszadói között az első helyen materiális célt választottak aránya a korcsoportok nem vallásos típusai között a legalacsonyabbak közé tartozik (csak az ötödik korcsoport nem vallásos válaszadói választottak ennél alacsonyabb arányban első helyen materiális célt.)

VI.2.2. KLASSZIKUS KÉP? – AZ 1929-38 KÖZÖTT SZÜLETETTEK

A klaszteranalízis szerint ebben a korcsoportban markáns változások játszódtak le a vallási típusok értékrendi jellegzetességeit illetően: az 1929-38 között születetteknél és a következő korcsoport tagjainál a egyházas keresztényeket és az egyházasan vallásosakat leginkább egy társadalmi elkötelezettség, a kulturális keresztényeket leginkább a munka-és család-orientált értékrend jellemzi, míg a politikai-közéleti orientáció most már a nem vallásos típus vagy nem vallásos típus sajátja lett.

Ha azonban az értékek támogatottságát külön-külön vizsgáljuk, kevésbé radikálisnak tűnik a közéleti orientáció átrendeződése az intenzív keresztény vallásosságból a nem vallásos típusba. Ezek szerint inkább azt mondhatjuk, hogy megindulni látszik az átrendeződés, amit a helyi közéleti orientáció elmozdulása jelez¹²⁵.

Ismerkedjünk meg most behatóbban a klaszteranalízis eredményeivel¹²⁶!

---

¹²⁵ Annak, hogy a politika fontossága a klaszteranalízisben mégis a nem vallásos hoz rendelődött, az az oka, hogy a közéleti orientáció első főkomponensében a politika fontosságával együtt járó értékek leginkább a nem vallásos típushoz esnek közel. Az első módszer az „együtt-járásokra”, a második a támogatottság szintjére koncentrált. A főkomponens-elemzéssel kapott közéleti típus valóban a nem vallásos típushoz áll a legközelebb, ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a politika, mint érték támogatottsága továbbra is a egyházas keresztények körében a legnagyobb arányú. Itt természetesen kicsit sarkítottak az eredmények, mégpedig azért, mert csak azoknak az értékeket vizsgáljuk, akik határozottan az adott típusba sorolhatók.

¹²⁶ Ha a Pearson-féle korrelációs együtthatókat megnézzük, a egyházas kereszténység főkomponensének egyedül a vallásos, társadalmilag elkötelezett típus főkomponensével van pozitív kapcsolata, és ez a kapcsolat az eddig megszokott értékekhez képest nagyon szoros: a korrelációs együttható értéke 0,644. A többi típus inkább csak gyenge pozitív szignifikáns érték-kapcsolatokkal jellemezhető: a kulturális kereszténység első főkomponense a biztonság-orientált típus második főkomponensével (a korrelációs együttható értéke 0,260), a nem vallásos típus főkomponense pedig a közéleti orientáció második főkomponensével van szignifikáns pozitív kapcsolatban (a korrelációs együttható értéke 0,328). Érdemes megjegyezni, hogy a közéleti orientáció legerősebb pozitív kapcsolata a nem vallásos típushoz köthető, ez a kapcsolat ugyanakkor gyenge (és nem szignifikáns).

Táblázat 11 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1929-38 között születettek korcsoportjában

Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Egyházas kereszténység Kulturális kereszténység ²	Vallásos, társadalmilag elkötelezett
2.	Kulturális kereszténység ¹	Biztonság-orientált Munka-orientált Család-orientált ¹ Család-orientált ² Közélet-orientált ²
3.	Nem vallásos típus	Közélet-orientált ¹

Ebben a korcsoportban a közéleti orientáció első altípusa (amelyben a politika fontossága a hangsúlyos, s emellett a hagyományos értékektől való elhatárolódás jellemzi) a nem vallásos típussal, vagyis a nem vallásos típussal jár együtt. A közéleti orientáció másik főkomponense pedig, melynek a kormányzati döntésekbe való beleszólás adja meg karakterét, a kulturális kereszténységhez köthető.

A egyházas kereszténység közélet-orientáltsága ebben a korcsoportban már inkább csak egyfajta társadalmi elkötelezettségben, szociális érzékenységben nyilvánul meg¹²⁷. A kulturális kereszténység típusának második főkomponense (melyben az időnkénti ima, illetve a lélekvándorlásban való hit hangsúlyos), értékek tekintetében hasonlít a egyházas kereszténységhez.

További jelentős változás, hogy az előző korcsoporthoz képest a hagyományos család-orientált értékrend itt már elsősorban a kulturális kereszténységhez kötődik. A kulturális kereszténység első altípusa (melyben a szertartások időnkénti látogatása és a lélekben, életerőben való hit hangsúlyos) együtt jár a család-, a munka-, és a biztonság- orientált értékrenddel, illetve a közéleti orientáció második, kormányzati döntésekbe való beleszólást hangsúlyozó főkomponensével.

A kulturális kereszténységnek az a dimenziója, melyben a vallásosság “intim” gyakorlása, az ima hangsúlyosabb – akárcsak a teljes minta esetében – értékrendileg a egyházas kereszténységhez áll közel, s az a dimenzió pedig, amelyben a

¹²⁷ A vallásos, társadalmilag elkötelezett érték-orientáció egyetlen kirajzolódott főkomponensében a következő változók a hangsúlyosak: a hitre nevelés fontossága, a vallás fontossága (nagyon fontos a válaszadó életében), a barátság fontossága (nagyon fontos a válaszadó életében), az áremelkedés elleni küzdelem fontossága (a válaszadó a felsorolt célok közül első helyen említette), s annak fontossága, hogy a pénz szerepe a jövőben csökkenjen.

szertartások látogatása hangsúlyosabb, egy hagyományosabb érték-orientációval jellemezhető.

Tudjuk, hogy a teljes mintában a kulturális kereszténység semmilyen sajátos jegyet nem mutatott fel, ami a társadalmi rétegekhez való tartozást illeti. Ha azt vizsgáljuk, hogy az 1929-38 között születettek korcsoportjában is így van-e, azt tapasztaljuk, hogy a hagyományos értékek túlsúlya ebben a korcsoportban sem jelenti azt, hogy az alsóbb rétegek adnák a kulturális kereszténység bázisát.

Bár elmondható, hogy a második korcsoport kulturális kereszténységében a korcsoport egészéhez viszonyítva némileg felülreprezentáltak az alacsony, és alulreprezentáltak a közepes és magas jövedelműek, az is igaz, hogy felülreprezentáltak a felsőfokú, és alulreprezentáltak a középfokú végzettségűek, és felülreprezentáltak az 50 000 fő feletti lakosú településeken élők (miközben alulreprezentáltak a 10 000 fő alatti lakosú települések lakói)¹²⁸.

A kulturális kereszténységet jellemző hagyományos értékek esetében nem arról van szó tehát, hogy egy sajátos társadalmi csoport értékei érvényesülnek, hanem inkább arról, hogy a kulturális kereszténység sokszínűségében a „hagyományos” címkével ellátott, ugyanakkor az emberi élet szempontjából alapvető értékek jelentik a közös nevezőt.

A második megközelítéssel, vagyis a típusokhoz sorolható válaszadók értékeinek vizsgálatával kapható kép elsősorban annyiban tér el az imént vázolttól, hogy a közéleti érték-orientáció egyházas kereszténységből nem vallásos típusba történő átrendeződése kevésbé mutatkozik drasztikusnak.

Az *1929-38-as korcsoportban* a egyházas keresztények elsősorban abban térnek el a teljes minta egyházas keresztényeitől, hogy a barátság és a technológiai fejlesztés fontossága ebben a korcsoportban is a megelőzőhöz hasonlóan a egyházas keresztények sajátja. A közéletiséget illetően továbbá ebben a korcsoportban és ebben a típusban nem jelenik meg a helyi közéleti elköteleződés, ugyanakkor megjelenik a politika fontossága és a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága (amellett, hogy az áremelkedés elleni küzdelem is kiemelkedő támogatottságú).

A másik két típust illetően látható, hogy azok arculata kibontakozóban van (ahogy ez a korábbi elemzésekben, főként az MDS elemzésnél is látszott), mivel több érték is hasonló támogatottságú a két típusban. Ezek: a felelősség, a képzelet és a takarékoság.

A kulturális keresztényekről elmondható, hogy alapvetően a hagyományos, család-és munka-orientált értékek jellemzik őket (és mindehhez a rend fontossága), ezeken túlmenően megjelenik az egyszerű, természetes életstílus és a személyiség kibontakozásának értéke.

A nem vallásos típus sajátossága ebben a korcsoportban a korábbiakban megismerteken túl a tekintély tisztelete és a helyi közéletiség.

VI.2.3. KÖZÉLETISÉG ÉS „MAGÁN-VALLÁSOSSÁG” – AZ 1939-47 KÖZÖTT SZÜLETETTEK

Ebben a korcsoportban az egyházas kereszténység határozottan elmozdul a hagyományos értékek felé, miközben a csak ebben a korcsoportban megfigyelhető „magán-vallásosság” válik korábbi értékei egy részének és közéletiségének hordozójává. A kulturális kereszténység továbbra is hagyományos értékekkel jellemezhető és a nem vallásos típus érték-sajátosságaiban sem történik változás a korábbi korcsoporthoz képest. Ami a főkomponenseken alapuló klaszteranalízis eredményeit illeti, a politikai orientáció továbbra is a nem vallásos típushoz áll a legközelebb.

A magánélet felé fordulás és az értékrendi polarizáció több jele is megmutatkozik a korcsoport adataiban.

Tekintsük először a klaszteranalízis eredményeit¹²⁹.

---

¹²⁸ Az iménti megállapítások alapjául szolgáló adatok megtekinthetők a Melléklet 11.2. pontja alatt.

¹²⁹ A korrelációs együtthatók szerint hasonló képet kapunk: a nem vallásos típus főkomponense erős közepes, pozitív kapcsolatban van a politikai orientáció főkomponensével (a korrelációs együttható értéke 0,518); a magán-vallásosság és a humanizmus első főkomponense között szintén közepes, pozitív kapcsolat van (az együttható értéke 0,472); az egyházas vallásosság két szignifikáns pozitív kapcsolata pedig a társadalmi elkötelezettség főkomponenseihez kötődik (az együtthatók értéke 0,322 és 0,281). Egyetlen eltérés a klaszteranalízishez képest, hogy a kulturális kereszténység második főkomponensének egyetlen szignifikáns pozitív kapcsolata a humanizmus első főkomponenséhez

Táblázat 12 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1939-47 között születettek korcsoportjában

Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Egyházas kereszténység	Vallásos,elkötelezett1 Vallásos,elkötelezett2
2.	“Magán-vallásosság”	Humanizmus1
3.	Kulturális kereszténység 2 Kulturális kereszténység 1	Biztonság-orientált Humanizmus2 Család-és munka o.1-2
4.	Nem vallásos típus	Politika-orientált

A második világháború ideje alatt és közvetlenül utána születetteknél kibontakozott a politikai orientáció nem vallásos jellege.

Úgy látszik, hogy ebben a korcsoportban a kulturális kereszténység értékrendileg egységesnek tekinthető, s a család-és munka-orientáció, illetve a biztonság-orientált értékrend itt is elsősorban a kulturálisan kereszténység sajátossága. Ide rendeződött továbbá a humanista érték- orientáció második főkomponense (melyben az önzetlenség és a pénz szerepének jövőbeli csökkenése hangsúlyos) és a biztonság-orientált értékrend főkomponense (melyben mások tisztelete és a szabadidő valamelyes fontossága a leghangsúlyosabb).

Az egyházas kereszténység továbbra is egy vallásos, társadalmi elkötelezettséggel jellemezhető értékrendhez kötődik, amelynek egyik főkomponensében a vallás fontossága, a barátság és a szabadidő hangsúlyos, másik főkomponensében pedig a takarékoság, engedelmesség és az áremelkedés elleni küzdelem.

Végül a csak ebben a korcsoportban megfigyelhető “magán-vallásosság”, mint vallási típus a humanista értékrendi beállítottsághoz esik a legközelebb, mely valamennyire fontosnak tartja a vallásosságot és az önzetlenségre nevelést. Ez is alátámasztani látszik azt a feltételezést, miszerint a típus képviselői a kedvezőtlen viszonyok következtében¹³⁰ a magánszférába utalták a vallásosságukat.

kötődik, ez a kapcsolat azonban gyenge (az együtttható értéke 0,173), s ráadásul ez az érték-orientáció ennél sokkal erősebb kapcsolatban van a magán-vallásossággal. A kulturális kereszténység második főkomponensének nincs szignifikáns pozitív kapcsolata.

¹³⁰ Talán érdemes arra is gondolni, hogy az 1956-os, a korcsoport felnőttkorának indulásakor lejátszódott események nagy hatással lehettek a korcsoport tagjainak vallásosságára és értékeire. Ez a megállapítás ugyanakkor – nem lévén alátámasztására alkalmas adatok – csak hipotetikus.

A *második megközelítés* több ponton is hasznos és elgondolkodtató információkkal egészíti ki az imént leírtakat.

A család és a családi életre kerülő jövőbeli hangsúly a nem vallásosaktól eltekintve minden vallási típusban 100%-os támogatottságú, ami arra utal, hogy ez a korcsoport határozottabban család- (és ezzel együtt magánélet)-centrikusabb, mint a megelőzők. Ez megerősíti azt a típusok feltárásakor (az MDS elemzés során) tett megfigyelésünket, miszerint ebben a korcsoportban kezdődik el a magán-és közéleti polarizáltság fokozódása, amelyet a magánéleti és a közéleti változók vonulatának besűrűsödése is jelez. És ennek jele nem csupán az, hogy egy általános „bezárkózást” figyelhetünk meg, hanem az is, hogy a korcsoportok közül egyedülálló módon megjelenik egy sajátos „típus”, a magán-vallásosság, amely mintegy átveszi a egyházas kereszténység korábban még meglévő közéleti orientációját.

A fent elmondottaknak megfelelően az egyházas kereszténységben is nagyobb hangsúlyt kapnak a családi értékek, s együtt azzal, hogy a kemény munkára nevelést ebben a vallási típusban támogatták a legnagyobb arányban, továbbá nem jelennek meg a közéleti értékek (sem a politika fontossága, sem a helyi autoritások jövőbeli szerepének növekedése), azt mondhatjuk, hogy a egyházas kereszténység határozottan elmozdult a hagyományos értékek felé. Ezzel kapcsolatban újfent fel kell idéznünk, hogy a korcsoport tagjai abban az időszakban élték fiatalságukat, mikor az egyházas kereszténység mélypontját élte, a vallási szocializáció lehetőségei beszűkültek, s a vallásosságukat felvállaló emberek számára szinte lehetetlen volt a közéleti szerepvállalás. A hatvanas évek volt továbbá az a korszak, amikor lehetségessé vált az anyagi gyarapodás széles rétegek számára, ami megmutatkozik e korcsoport értékeiben is (Hankiss et al 1982).

Az előző korcsoportéhoz képest, ahol a határozottan egyházas keresztények a minta több, mint egytizedét tették ki, itt már csak 6,6%-át, és az sem mellékes, hogy ezzel párhuzamosan az egymást jelentősen átfedő kulturális kereszténység és magán-vallásosság nyert teret. Most csak azokat a kulturális keresztényeket és „magán-vallásúakat” vizsgáljuk, amelyek nem sorolhatók be a másik típusba is, hogy jobban megmutatkozzék: vajon mennyiben sajátos értékrendileg a csak ebben a korcsoportban megfigyelhető magán-vallásosság.

Adataink tanúsága szerint azok számára sorolódott a vallásosság a magánügyek közé, akik közéleti, politikai elkötelezettségük értékrendileg¹³¹ (ez egyúttal legalábbis részben megvilágítja a háttérét az egyházas kereszténység értékrendi sajátosságainak ebben a korcsoportban). A „magán vallásosak” 94,7%-a számára „nagyon” vagy „elégé fontos a vallás”, ugyanakkor ez a típus tömöríti a legnagyobb arányban azokat az embereket, akik számára a politika és a kormányzati döntésekbe való beleszólás lehetősége fontos, a takarékoság, határozottság és engedelmesség gyermeknevelési elvet fontosnak tartották, s a technológiai fejlesztés szükségessége és a tekintély nagyobb tisztelete mellett voksoltak. Látható, hogy olyan értékek diminálnak ebben a típusban, amelyek a korábbi korcsoportoknál többnyire az egyházas vagy egyházas kereszténységet jellemezték.

A kulturális kereszténység a vallási típusok közül a leginkább hagyományosnak mondható értékrendileg, ugyanakkor ebben a korcsoportban itt jelenik meg egyfajta közösségiség és helyi közéletiség: ebben a vallási típusban a legnagyobb a barátság, szabadidő, felelősség, és a helyi autoritások nagyobb hatalmának támogatottsága, sőt a típus valamennyi tagja fontosnak tartja a vallást is.

A nem vallásos típust alapvetően a „megszokott” értékek jellemzik ebben a korcsoportban is: az udvariasság, önállóság, képzelet, önzetlenség és a munka csökkenő fontosságának, az egyén kibontakozásának, a természetesebb és egyszerűbb életstílusnak és a fontossága. Egyfelől tehát egyfajta humanizmus, másfelől posztmaterális értékek jelennek meg ebben a típusban. A közéletiséget a szólásszabadság támogatottsága jelzi.

VI.2.4. SZÉLSŐSÉGES POLARIZÁLTság – AZ 1948-59 KÖZÖTT SZÜLETETTEK

Az 1948-59 között születettek korcsoportjában az extrém vallási és értékrendi polarizáció mintegy „keresztelte” egymást: a ritka gyakorlat és a egyházas

---

¹³¹ Ezek az emberek lehetnek azok, akik fiatal korukban közéleti elkötelezettségüket úgy tudták csak megélni, hogy vallásosságukat “nem verték nagydobra”. 1999-ben, az adatfelvétel időpontjában felvállalták vallásosságukat, de markánsan megmutatkozik annak “magánügy-jellege”. Nem tartom véletlennek, hogy a következő korcsoportban ez a vallási típus eltűnik: a magán-vallásosság nem adható át.

kereszténység a közéleti értékek mentén, a bizonytalan hit és a nem vallásos típus a posztmateriális értékek mentén rendelődtek egymás mellé.

Ebben a korcsoportban a hagyományos értékek minden típusban megjelennek, ugyanakkor a egyházas kereszténység visszanyeri politikai-közéleti orientációját.

Táblázat 13 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1949-60 között születettek korcsoportjában

Klaszter ¹³²	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Ritka gyakorlat 1-2 Egyházas kereszténység	Család-és munka-orientált1 Közéleti-orientáció 2 Biztonság-orientált 1 Közéleti orientáció 4
2.	Bizonytalan hit Nem vallásos típus	Biztonság-orientált 2 Közéleti orientáció 1 Közéleti orientáció 3 Cs-és munka-o.2

A szocialista rendszer berendezkedésének időszakában születettek korcsoportjának vallásosságát az jellemezte, hogy egy határozott nem vallásos típus mellett az egyházas kereszténység változói köré csoportosultak a kulturális kereszténység változói, mégpedig kétfelé válva: külön a bizonytalan hitet és külön a ritka vallásgyakorlatot kifejező változók. Arról is volt szó, hogy a kulturális kereszténység változóinak csoportosulásai nem tekinthetők kiforrott típusoknak. Ennél a korcsoportnál érződik leginkább a vallásos-nem vallásos ellentét a vallási térben, s ez megmutatkozik a vallási típusok értékrendi meghatározottságának vizsgálatakor is.

Elgondolkodtató, hogy miért pont ez az a korcsoport, amelyre a leginkább találó a vallásos-nem vallásos “fekete-fehér” megközelítés. Mire e korcsoport tagjai iskolaértettek lettek, a vallási szocializáció erőteljesen meggyengült: az általános iskolai tanulólétszámhoz viszonyítva e korcsoport idősebb tagjainak még nagyjából

¹³² A Pearson-féle korrelációs együtthatók teljes mértékben megfelelnek a klaszteranalízis során kapott képeknek: a nem vallásos típus egyetlen pozitív szignifikáns kapcsolata a közéleti orientáció első főkomponenséhez kötődik (az együttható értéke 0,249), a bizonytalan hit legerősebb (de nem szignifikáns) pozitív szignifikáns kapcsolata pedig a közéleti orientáció harmadik főkomponenséhez; a ritka gyakorlat első főkomponense a család-és munka –orientáció első főkomponensével, a egyházas kereszténység főkomponense pedig a közéleti orientáció nevedik főkomponensével van szignifikáns

negyven, legfiatalabbjainak már csak hozzávetőlegesen 10%-át iratták be hittanra (Tomka 1991)¹³³. Az üldözések és a vallásellenes propaganda hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül, amely a korcsoport tagjait és szüleit is érintette, s amely hatására egyfajta „dichotóm létbe” kényszerült a társadalom (Tomka 1998a). Mikor pedig e korcsoport tagjai fiatalságukat élték (a hatvanas-hetvenes években), az intézményes vallásosság legmélyebb válságát élte meg, miközben az emberek figyelme az anyagi gyarapodás felé fordult (Hankiss et al. 1982). Talán ezekben a tapasztalatokban gyökerezik e korcsoport 1999-ben rögzített „fekete-fehér” világlátása, értékvilága. Vannak ugyan „köztesnek” nevezhető állapotok: olyanok, akik a vallásukat nem igazán gyakorolják, vagy olyanok, akik bizonytalanok a hitükben, mindezek azonban inkább a vallásos-nem vallásos dichotómia árnyalatainak látszanak most is (az adatfelvétel 1999-ben történt), mikor az emberek szabadon vállalhatják világnézetüket.

A egyházas kereszténység értékrendileg közel áll a „ritka gyakorlat” két főkomponenséhez, melyek közül az elsőnek a ritka ima és a szertartások időnkénti látogatása, a másodiknak pedig a személyes Istenbe vetett hit adja meg a karakterét. Ennek megfelelően az értékrendi irányultság is színesebb: az eddig (ennél kevésbé) jellemző társadalmi-közéleti vonal mellett megjelenik a hagyományos család-és munka-orientált értékrend. Ez utóbbi első főkomponense rendeződött ide, melyben a tekintély gyermeknevelési elve, a család és családi élet jövőbeli fontossága, illetve a munka és annak jövőbeli fontossága hangsúlyos.

A közéleti vonalat a közéleti érték-orientáció második és negyedik főkomponense képviseli, melyek közül az elsőnek a szabadidő, barátság és a politika fontossága, a másodiknak a hitre nevelés és a vallás fontossága (a vallás nagyon fontos a válaszadó életében) illetve a szólásszabadság és a kormányzati döntésekbe való beleszólás mint első helyen említett cél adja meg a karakterét.

Úgy látszik tehát, hogy az egyházas és intenzíven megélt kereszténység és annak „holdudvara” felvállalta a társadalmi elkötelezettséget ebben a korcsoportban. A politika fontosságánál kapcsolatban itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az

---

pozitív kapcsolatban (az együttthatók értéke 0,229 és 0,220). (A ritka gyakorlat második főkomponensének nincs szignifikáns pozitív kapcsolata.)

¹³³ 1955-ben 40%, 1965-ben már csak 10% volt az iskolai hitoktatásban résztvevők aránya az általános iskolai tanulólétszámhoz viszonyítva az Állami és Egyházügyi hivatal nem hivatalos

adatfelvétel 1999-ben, a rendszerváltás után készült, akkor, amikor a politikában való részvétel a keresztények számára is lehetővé vált. E korcsoport tagjai a felvétel időpontjában 40-51 évesek voltak, akik számára reális lehetőségként merülhetett fel a politikai életbe való bekapcsolódás.

Az eddig említetteken túlmenően ide kapcsolódik a biztonság-orientált értékrend első főkomponense, melyben a szabadidő és barátság fontossága a hangsúlyos (a válaszadók életében eléggé fontosak). Ez egybecseng a közéleti orientáció második főkomponensében kifejezettekkel.

A bizonytalan hit értékrendileg a nem vallásos típushoz hasonlítható. E két vallási típushoz az érték-orientációk következő főkomponensei rendelődtek:

- a biztonság-orientált értékrend második főkomponense, melynek karakterét a pénz jövőbeli szerepének csökkenése iránti kíváncsiság és a rend mint elsőrendű jövőbeli cél adja;
- a közéleti orientáció első és harmadik főkomponense, melyek közül az elsőben a családi élet és a helyi autoritások jövőbeli szerepével szembeni közömbösség, a munka nem igazán fontosnak, a család eléggé fontosnak tartása, a tekintély jövőbeli szerepe csökkenésének kíváncsisága és a képzeletre nevelés fontossága; míg a harmadik főkomponensben technikai haladás és az egyén jövőbeli szerepe csökkenésének, illetve a helyi autoritások jövőbeli szerepe növekedésének kíváncsisága a hangsúlyos;
- a család-és munka-orientált értékrend második főkomponense, melyben az individuum és a természetes élet jövőbeli szerepének növekedése a legfontosabb.

Látható, hogy egy értékrendileg nem egységes csoportról van szó, az individuum jövőbeli fontosságát illetően például megjelenik a vélemények két véglete is. Ezen túlmenően azonban az az általános benyomásom, hogy a hagyományos család-és munka-orientált értékrend család-eleme, a helyi közéleti orientáció, illetve a biztonság-orientáció a meghatározó a nem vallásos „végleten”.

Az 1948-59 között születetteknél a klaszteranalízis szerint a ritka gyakorlat és az egyházas kereszténység, illetve a bizonytalan hit és a nem vallásos típus értékrendi jellemzőiket tekintve hasonlóan bizonyultak.

---

beszámolója szerint. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanezen forrás szerint 1949-ben még az általános iskolások 80%-át beiratták iskolai hittanra. (Tomka 1991)

Nehéz megítélni, hogy ez a fajta polarizáció a vallási értékek miatt történt-e, hiszen a vallás értékének támogatottsága az egyházas keresztények körében 100%-os, a bizonytalan hitűeknél 74,1%-os, a vallásukat ritkán gyakorlóknál viszont már csak 16,2%-os. Ugyanakkor a hit és az engedelmisség gyermeknevelési elvek támogatottsága az egyházas kereszténységet követően a vallásukat ritkán gyakorlóknál a legmagasabb.

Fontos látnunk, hogy az előző korcsoporthoz képest ebben a korcsoportban a vallás értékének támogatottsága alig több, mint felére csökkent, párhuzamosan azzal, hogy az egyházasan keresztények száma ebben a korcsoportban éri el a mélypontját¹³⁴. Az előző korcsoporttal ellentétben, ahol a nem vallásosakon kívül minden típusban magas támogatottságú volt a vallás értéke, ebben a korcsoportban már jelentős különbségek mutatkoznak az egyes típusok között ebben a tekintetben.

E jelenség egyik fontos háttér-tényezője minden bizonnyal a vallási szocializáció szintjének folyamatos csökkenése. E korcsoport tagjai 1954-65 között váltak iskoláskorúvá, s mint már említettem, 1955-re 40, 1960-ra 25, 1965-re 10%-ra esett az általános iskolai hittanra beiratkozottak aránya az 1949 évi 80%-hoz képest (Tomka 1991).

Az egyházas kereszténység a hagyományos munka-és család-orientált érték-irányultságon kívül ebben a korcsoportban visszanyeri politikai és helyi közéleti orientációját (ezúttal a kormányzati döntésekbe való beleszólás és meglepő módon a rend fenntartásának támogatottsága is ebben a típusban a legnagyobb), a vallásukat ritkán gyakorlók értékrendi karakterét pedig az önállóságra, felelősségre és határozottságra nevelés adja meg, amely gyermeknevelési elvek az MDS elemzés szerint a közéleti illetve politikai érték-típusok jellemzői voltak. Ebben a korcsoportban a szólásszabadság támogatottsága is ebben a típusban a legnagyobb, ami aláhúzza e típus közéleti irányultságát. Mindezek alapján nagyon is valószínűnek tartom, hogy leginkább a közéleti irányultság mentén, s kevésbé a hagyományos értékek és vallásosság mentén rendeződtek egymás mellé ezek a típusokat klaszteranalízisben.

A bizonytalan hívőket a többi vallási típushoz képest a család fontosságán túl a szabadidő, a takarékosagra és önzetlenségre nevelés, továbbá a munka csökkenő fontosságának, a technológiai fejlettségnek és az egyén kibontakozási lehetőségeinek

és az áremelkedés elleni küzdelemnek a támogatása jellemzi. Ezek közül az értékek közül négy (az önzetlenségre nevelés, az anyagiak és a munka csökkenő szerepe és a szólásszabadság) leggyakrabban a nem vallásosak értékeként jelenik meg, már csak ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy a klaszteranalízis során e két vallási típus értékrendileg egymás mellé rendelődött. Milyen értékek mentén történhetett meg ez? A nem vallásosak ebben a korcsoportban kevés markáns érték-meghatározottsággal bírnak: értékrendi karakterüket a barátság, továbbá a képzelet és a tisztelet gyermeknevelési elvek adják.

Ami mentén a nem vallásos típus és a ritka gyakorlat értékrendileg a klaszteranalízisben egymás mellé rendelődött, az minden bizonnyal a „posztmateriális értékek”, az élet minőségének fontossága. E megállapításunkat a következő megfigyelésekre alapozhatjuk:

- a munka csökkenő fontossága és az egyén kibontakozása olyan értékek, melyek támogatottsága a bizonytalan hívőket követően a nem vallásos típus esetében a legmagasabb
- a képzeletet a nem vallásosakat követően a bizonytalan hívők tartják a legnagyobb arányban fontosnak
- az egyszerűbb és természetesebb életstílus fontosságának támogatottsága a bizonytalan hívőknél 85,2, a nem vallásosaknál 84,1%
- a kormányzati döntésekbe való beleszólás támogatottsága ugyan az egyházas keresztényeknél a legmagasabb (16,7%), de közel olyan magas szintű a nem vallásos típus (16,1%) és a bizonytalan hit (15,4%) estén is
- a szólásszabadság támogatottsága pedig a bizonytalan hívők és nem vallásosak esetében hasonló mértékű (3,8 illetve 3,5%), és átlag feletti.

VI.2.5. VISSZATÉRÉS ÉRTÉKEK ÉS VALLÁSOSSÁG EGYÜTTJÁRÁSÁNAK ALAP- MINTÁJÁHOZ – AZ 1960-69 UTÁN SZÜLETETTEK

A korcsoportban a kiszélesedő egyházas kereszténység értékrendileg színesebbé válik, a politikai-közéleti orientáción és a hagyományos és vallásossághoz köthető értékeken túl főképp a biztonság-orientációt mutatja fel. A kulturális kereszténységre

---

¹³⁴ Lásd a IV.3. fejezet 2. táblázatát.

továbbra is jellemzők bizonyos hagyományos értékek (de nem mondható, hogy a munka-és család-orientált értékrend e típus alapvető sajátossága) további fontos jellegzetessége az anyagiasság. A nem vallásos típust ebben a korcsoportban a helyi autoritások szerepét fontosnak tartó, kormányzati döntésekbe beleszólást és szólásszabadságot kívánó „posztmateriális közéletiség” jellemzi.

Táblázat 14 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1960-69 között születettek korcsoportjában

Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Egyházas kereszténység	Politika-orientált 2 Munka-és család-orientált1 Helyi-anyagias1 Individualista 1 Biztonság-orientált1
2.	Kulturális kereszténység 2	Helyi anyagias2 Biztonság-orientált2 Hedonista1 Hedonista2 M.és cs-orientált2
3.	Kulturális kereszténység 1 Nem vallásos típus	Individualista 2 Politika-orientált 1

A klaszteranalízis szerint¹³⁵ ebben a korcsoportban a egyházas kereszténység megtartotta közélet-orientáltságát, illetve társadalmi elkötelezettségét (a politikai orientáció második főkomponensének a vallás, a hitre nevelés és a politika fontossága adja meg a karakterét, illetve a helyi anyagias orientáció első főkomponensében a helyi orientáció és az engedelmesség mellett az áremelkedés elleni küzdelem hangsúlyos), ezen túlmenően azonban felmutatja az individualista érték-orientáció (az első főkomponens értelmét a szabadság és barátság, illetve a

¹³⁵ A részletesebb táblázat a Melléklet 5. pontja alatt található. A korrelációs együtthatók teljesen megfelelnek a klaszteranalízis eredményeinek: a egyházas kereszténységnek a politikai orientáció második, a kulturális kereszténység második főkomponensének az anyagias orientáció második, a nem vallásos típusnak pedig az individualista orientáció második főkomponensével van szignifikáns pozitív kapcsolata (az együtthatók értékei rendre 0,413; 0,499 és 0,343). A kulturális kereszténység első főkomponensének nincs szignifikáns pozitív kapcsolata.

határozottságra nevelés fontossága adja meg) és a biztonság-orientált értékrend (az első főkomponensben a pénz jövőbeli szerepének csökkenése fontos) jegyeit is.

A kulturális kereszténység ritka szertartáslátogatással jellemezhető főkomponenséhez a hagyományos értékrenden túl (a munka-és család-orientált értékrend első főkomponensében az önállóságra és a felelősségre nevelés hangsúlyos) ezúttal a helyi anyagias (amelyben az áremelkedés elleni küzdelem, a helyi autoritás jövőbeli szerepével kapcsolatos közömbösség és a vallásosság csekély fontossága jelenik meg), a biztonság-orientált (melyben elsőrendű a rend biztosítása az országban) és a hedonista értékrend (pénz szerepének jövőbeli növekedése, barátság fontossága¹³⁶) is párosul.

Végül a kulturális kereszténység bizonytalan, és lélekvándorlásba vetett hittel jellemezhető főkomponense hasonlít a nem vallásos típusra annyiban, hogy elsősorban a pozitív értékektől való elhatárolódás jellemzi, hiszen az individualista érték-orientáció második főkomponensének a politikától és a vallástól, a politikai érték-orientáció első főkomponensének pedig a családtól, munkától és barátságtól való elhatárolódás adja meg a karakterét.

Ha a vallási típusok támogatottságából indulunk ki, fontos megemlítenünk, hogy ebben a generációban az egyházas kereszténység ismét megerősödni látszik, arányuk a korábbi korcsoporthoz képest közel kétszeresére nőtt.

Ami feltűnő ebben a korcsoportban ennél a típusnál, hogy a munka, család, politika, vallás, határozottságra és hitre nevelés értékeken túl valamennyi jövőbeli változásra vonatkozó kíváncsiság ebben a típusban a legnagyobb támogatottságú. Ez a jellemző is aláhúzza az egyházas kereszténység értékrendi sokszínűségét.

Ami a közösségiséget-közéletiséget illeti, érdekes, hogy a gyermeknevelési elvek közül sem az engedelmisség, sem a mások tisztelete nem tartozik e típus sajátosságai közé. Elképzelhető, hogy az egyházas kereszténység újra kiszélesedett közéletisége illetve közösségisége elmozdult egy kevésbé hagyományos, alá-és fölérendeltségi viszonyt kevésbé hangsúlyozó irányba. Adataink alapján csupán annyit mondhatunk, hogy az 1960-69 között születettek egyházas kereszténységében a teljes minta és a

---

¹³⁶ Meglehetősen fontos a válaszadó életében.

korábbi, 1929 után született korcsoportok egyházas kereszténységénél nagyobb arányú az első helyen posztmateriális célt választók aránya (lásd a 16. táblázatot)

Az Inglehart-féle célok támogatottsága tekintetében azt mondhatjuk, hogy az egyházas keresztények körében a rend fontossága az az érték, amelynek támogatottsága kiemelkedő, s a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága és a szólásszabadság posztmateriális értékei a nem vallásosak körében a leginkább támogatottak.

A kulturális kereszténység esetében ebben a korcsoportban mindössze néhány gyermeknevelési elv: az önállóság, tisztelet, takarékoság és engedelmesség kiemelkedő támogatottsága közül az utolsó három jelzi a hagyományos és anyagiasság jellegű orientációt. Ezt erősíti meg az áremelkedés elleni küzdelem magas szintű támogatottsága is ebben a típusban.

Végül a nem vallásos típust a humanista (udvariasság, felelősség, önzetlenség), munkához köthető (kemény munka) és az élet minőségére vonatkozó (szabadidő, barátság) értékeken túl a helyi közéletiség egyházas kereszténységgel azonos szintű támogatottsága jellemzi, továbbá, mint már említettem, itt a legnagyobb a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontosságának és a szólásszabadságnak a támogatottsága.

VI.2.6. FOLYTONOSSÁG ÉS SZAKADÁS – EGY SAJÁTOS MINTA UTÓÉLETE AZ 1969 UTÁN SZÜLETETTEK KORCSOPORTJÁBAN

A korcsoport különleges a vallási típusok tekintetében és különleges azok értékrendi sajátosságait illetően is, sok tekintetben azonban hasonlít az 1939-47-es korcsoportra, akik legalábbis részben e korcsoport szüleinek a korosztályát jelentik.

Az egyházas kereszténységet itt is a hagyományos értékek jellemzik, s a közéletiség ebben az esetben is egyfajta személyes vallásosság sajátossága. A bizonytalan hitet, amely nem annyira egy különálló típus, inkább valamennyi típusban előforduló (talán korosztálytól is függő) jelenség, értékrendi sokszínűség jellemzi. A nem vallásos típus értékrendileg erősen polarizált: egyfelől megjelennek a humanista és élet minőségére vonatkozó értékek, másfelől hangsúlyt kap az anyagiasság.

Táblázat 15 Érték-és vallási főkomponensek klaszterei az 1969 után születettek korcsoportjában

Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus
1.	Egyházas kereszténység Személyes, nem egyházas 1	Politika-orientált 2
2.	Személyes, nem egyházas 2	Individualista 1
3.	Bizonytalan hit	Anyagias 1 Politika-orientált 1 Család-orientált 1-2 Munka-orientált
4.	Nem vallásos	Anyagias 2 Individualista 2

A klaszteranalízis szerint¹³⁷ a keresztény egyházas vallásosság és a személyes, nem egyházas vallásosság értékek tekintetében közel állnak egymáshoz. A keresztény egyházas vallásosság illetve a személyes, nem egyházas vallásosság személyes Istenben, lélekvándorlásban és halálban való hittel jellemezhető második főkomponense ugyanis egy klaszterbe kerültek a politikai érték-orientáció második főkomponensével, melynek tartalmát a hitre és önzetlenségre nevelés, a vallás és politika fontossága (a szabadság nem igazán fontos), és a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága adja meg.

A személyes, nem egyházas típus nem egységes értékrendileg, hiszen a második főkomponense, melynek értelmét a szertartások időnkénti látogatása és a vallás életben betöltött csekély szerepe adja meg, az individualista értékrend első főkomponensével jár együtt. Az individualista értékrend első főkomponense a szabadság, barátság, rend és munka fontosságát, ugyanakkor a politika csekély fontosságát jeleníti meg. A személyes, nem egyházas típus ezen értékrendi polarizáltsága részben még kiforratlanságára, részben arra is utalhat, hogy honnan ered támogatóinak bázisa. Saját eredményeim és más kutatások is azt támasztják alá (Thung et al. 1985), hogy az értékek kevésbé változékonyak, mint a vallásosság,

¹³⁷ Aminek teljesen megfelelnek a korrelációs együtthatók: az egyházas kereszténységnek a politikai orientáció második, a személyes, nem egyházi típus második főkomponensének az individualista orientáció első, a bizonytalan hit főkomponensének az anyagias orientáció első, végül a nem vallásos típus főkomponensének az anyagias orientáció második főkomponensével van szignifikáns pozitív kapcsolata (az együtthatók értékei rendre: 0,214; 0,342; 0,164 és 0,508). A személyes, nem egyházas típus első főkomponensének nincs szignifikáns pozitív kapcsolata.

kevésbé “hozzáférhető” a külvilág és az egyén számára is, ezért elképzelhető, hogy a vallási változást az értékek lassúbb változása kíséri, ez történhet ebben a korcsoportban is. Az a tény, hogy a személyes, nem egyházas vallási típus egyik főkomponense az egyházas kereszténységgel és a közéleti orientációval egy klaszterbe sorolódott, arra utal, hogy a részben az egyházas kereszténység adja ezen új vallási típus bázisát.

A bizonytalan hit jellemezhető az értékrendek legszélesebb skálájával. Ez is azt a megállapításunkat támasztja alá (lásd a IV.1. fejezetet), hogy a bizonytalan hit nem annyira egy külön típus, inkább egy olyan tényező, amely ebben a korcsoportban mindegyik vallási típusban előfordul.

Ezen két okból sem csodálkozhatunk: egyfelől a társadalomban sohasem volt annyira hangsúlyos az önálló vélemény kialakítása, a „dogmák” megkérdőjelezésének fontossága, mint manapság. Másfelől e korcsoport tagjai még ma is fiatalok, s sokan közülük vallásosság tekintetében az értetté válás útján haladhatnak, melynek egy fontos fázisa a Ricour által redukciónak nevezett szakasz (melyet Fowler Ricoeur nyomán az individualista-reflexív hit szakaszának nevezett¹³⁸). A hívővé válás folyamatában az egyén ebben a szakaszban a „gyanú mestereivel” (pl. Freuddal, Marxsal, Nietzschével) való találkozást követően mítosztalanítja a vallásosságát: felismeri, hogy alapvető különbség van a Bibliában fellelhető és a modern ember gondolkodásmódja között. Csak ezután a rombolás után következhet a rekonstrukció fázisa, a vallásos szövegek autentikus üzenetének kibontása, egy szimbolikus gondolkodás által (Hutsebout 1996, Horváth-Szabó 2003).

Hutsebout utal arra, hogy harminc év alatt nagyobb az aránya a „közömbös hívőknek” (kiforratlan hit) és a történelmi relativizmussal (szimbolikus hit) jellemezhetőeknek (Hutsebout 1996) Ez — azzal együtt, hogy az idősek körében inkább az ortodox (a vallásos szövegeket inkább szó szerint értelmező) hívek aránya magasabb — egyfelől arra utal, hogy a fiatalok körében jelentős a kiforratlan hittel rendelkezők aránya, másfelől arra, hogy amennyiben továbbléptek a hitfejlődés útján, leginkább a tudatos, érett, szimbolikus hithez jutottak el.

Horváth-Szabó Katalin szerint a kutatók gyakran számolnak be a vallásosság markáns csökkenéséről a 18 és 30 éves kor között, s hogy a serdülőkor közepe táján

---

¹³⁸ Fowler, J. W. [1981]: *Stages of faith: the psychology of human development and quest for meaning*. Harper and Row, San Francisco (Horváth-Szabó 2003).

a legtöbb fiatal átértékeli a vallásosságát (Horváth-Szabó 2003). A fentiek fényében valószínűsíthető, hogy a hitbeli bizonytalanság ebben a korosztályban bármely vallási típus jellemzője lehet.

A hagyományos, család-és munka-orientált értékrenden kívül a bizonytalan hit főkomponensével került egy klaszterbe az anyagi és a politikai orientáció első főkomponense. Az anyagi orientáció első főkomponensének a barátság, szabadság, a pénz szerepének, az áremelkedés elleni küzdelemnek, illetve az engedelmességre nevelésnek a fontossága, míg a politikai orientáció első főkomponensének a politika és a szólásszabadság fontossága adja meg az értelmét.

A nem vallásos típust ebben a korcsoportban nem jellemzi a politikai érték-orientáció. Az individualista és az anyagi érték-orientációk második főkomponense egyaránt leginkább a politikától, közélettől és vallástól való elhatárolódást fejezi ki.

A nem vallásos típus és a politikai érték-orientációnak az 1948-59-es korcsoportban megkezdődő és ebben a korcsoportban folytatódó elválása elképzelhető, hogy egy értékváltsági folyamatot jelez: a nem vallásos fiatalok elfordulását szüleik értékrendjétől. E hipotézis megerősítéséhez azonban még további vizsgálatokra van szükség. Tény, hogy az Ifjúság 2000 kutatás adatai szerint a határozottan nem vallásos (ateista) fiatalok között vannak legkisebb arányban olyanok, akik állítása szerint eszményüknek megfelel szülei élete, s legmagasabb arányban olyanok, akik nem tartják eszményinek szülei életét (a különbségek ebben a tekintetben igen nagyok, lásd a Melléklet 13. pontját). Az Ifjúság 2000 kutatás azonban nem szolgáltat adatot az idősebb korcsoportokról, így nem tudjuk megállapítani, hogy korcsoportos sajátosság-e a szülők életvitelének ilyen alacsony értékelése a nem vallásos típusban ¹³⁹.

---

¹³⁹ Sajnos, az EVS kérdőívben nem szerepel kimondottan arra vonatkozó kérdés, hogy a válaszadó mennyiben osztja szülei értékeit. Szerepel ugyanakkor egy kérdés arra vonatkozóan, hogy vajon tisztelnünk kell-e szüleinket minden esetben, vagy csak akkor, ha ezt viselkedésükkel, hozzáállásukkal kiérdemlik. Ezek alapján nem mondható az, hogy a legfiatalabb nem vallásosak inkább feltételhez kötnék a szüleik iránti szeretetet és tiszteletet, mint a korábbi korcsoportok nem vallásos típusba tartozó válaszadói (Sőt, ebben a tekintetben inkább azt mondhatjuk, hogy azok aránya, akik egyetértenek a szülők feltétel nélküli elfogadásával, az 1949-58 között születetteknél érte el mélypontját (61,8%-on), s azóta korcsoportról korcsoportra növekszik a nem vallásos típusúhoz sorolhatók körében (a legfiatalabb korcsoport nem vallásos típusában értéke 75,4%, lásd a Melléklet 12. pontját).

Az sem állítható, hogy a legfiatalabbaknál a nem vallásos típusban a teljes korcsoportéhoz viszonyítva alacsonyabb elfogadást tapasztalnánk, mint a megelőző korcsoportban: minden korcsoportra igaz, hogy a nem vallásosak kevésbé elfogadók szüleikkel szemben, mint a többi vallásos típusúhoz tartozók, a legfiatalabbak nem lógnak ki a sorból ebben a tekintetben.

Térjünk most át az értékek támogatottságának elemzésére! Két korcsoport van, ahol az egyházas kereszténységet nem jellemzi politikai-közéleti orientáció: az 1939-47 között születettek és a legfiatalabbak, az *1969 után születettek* korcsoportja. Mindkét korcsoportra igaz, hogy a megelőző korcsoporthoz képest jóval alacsonyabb az egyházas vallásgyakorlók aránya, ugyanakkor megjelenik a korábbi korcsoportot nem jellemző vallási típus (az 1939-47 között születetteknél a magán-vallásosság, itt pedig a személyes, nem egyházas), amely mintegy „átveszi” a közéleti orientációt. Ennek megfelelően *a legfiatalabb korcsoportban* az egyházas kereszténység hangsúlyozottan hagyományos értékekkel jellemezhető (munka, család, vallás; udvariasságra, tiszteletre, hitre és engedelmességre nevelés, nagyobb hangsúly a családi életen, technológiai fejlesztés, rend fontossága), ugyanakkor megjelenik néhány „posztmateriális” érték is: a szabadidő fontossága és munka csökkenő fontossága, az egyszerűbb, természetesebb életvitel, és az egyén kibontakozásának támogatottsága.

A hagyományos értékek a személyes, nem egyházas típusban is magas támogatottságúak, közülük a családon túl (amely a nem vallásos típuson kívül mindhárom típusban 100%-os támogatottságú) az önállóság, kemény munka, takarékoság és a tekintély tisztelete azok, amelyek ebben a típusban kapták a legnagyobb támogatottságot. Minden bizonnyal főképp ezek azok az értékek, melyek alapján a klaszteranalízisnél a egyházas kereszténység és a személyes, nem egyházas vallási típus első főkomponense egymás mellé rendeződött.

A politika és a helyi autoritások nagyobb szerepének, a kormányzati döntésekbe való beleszólás és a szólásszabadság fontossága határozottan arra utalnak, hogy a személyes, nem egyházas típus meghatározó értékrendi sajátossága a közéletiség.

Érdemes megnézni, hogy ez a sajátosság mennyiben jár együtt sajátos társadalmi jellemzőkkel, ha a legfiatalabb korcsoport egyházas keresztényei jelentik a viszonyítási alapot. Nem jelenthető ki egyértelműen, hogy az 1969 után születetteknél a személyes, nem egyházas típushoz tartozók jobb társadalmi helyzetben volnának, mint a egyházas keresztények. Ugyan feleülreprezentáltak

---

Természetesen a szülők értékrendjétől való elfordulás és annak a nézetnek az elfogadása, hogy szüleinket akkor kell tisztelni, ha kiérdemlik, nem ugyanaz. Ezért az iménti megállapítások legfeljebb iránymutató jellegűnek tekinthetők a szülők iránti viszonyulás alakulásáról.

körükben a közepes jövedelműek és alulrepräsentáltak a legalacsonyabb jövedelműek, továbbá felülrepräsentáltak a legmagasabb iskolai végzettségűek, de az is elmondható, hogy felülrepräsentáltak körükben az alacsony iskolai végzettségűek és az 50000fő alatti lakosú településeken élők is a egyházas keresztényekhez viszonyítva. Ha pedig a gazdasági-társadalmi státuszt nézzük, felülrepräsentáltak ugyan a felső-és felső-közép rétegekhez tartozók, ugyanakkor felülrepräsentáltak a szakmunkások is a egyházas kereszténységhez képest¹⁴⁰.

A bizonytalan hit esetében a többi típushoz képest a képzelet, határozottság és az engedelmisség gyermeknevelési értékek támogatottsága magasabb, továbbá a család fontosságának támogatottsága ugyanúgy 100%-os, mint az egyházas kereszténység és a személyes, nem egyházas típus esetén. Relatív magas még a barátság és szabadidő támogatottsága is. Megjelenik tehát a hagyományos család-orientáció és a közösségiség-közéletiség is, ha arra gondolunk, hogy az imént felsorolt értékek a korcsoportban megmutatkozó értékrendi típusok közül (MDS elemzés) hova tartoznak: a képzelet és határozottság a politikai orientációba, az engedelmisség a helyi közélet-orientált típusba.

A nem vallásosakat ezúttal is részben bizonyos humanista értékek (felelősség, önzetlenség), részben olyan, az élet minősége szempontjából fontos értékek jellemzik, mint a barátság és az anyagiak csökkenő szerepe.

Annál meglepőbb, és materialista irányba mutat, hogy az áremelkedés elleni küzdelem értéke ebben a korcsoportban a nem vallásos típusban kapta a legnagyobb támogatást, továbbá a technológiai fejlesztés fontossága is ennél a korcsoportnál jelenik meg. E két jellemző, együtt azzal, hogy a klaszteranalízisben a materialista érték-orientáció második főkomponense is a nem vallásos típusal jár együtt, azt mutatja, hogy e típus a materiális értékek felé mozdult el. Ha az Olvasó előrelapoz a VI.4. fejezet 16. táblázatához, akkor láthatja, hogy a legfiatalabb nem vallásosak között nagyobb arányban választottak materiális értéket első helyen, mint a korábbi korcsoport nem vallásos válaszadói. Ugyanakkor nem állítható, hogy ez az érték kiugróan magas volna, ha a többi korcsoport nem vallásos típusaira vonatkozó értékeket is tekintetbe vesszük.

---

¹⁴⁰ Lásd a melléklet 11.6. pont alatti táblázatait.

Ha azt nézzük, hogy mely értékrendi típusok főkomponensei rendelődtek a típus mellé a klaszteranalízisben, látható, hogy részben az individualista, részben az anyagiias orientációé. A nem vallásosak a legfiatalabb korcsoportban értékrendileg minden bizonnyal erősen polarizáltak, ezt mutatja az ellentétes értékek jelenléte. Talán részben magyarázatul szolgál erre az, hogy a legfiatalabbak korcsoportjában a nem vallásos típusban egyfelől a legmagasabb társadalmi rétegek, másfelől a betanított munkások és munkanélküliek felülreprezentáltak a korcsoport egészéhez képest (lásd a 11. Melléklet 68. táblázatát)

Csak két korcsoport van, ahol a nem vallásosak körében megjelenik az anyagiasság¹⁴¹: a legidősebbek és a legfiatalabbak korcsoportja. Kérdés, hogy van-e valamilyen összefüggés az anyagiasság megjelenése és a típus tagjainak társadalmi státusza között. Ha összevetjük a nem vallásos típushoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlását a különböző korcsoportokban, azt mondhatjuk, hogy nem tekinthetők egyedülállónak e korcsoportok társadalmi összetétel tekintetében, tehát nem látszik olyan tényező, ami az anyagiasság hátterében állna¹⁴².

Mindezek alapján nem csodálkozhatunk azon, hogy a klaszteranalízis szerint ezt a típust leginkább a különböző értékek elutasítása jellemzi: valójában nem mondható, hogy a típus egyértelmű érték-meghatározottságokkal bírna.

VI.2.7. ÖSSZEFOGLALÁS: VALLÁSOSÁG ÉS ÉRTÉKEK EGYÜTTJÁRÁSÁRÓL

Összefoglalásképp a vallási típusok értékrendi sajátosságaira vonatkozóan a következő alapvető megállapításokat tehetjük:

1. A egyházas kereszténység alapvető jellegzetessége a közösségiség illetve közéletiség. Kevésbé áll ez az 1939-47 és az 1969 után születettek, ahol a személyes vallásosság sajátos típusai „veszik át”

---

¹⁴¹ Ugyanakkor nem mondható, hogy ezekben a korcsoportokban kiugróan magas volna az Inglehart-féle értelembem materiális célt választók aránya (akár az első, akár a mindkét alkalommal materiális célt választók arányát tekintjük), lásd a 16. táblázatot.

¹⁴² A nem vallásos (bizonytalan és nem vallásos, világi humanista) típusok esetén az első és második korcsoportban a szakmunkások és segédmunkások, a harmadik korcsoportban a legfelső és legalacsonyabb réteghez tartozók, a negyedik korcsoportban a felső és közép szintű szellemiek, az ötödik korcsoportban a közép-rétegek (közép-szintű szellemi, szakmunkás), végül a hatodik korcsoportban ismét a legfelső és legalsó rétegekhez tartozók felülreprezentáltak a teljes korcsoporthoz képest (lásd a Melléklet 11. pontjának táblázatait).

a közéleti orientáció mellett a szokásosan egyházas kereszténységhez köthető értékek egy részét is. Az 1929-38-as korcsoport egyházas kereszténységének és az 1939-47-es korcsoport „magán vallásosságának” a közéletisége elhatárolódik a politikától.

2. Az 1939-47-es korcsoporttól kezdve a egyházas kereszténység fontos sajátossága a hagyományos, elsősorban család-orientált értékek jelenléte is.
3. A kulturális kereszténység (illetve bizonytalan hit és ritka gyakorlat) minden korcsoportban összekapcsolódik a hagyományos család- és munka-orientált értékrenddel, s gyakori jellegzetessége a biztonság iránti igény.
4. A nem vallásos típust elsősorban a humanista és az élet minőségére vonatkozó (posztmateriális) értékek jellemzik, emellett az 1929-47 között születetteknél, továbbá az 1960-69 között születettek korcsoportjában megjelenik a közéletiség, a legfiatalabbaknál pedig az anyagiasság.

A vallási típusok értékrendi sajátosságaira vonatkozó elemzések megerősítettek abban, hogy a vallási és értékrendi változások és jellegzetességek szorosan összefüggnek (együtt járnak)¹⁴³.

A tapasztalt sajátosságok hátterét illetően a következő (további kutatások által megerősítendő) megállapításokat tehetjük:

- a gazdasági-társadalmi környezet változásának hatása leggyakrabban a generációs váltásokkal érezhető, mikor egy korcsoport radikálisan más körülmények között szocializálódik, mint az azt megelőző;

- ugyanakkor a téma szempontjából az adott korcsoport „életútjában” bármely szakasz fontos lehet, amennyiben a gazdasági-társadalmi körülmények változnak. Az 1948-59-es korcsoport esetében például, amely tagjainak számára a rendszerváltást követően vallásosságuk felvállalása mellett is lehetséges volt a politikai szerepvállalás, a egyházas kereszténység visszanyerte politikai orientációját.

- A vallási és értékrendi minták átadásában fontos szerepe van annak a mikro-közegnek, a családnak, amelyben az egyén szocializálódik.

---

¹⁴³ Ebben a munkában az együttjárásokra koncentrálok. Annak megválaszolása, hogy vajon mely esetekben beszélhetünk ok-okozati kapcsolatokról, kívül esik e dolgozat keretei között megválaszolható kérdések körén.

Ennek jelentőségére két példát is említhetünk az 1969 után születettekkel kapcsolatban, akiknek szülei minden bizonnyal részben az 1939-47, részben az 1949-60 között születettek korcsoportjából kerültek ki.

A vallási típusok vizsgálatánál (MDS elemzés) látható volt, hogy a legfiatalabb korcsoportban megfigyelhető konfiguráció előzménye az 1949-60 között születetteknél figyelhető meg.

Az 1939-47 és az 1969 után születettek esetében a szülői korcsoport sajátos értékrenddel jellemezhető magán-vallásosságához sokban hasonlít a teljesen más gazdasági és társadalmi körülmények között szocializálódott fiatalok „személyes, nem egyházas” típusa¹⁴⁴.

- Az 1939-47-es korcsoport „magán vallásosságának” kialakulása azt mutatja, hogy amennyiben radikálisan megváltoznak a körülmények, és a vallásosság felvállalása lehetetlenné tenné a közéleti vagy általában a társadalmi szerepvállalást, a közéleti elkötelezettségük nagy számban a magánszférába utalják vallásosságukat, vagyis a vallásosság olyan formáját választják, amelyek értékeikkel (és ahhoz kötődően feltehetően hivatásukkal és életvitelükkel) összeegyeztethető. Ez a tapasztalat egybeesik Thung és munkatársai kutatásának eredményeivel, miszerint az értékek a vallásosságnál stabilabbak, az egyén számára kevésbé „hozzáférhetőek” (Thung et al. 1985).

- A legfiatalabb korcsoport „személyes, nem egyházas” típusának kialakulásában fontos szerepet játszhatott a korunkban oly fontos tudatos választás. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy a típus tagjai körében az engedelmesség és a tisztelet értékei jóval kevésbé fontosak, mint a egyházas kereszténységnél.

VI.3. DINAMIKA ÉS INTENZITÁS AZ ÉRTÉKEK TÁMOGATOTTSÁGÁBAN

Eleddig az egyes korcsoportok és típusok sajátos jegyeire, s nem annyira a különböző értékek támogatottsági szintjére és korcsoportok egymásutániségében rejlő dinamikus perspektívára koncentráltunk.

---

¹⁴⁴ Talán nem véletlen, hogy pont a legfiatalabb korcsoport esetében fedezhetjük fel a legkönnyebben a szülői korcsoportokkal való hasonlatosságokat. Az idősebb korcsoportok esetében a szülői vallásosság és értékek hatásán kívül más tényezők is fontos szerephez juthatnak. Továbbá az is igaz, hogy ebben az esetben a gyermekek és szülők korcsoportja között nem volt olyan drasztikus gazdasági-társadalmi

Mielőtt azonban továbblépnénk az értékrend (Inglehart szerinti) materiális ill. posztmateriális jellegének vizsgálatára, jó, ha látjuk legalább nagy vonalakban a nagyságrendeket és tendenciákat.

A kiindulópontot azok a táblázatok jelentik, melyek az egyes vallási típusokhoz sorolható válaszadók értékekre vonatkozó véleményeit közlik (Melléklet 8.). Most nézzük meg, hogy az egyes vallási típusok és korcsoportok esetében mely értékek azok, amelyeket a válaszadók legalább háromnegyede fontosnak tart! Ilymódon rálátásunk lesz a domináns értékekre és azok változására.

Ha az Olvasó figyelemmel kísérte eddigi elemzéseinket, láthatta, hogy az értékek támogatottságára vonatkozó, táblázatok *soraira* figyeltünk eddig, vagyis elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes értékek támogatottsága a vallási típusok közül melyikben a legnagyobb a többihez képest. Az sem mellékes azonban, hogy az egyes típusok esetén mely értékek a meghatározók (vagyis melyek a legnagyobb értékek a táblázat *oszlopaiban*).

Ha megvizsgáljuk, hogy melyek a legfontosabb értékek az egyes vallási típusokban, gyakorlatilag azt mondhatjuk, hogy valamennyi korcsoportban és valamennyi típusban a legfontosabbak a hagyományos, családi-és munka-értékek, továbbá néhány, az élet minőségét meghatározó érték, mint a barátság, szabadidő, természetes élet, és az egyén fejlődési lehetősége. A gyermeknevelési elvek közül is elsősorban azok szerepelnek, amelyek az emberi együttélésben, a család és a munka területén is fontosak: az önállóság, felelősség és a tisztelet. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a magyar társadalomban mindmáig a hagyományos értékek a meghatározók.

Most nézzük meg, hogy ehhez az általános képhez viszonyítva milyen említésre érdemes eltérések fedezhetők fel az egyes vallási típusok esetén (lásd a Melléklet 9. pontját).

A *vallásos és egyházasan keresztény* típusok esetében az első két korcsoportban a valláshoz, munkához és családhoz köthető értékeken túlmenően a barátság is szerepel, amely érték eltűnik annál a két korcsoportnál, amit egyfajta magánéleti bezárkózás és értékrendi polarizáció jellemez: az 1939-47 és 1948-59 között születettekről van szó. Ezt követően azonban, az 1960 után születetteknél már nem

---

változás, mint amilyen a második világháború (rendszer váltás után szocializálódott fiatalok sajnos nem szerepeltek a mintában).

csupán a barátság, hanem egyúttal a szabadidő fontossága és az egyén kibontakozásának fontossága is megjelenik, ami nyitást jelent egyrészt a kapcsolatok, másfelől az élet minőségének szempontjából is.

Az 1939-47 között születettek „*magán-vallásosságában*” ugyanakkor a egyházas kereszténységgel ellentétben szerepel (a család, munka, vallás értékei mellett) szerepel a barátság és szabadidő, s ugyanez mondható el az 1969 után születettek „*személyes, nem egyházas*” vallási típusára. Amire azonban érdemes felfigyelnünk, hogy ez utóbbi típus esetében már nem szerepel a vallás a legfontosabb értékek között, ugyanakkor szerepel az egyén kibontakozásának fontossága, ami egyfajta individualizálódásra utal.

A *kulturális kereszténység, bizonytalan hit és ritka gyakorlat* esetében elmondható, a család és munka értékei mellett az 1939 után születetteknél megjelenik a barátság és szabadidő értéke, az egyén kibontakozásának fontossága azonban csak két korcsoportnál: az 1939-47 és az 1948-59 között születetteknél jelenik meg (ezen korcsoportok esetében a egyházas kereszténységet ill. egyházas kereszténységet még nem jellemezte ezen érték magas szintű felvállalása).

Az 1929 előtt születettek esetében a *nem vallásos* típus alapvető értékei a családhoz kötődtek, a következő korcsoportban lépnek be a munka, szabadidő, barátság és egyén kibontakozásának értékei, melyek ezt követően az egyén kibontakozásának fontosságától eltekintve minden korcsoportot jellemeznek. Az egyén kibontakozása egyetlen korcsoportban, az 1948-59 között születetteknél hiányzik az alapvető értékek közül.

Összefoglalásképp elmondható, hogy a hagyományos értékek mellett a barátság, a szabadidő és az egyén kibontakozása azok az értékek, amelyek a hagyományos kép kitágulását jelzik.

Együttes megjelenésük az egyházas kereszténységnél és a személyes, nem egyházas típusnál az utolsó korcsoportra, a kulturális kereszténységnél az 1939-59 között születettekre, a nem vallásos típusnál pedig a 1939-47, majd az 1960 után születettekre jellemző.

A legifjabb korcsoportban tehát a kulturális kereszténységet kivéve ezen értékek alapvető jelentőségűek.

Még egy további szempontot érdemes figyelembe venni: eltekintve attól, hogy az adott értékek támogatottsága milyen szintű, mely értékek ill. érték-csoportok esetében figyelhetünk meg markáns változásokat korcsoportról korcsoportra az adott vallási típusok esetén. Ez egy fontos szempontja a dinamikai perspektívának, és egyszerűen megválaszolható a Melléklet 8. pontja alatti értékek támogatottságát tartalmazó táblázatok alapján.

Most nézzük meg, milyen tendenciák jellemzik az egyes értékek támogatottságának alakulását az adott vallási típusokban (azokat az értékeket említem csak meg, amelyeknél nagyobb mértékű, legalább 20%-os változást tapasztaltam az egymást követő korcsoportokban).

A vallásos és egyházas keresztény típusok esetében

- a szabadidő fontosságának támogatottsága folyamatosan jelentős növekedést mutat korcsoportról-korcsoportra;
- a politika fontosságának támogatottsága hullámzóan növekszik, s csúcspontját az 1948-69 között születetteknél éri el¹⁴⁵, az utolsó korcsoportban azonban gyakorlatilag megszűnik;
- a gyermeknevelési elvek közül alapvető tendenciájában jelentős (bár nem egyenletes) növekedést mutat az önállóság, felelősség és határozottság, s jelentős csökkenést a takarékosagra és hitre nevelés fontossága;
- a jövőbeli változásokat illetően határozottan erősödik az a kíváncsiság, hogy a munka szerepe csökkenjen, továbbá alapvető tendenciájában növekszik az egyén kibontakozásának (és a harmadik korcsoporttól a természetesebb életstílusnak) a fontossága és csökken a tekintély tiszteletének fontossága;
- az általános tendenciát tekintve az Inglehart-féle célok közül a rend és a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága nőtt, míg az áremelkedés elleni küzdelem és a szólásszabadság jelentősége csökkent a korcsoportok egymásutánjában.

A kulturális kereszténység, bizonytalan hit és ritka gyakorlat esetében a markánsabb változások, tendenciák:

---

¹⁴⁵ A támogatottság értéke az 1948-59 között születettek esetében 50, az 1960-69 között születetteknél 60%.

- a takarékoság és hit gyermeknevelési elvek támogatottsága csökkenő, a határozottság támogatottsága növekvő tendenciát mutat korcsoportról korcsoportra
- a képzelet gyermeknevelési elv fontossága jelentősen megnő és a korábbihoz képest magas szinten állandósul a harmadikról a negyedik korcsoportra
- az önzetlenség és engedelmesség gyermeknevelési elvek fontossága nagy változatosságot mutat a korcsoportokban, de meg kell említenem, hogy a legfiatalabb korcsoportban mindkettő támogatottsága jelentősen meghaladja a korábbi korcsoportokban tapasztalt legmagasabb szintet
- a munka csökkenő fontosságának támogatottsága alapvető tendenciáját illetően növekszik
- a szólásszabadságot, áremelkedés elleni küzdelmet és a kormányzati döntésekbe való beleszólást a középső korcsoportok a többihez képest szignifikánsan fontosabbnak, a rend fenntartását az országban pedig kevésbé fontosnak tartják, mint a náluk idősebbek és fiatalabbak.

Végül a *nem vallásos típus* esetén ki kell emelni, hogy

- a vallás értékének támogatottsága egészen a negyedik korcsoportig csökken ugyan, de még a negyedik korcsoportban is 28%-os, míg az 1960 után születetteknél gyakorlatilag elhanyagolható;
- a hit gyermeknevelési elv támogatottsága egészen a harmadik korcsoportig (1939-47 között születettekig) nő (akkor 26,3%-os), majd ezt követően gyakorlatilag megszűnik, ami a vallás támogattságának alakulásával együtt azt mutatja, hogy e típus fiatalabb (leginkább az 1960 után született) tagjai határozottabban elhatárolódnak a vallásossághoz köthető értékektől;
- a munka csökkenő fontosságának és a technikai haladásnak, továbbá a helyi autoritások jövőben növekvő szerepének a támogatottsága alapvetően növekvő tendenciát mutat;
- az egyén kibontakozásának fontossága az 1960 után születetteknél magasabb szintű, mint a korábbi korcsoportok esetében;
- az inglehart-féle célok közül egyedül a szólásszabadság terén lehet felfedezni, hogy annak támogatottsága az 1948 után születettek esetében magasabb, a többinél inkább stagnálásról beszélünk.

Az értékek változásában mindhárom típusnál felfedezhetünk a modernizálódás irányába mutató tendenciákat: megfigyelhetjük olyan hagyományos értékek háttérbe szorulását, mint a takarékoság és a hit, és olyan érték előtérbe kerülését, mint például a munka csökkenő fontossága. A egyházas kereszténységnél (ill. nem egyházas vallásosságnál) és a nem vallásos típusnál (ill. nem vallásos típusnál) határozottabban, a kulturális kereszténységnél kevésbé egyértelműen mutatkoznak meg a modernizációs tendenciák. A típusok közül a nem vallásos típus a legkevésbé változékony értékeiben.

VI.4. A VALLÁSOSSÁG TÍPUSAI ÉS AZ INGLEHART-FÉLE ÉRTÉK-ORIENTÁCIÓK

Mivel az 1999-es EVS kutatásban feltették Inglehart négy tételes kérdését, lehetőség van arra, hogy az értékrend „materiális” vagy „posztmateriális”¹⁴⁶ irányultságát összevessük a vallási típusok elterjedtségével az egyes korcsoportokban. Így választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy különböznek-e a vallási típusok a „materiális” és „posztmateriális” értékek támogatottságát illetően.

Az alábbi elemzések előtt újra fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy egyrészt Magyarországon nem beszélhetünk az Inglehart által leírt értelemben posztmodernizációs folyamatról, másrészt a négy tételes kérdés válaszkategóriái is más jelentéssel bírnak, mint a nyugati országokban.

Az Inglehart által feltett kérdésben a válaszadóknak választaniuk kellett, hogy a következő tíz évben a felsorolt négy cél közül melyiket tartják országuk szempontjából a legfontosabbnak. A felsorolt, „posztmateriális” értékrendet képviselő célok a következők: az emberek nagyobb beleszólási lehetősége a fontos kormányzati döntésekbe, a szólásszabadság védelme. A „materiális” értékrendet megjelenítő célok: a rend fenntartása az országban, harc a növekvő árakkal szemben.

A következő kérdésben rákérdeztek arra is, hogy második helyen melyiket tartja a legfontosabbnak a felsorolt (és imént ismertetett) célok közül.

Mivel a tapasztalatok szerint (Inglehart 1997) ezen értékrendi orientációk az egyes korcsoportokban meglehetősen stabilnak bizonyulnak, elvileg, mivel a

---

¹⁴⁶ A kifejezéseket idézőjelben fogom szerepeltetni, amivel azt szeretném érzékeltetni, hogy itt nem általában van szó az értékrend materiális vagy posztmateriális irányultságáról, hanem csupán egyetlen kérdéssel kapcsolatban közlünk eredményeket.

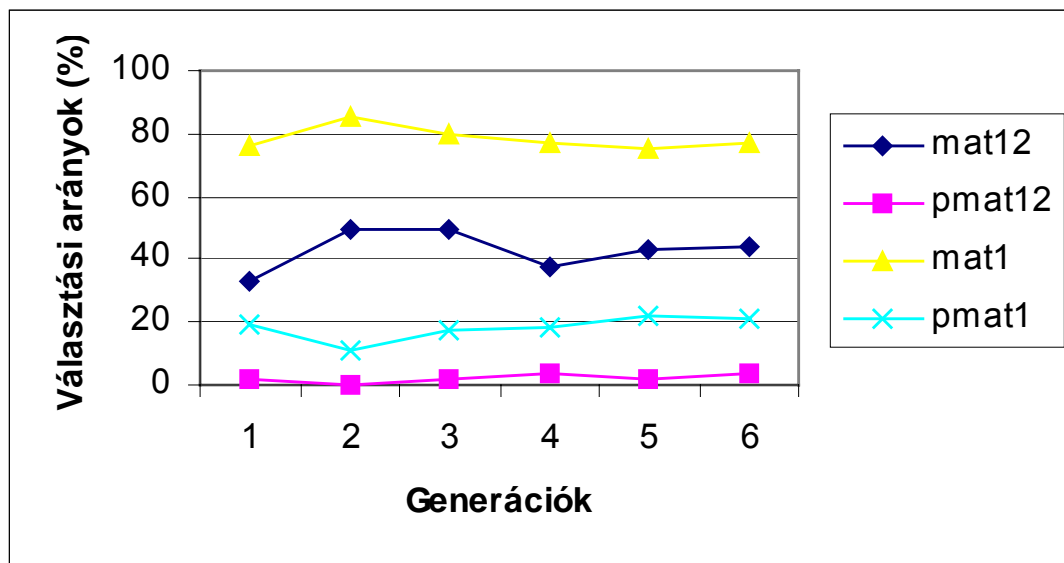
korcsoportok határai nagyjából megfelelnek az 1979-80-as életminőség-vizsgálatokban alkalmazottakkal (Hankiss et al. 1982), hasonló eredményeket kéne kapnunk a korcsoportok posztmaterialista érték-választására vonatkozóan. Tehát, ami a „posztmateriális” célok választási arányát illeti, alapvetően növekedő tendenciát kéne tapasztalnunk, az alapvető trendtől pedig két korcsoportnak kéne eltérnie: az 1918-29 között születetteknek „posztmateriális”, és az 1939-47-ben születetteknek „materiális” irányban.

Vizsgáljuk meg először, hogy milyen arányban választottak materiális illetve posztmateriális célokat a válaszadók az egyes korcsoportokban¹⁴⁷!

---

¹⁴⁷ Ez a megközelítés most jobban megfelel céljaimnak, mint a materialista-posztmaterialista-vegyes értékrendűek elkülönítése, amire általában utalni szoktak (lásd pl. Andorka 1997). A “vegyes értékrendű” kategóriát már csak azért sem tartom szerencsésnek, mert benne nem fejeződik ki az első és második helyen történő választás különbségének fontossága. Véleményem szerint aki első helyen, legfontosabb célként posztmaterialista értéket jelöl meg és második helyen materialistát, az közelebb áll a posztmaterialistákhoz és fordítva. Ha azonban az Olvasót érdekli, a vegyes értékrendűek aránya az általam használt adatokból a egyszerűen kiszámolható: ((első helyen materiális értéket választók aránya) – (első és második helyen is materiális értékeket választók aránya))+ ((első helyen posztmateriális értéket választók aránya) – (első és második helyen is posztmateriális értékeket választók aránya)).

Ábra 17 Az első helyen, illetve első és második helyen is posztmateriális (pmat1, pmat12) és materiális (mat1, mat12) célokat választók aránya az egyes korcsoportokban

Forrás: EVS 1999

Ami az általános tendenciát illeti, a „posztmateriális” célok választási arányának alakulását hosszú távon enyhén emelkedő tendencia jellemzi. Az általános trendhez képest az első korcsoport valóban „posztmateriálisabb” értékrendűnek mondható, a második korcsoportot ugyanakkor a „posztmateriális” célok választásának alacsonyabb aránya jellemzi.

A „materiális” értékek választási arányát illetően ugyanakkor nem beszélhetünk egyértelműen csökkenésről¹⁴⁸.

Elmondható, hogy az általános trendhez képest az első korcsoport esetében kiugróan alacsony, míg különösen a második, de még a harmadik korcsoport esetében is relatíve magas a „materiális” értékek választási aránya.

Eredményeink tehát nagy vonalakban megegyeznek az 1979-80-as adatokkal¹⁴⁹, azzal a kiegészítéssel, hogy itt nem csupán az 1939-47-es, hanem már

¹⁴⁸ Ennek hátterét legalábbis részben megvilágítja az a tény, hogy az Ifjúság 2000 kutatás szerint a fiatalok gondjainak centrumában a társadalmi lét elemi szükségleteinek biztosításához kötődő tényezők (munkanélküliség; pénztelenség, alacsony kereset; megoldatlan lakáshelyzet) állnak. A nehézségeket súlyosbítja az ifjúsági életszakasz meghosszabbodása, továbbá az, hogy e generáció szüleinek nagy része nincs abban a helyzetben, hogy segíthesse gyermekeit (Laki 2003).

¹⁴⁹ Ez az eredmény egyúttal az egyik érv amellett, hogy a generációk értékrendje meglehetősen stabil, hiszen itt majdnem húsz éves időtávval számolhatunk.

(és különösen) az 1929-38-as korcsoport jellemezhető a „materiális” célok magas arányú támogatásával.

Ami a nagyságrendet illeti, eredményeinket kiegészítendő meg kell állapítanunk, hogy minden korcsoportban szinte elenyésző a határozottan „posztmaterialisták” aránya, (akik mind a két helyen posztmateriális célt választottak), s ehhez képest igen magas, a teljes mintában közel felét teszi ki a határozottan „materialisták” aránya. Az első helyen posztmateriális célt választók aránya nem igen haladja meg a válaszadók egyötödét, míg ennek megfelelően az első helyen materiális célt választók aránya négyötöd körüli.

Most nézzük meg, hogy hogyan alakul a „materiális” és „posztmateriális” értékek támogatottsága vallási típusok szerint az egyes korcsoportokban!

Táblázat 16 Matriális és posztmatriális értékek támogatottsága az egyes korcsoportok vallási típusaiban

Szül. év	Vallási típus	Értékek támogatottsága ¹⁵⁰ (100%=az adott típushoz sorolhatók száma)			
		Első: matriális	1.+2.: matriális	Első: posztmatriális	1.+2.: posztmatriális
I. 1929 előtt	Vallásos	80,0	66,7	20,0	0,0
	Nem vallásos	75,4	49,3	20,3	2,9
II. 1929 -38	Egyházas kereszténység	75,0	55,0	15,0	0,0
	Kulturális kereszténység	89,7	56,9	8,6	0,0
	Nem vallásos típus	84,0	64,0	12,0	0,0
III. 1939 -47	Egyházas kereszténység	88,9	77,8	0,0	0,0
	“Magán-vallásosság”	79,3	56,1	18,3	0,0
	Kulturális kereszténység	85,4	56,0	14,3	0,0
	Nem vallásos	77,5	50,0	20,0	5,0
IV. 1948 -59	Egyházas kereszténység	83,3	33,3	16,7	0,0
	Ritka gyakorlat	79,2	40,3	16,7	3,5
	Bizonytalan hit	76,4	37,0	17,3	3,9
	Nem vallásos	75,8	35,2	18,7	3,3
V. 1960 -69	Egyházas kereszténység	70,0	40,0	20,0	0,0
	Kulturális ker.	80,5	46,3	19,5	2,4
	Nem vallásos	66,7	31,7	33,3	1,7
VI. 1969 után	Egyházas kereszténység	80,0	20,0	20,0	0,0
	Személyes, nem egyházas	72,1	38,7	25,2	2,7
	Bizonytalan hit	79,2	38,9	18,1	1,4
	Nem vallásos	77,8	46,0	20,6	6,3

Ami a *vallásos és egyházasan* keresztény típusoknál megmutakozó tendenciákat illeti, nem mutatkozik határozott tendencia sem az első helyen matriális, az első helyen posztmatriális, sem a mindkét helyen posztmatriális célt választók arányában. Az általános trendet tekintve azonban a mindkét helyen matriális célt választók aránya csökken, ami azt mutatja, hogy kissé enyhül e vallási

típus „materiális” beállítottsága (az viszont nem állítható, hogy határozottabbá válik a típushoz sorolhatók értékrendjének inglehart-féle értelemben vett posztmateriális jellege).

Ha e vallási típust a többihez viszonyítjuk, azt mondhatjuk, hogy ha az első helyen materialista célt választók arányát tekintjük, az egyházas kereszténység a leginkább „materiális” beállítottságú, mivel a második és ötödik korcsoportot kivéve a „materiális” célok választási aránya ebben a típusban a legmagasabb. Ez nem meglepő, hogyha arra gondolunk, hogy az intézmények iránti posztmodern ellenszenv miatt az egyházas vallásosság kevésbé kompatibilis a posztmateriális beállítottsággal, mint a többi típus. Ugyanakkor nem tartom véletlennek, hogy pont az 1929-38 és az 1960 után születettek azok, akiknél a egyházas kereszténység kevésbé „materiális” beállítottságú a többihez képest. Ezen korcsoportok fiatalsága idején az egyházas vallásosság fellendülőben volt, s fellendülése összekapcsolódott a gazdasági-társadalmi rekonstrukcióval (Tomka 1990b). Ez a tapasztalat is megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a szocialista rendszer viszonyai között az egyházi fellendülés és az értékrend „posztmaterializációja” együtt járt. Különösen igaz ez a második, fiatalságát a világháború után élő korcsoportra, amelyet nem csupán a materiális értékek támogatottságának alacsony szintje, de a többi típushoz képest az első helyen posztmateriális célt megnevezők kimagasló aránya jellemez a egyházas keresztény típusban. Az imént említett „posztmaterializálódás”, mint már említettem, nem azonos az Inglehart által leírt folyamattal, hiszen nem a széles társadalmi rétegek által elért anyagi biztonságon alapul, mint a nyugati társadalmakban.

Némileg módosítja az eddigi képet, ha megnézzük, hogy az első és második helyen is materiális célt választók aránya mely vallási típusban a legmagasabb. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy az egyházas kereszténység (és a vallásos típus) csak két korcsoport: az első és a harmadik esetében mutat a többi típusnál magasabb értéket. Alacsony tehát körükben a határozottan „materiális” értékrendűek aránya.

A vegyes értékrendűek aránya¹⁵¹ alapvetően erősen növekvő tendenciát mutat, kiugróan alacsony azonban az 1939-47 között születettek egyházas kereszténységében. Ez a korcsoport, mint már volt róla szó, sajátos abból a

¹⁵⁰ Az első helyen materialista és első helyen posztmaterialista értéket választók arányának összege nem mindenütt 100%, a kérdésre érdemleges választ nem adók arányának függvényében.

¹⁵¹ Ezek az értékek a táblázatban nem szerepel, de könnyen kiszámolható, értékük rendre: 33,3; 35,0; 11,1; 66,7; 50,0 és 80,0%.

szempontból, hogy itt a „magán-vallásosság” veszi át a szokásosan egyházas kereszténységhez köthető értékek egy részét, s az egyházas vallásosságot ezzel együtt egy határozottan hagyományos értékrendi beállítottság jellemzi. Az egyházas kereszténységnél ebben a korcsoportban figyelhetjük meg a leghatározottabban „materiális” értékrendi beállítottságot.

A *kulturális keresztény (bizonytalan hit és ritka gyakorlat)* típus esetében az első helyen és a mindkét alkalommal materiális célt választók aránya alapvetően csökkenő tendenciát, míg ezzel párhuzamosan az első helyen posztmateriális célt választók aránya növekvő tendenciát mutat.

Határozottan posztmateriális beállítottságú válaszadó csak a negyedik korcsoporttól fordul elő, arányuk viszont a legfiatalabbakig folyamatosan csökken.

A kulturális kereszténység esetében a negyedik korcsoport a legkevésbé „materiális” és leginkább „posztmateriális” beállítottságú, amit megerősítenek a VI. fejezet értékek támogatottságára vonatkozó adatai is (miszerint a személy kibontakozásának fontossága két korcsoportban, az 1939-47 és 1948-59 között születetteknél jelenik meg a kulturális kereszténység legfontosabb értékei között, s a szólásszabadság és a kormányzati döntésekbe való beleszólás fontossága a közép-korcsoportokban¹⁵² a legmagasabb).

A többi vallási típushoz viszonyítva a második és az ötödik korcsoportban a kulturális kereszténység tagjai választottak a legnagyobb arányban materiális értékeket, ugyanakkor nem fordult elő egyetlen korcsoportban sem, hogy a határozottan „materiális” beállítottságúak arányát tekintve a kulturális keresztények érték volna el a legnagyobb értéket. Az 1949-69 között születettek két korcsoportjára nézve ugyanakkor igaz, hogy a kulturálisan keresztények köréből választottak a legnagyobb arányban első és mindkét helyen posztmateriális értéket.

Végül a *nem vallásos (és bizonytalan)* típusokról elmondható, hogy az ide besorolható válaszadók általában határozottabban „posztmateriális” értékrendűek, mint a többi típusba tartozók, emellett a nem vallásos típus az, amely esetében a „materiális”/„posztmateriális” beállítottság változásában nem fedezhetők fel határozott tendenciák.

---

¹⁵² A szólásszabadság támogatottsága az 1948-59 között születetteknél, a kormányzati döntésekbe való beleszólás támogatottsága az 1939-60 között születetteknél éri el tetőpontját.

Nem volt olyan korcsoport, amely esetében a nem vallásos típus tagjai a legnagyobb arányban választottak volna első helyen materiális értéket, s csak két olyan korcsoport volt (az 1929-38 és az 1969 után születettek), ahol a mindkét helyen materiális célt választók aránya a többi típusnál magasabb értéket ért el. Ezzel kapcsolatban érdemes újra felidézni, hogy az 1929-38 között születetteknél az egyházián keresztény típus tagjai voltak határozottan „posztmateriális” beállítottságúak, s a legfiatalabbaknál több módszerrel is kimutatható volt az anyagiasság erőteljesebb jelenléte a nem vallásosak körében.

Ugyanakkor az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy mindezek mellett a második korcsoportot kivéve az első helyen posztmateriális célt választók aránya minden korcsoportban (s a mindkét helyen posztmateriális célt választók aránya három korcsoportban is) a nem vallásos típusban volt a legmagasabb. Ez azt jelenti, hogy a legfiatalabb korcsoportban a nem vallásosak körében magas ugyan a határozottan „materiális” beállítottságú válaszadók aránya, emellett azonban kiemelkedő a posztmateriális értékek támogatottsága is. A legfiatalabb korcsoport nem vallásos típusának értékrendi polarizáltsága, mint már többször az elemzések során, itt is megjelenik.

Nézzük meg külön a két, vallásilag és értékrendileg is sajátos típust, a harmadik korcsoportban megfigyelhető „magán-vallásosságot” és a legfiatalabbak „személyes, nem egyházi” típusát!

Ami rögtön szembe tűnik e típusokkal kapcsolatban az az, hogy az első helyen materiális célt választók aránya ezeken a típusokon belül alacsonyabb, és az első helyen posztmateriális célt választók aránya magasabb, mint akár az egyházi, akár a kulturális kereszténység esetén. A mindkét helyen materiális célt választók aránya nagyjából megegyezik a kulturális kereszténység értékeivel, a mindkét helyen posztmateriális célt választók aránya pedig a „személyes, nem egyházi” típus esetén meghaladja a vallásos típusok értékeit (a „magán-vallásosság” esetén pedig megegyezik azokkal).

Megállapítható tehát, hogy a „magán-vallásosság” és a „személyes, nem egyházi” típusok a „vallásos típusok” közül a leginkább „posztmateriális”

beállítottságúak, s ebben a tekintetben inkább a nem vallásos, semmint az egyháziisan vagy kulturálisan keresztény típusokra hasonlítanak¹⁵³.

Összefoglalóan elmondható, hogy az egyházi és kulturális keresztények a leginkább „materiális” értékrendi beállítottságúak, de mindegyiknél érezhető némi értékrendi elmozdulás posztmateriális irányba; a „magán-vallásosság” és a „személyes, nem egyházi” típusba tartozók pedig e két előbbi típushoz viszonyítva „posztmateriálisabb” beállítottságúak, s a legfiatalabb korcsoportban megfigyelhető „személyes nem egyházi” típus tagjai a leginkább „posztmateriális” beállítottságúak a vallási típusok között. A nem vallásosak a „személyes, nem egyházi” típushoz hasonló mértékben „posztmateriálisak” (vagyis „posztmateriálisabbak” az egyházi és kulturális kereszténységnél és a magán-vallásosságnál), s ez alapvetően nem változott korcsoportról korcsoportra.

Mindezekből következően a vallásosság és az ingelehart-féle értékek együttes alakulásával kapcsolatos hipotézisünkről a következőket mondhatjuk:

- az egyházi kereszténység kiterjedtsége jelenleg annyira csekély, hogy az arányában bekövetkező változások nem hatnak jelentős mértékben az értékrend irányultságára
- a nem vallásos típus támogatottságának stagnálása illetve lassú csökkenése várható az eddigi tendenciák alapján a következő korcsoportokban, amelynek érték-irányultságra gyakorolt hatása várhatóan ugyancsak kis mértékű
- ha folytatódik a kulturális kereszténység legfiatalabb korcsoportban megfigyelhető térvesztése és ezzel párhuzamosan a „személyes, nem egyházi” típus elterjedtebbé válik, akkor az a „posztmateriális” irányultság térnyerését fogja jelenteni, ugyanakkor az egyházak térvesztésével párosul, mert a „személyes, nem egyházi” típus csak lazán köthető az egyházakhoz.

---

¹⁵³ Társadalmi összetétel tekintetében a 11. melléklet táblázatai arról tanúskodnak, hogy nem állíthatjuk, hogy a „magán-vallásosság” vagy a egyházi kereszténység társadalmi összetétele a egyházi kereszténységnél kedvezőbb volna. Ha a teljes korcsoport a viszonyítási alap, akkor azt mondhatjuk, hogy e típusok tagjainak iskolai végzettség szerinti megoszlása a teljes korcsoportban

VII. ÖSSZEGZÉS

Az EVS 1999-es felvételének Magyarországra vonatkozó adatai alapján a vallásosság és az értékek együttjárására vonatkozóan a megfogalmazott hipotéziseinkkel kapcsolatban a következő alapvető megállapításokat tehetjük:

1. A vallási típusok értékrendi sajátosságaira vonatkozóan

fontos tudományos eredmény, hogy eltérő vallási típusok eltérő értékrendekkel járnak együtt a magyar társadalomban.

1.1. Az egyházas kereszténységet, amely típusba vizsgálataink szerint a társadalom egytizede sorolható, mindenek előtt a közösségi-közéleti elkötelezettség, ezen túlmenően pedig a hagyományos, munka-és család-orientált értékrend jellemzi.

A közéleti-közösségi elköteleződés fontossága e típusban felvetette azt a kérdést, hogy mennyiben áll ezen értékrendi sajátosság háttérében a katolikus társadalmi tanítás. Elemzéseink tanúsága szerint az egyházas vallásosság társadalmi elkötelezettsége nincs összefüggésben a katolikus társadalmi tanítással – a közéleti-közösségi elköteleződés inkább az intenzív bensőséges vallásosság sajátja (s nem a felekezet vagy egyházhoz tartozás a fontos ebből a szempontból). Ezt az is alátámasztja, hogy a közösségi közéleti elköteleződés *minden korcsoportban* azt a vallási típust jellemezte leginkább, amelynek karakterét a személyes Istenbe vetett hit adta meg. A II./1. alhipotézisben megfogalmazott felekezeti kérdést ennyiben, a társadalmi tanítás szempontjából érintettük.

1.2. A kulturális kereszténységet, mely becsléseink szerint a társadalom legnagyobb részét képezi (szigorúbb feltételek szerint a társadalom 44,9, kevésbé szigorú feltételek szerint 61,1%-a sorolható ebbe a típusba), a hagyományos, család-és munka-orientált értékrend jellemzi a leginkább.

Ezzel kapcsolatban megvizsgáltuk, hogy vajon a hagyományos értékek dominanciája együtt jár-e az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók magasabb arányával ebben a típusban (itt érintettük a II./3., vallásosság és értékek együttjárási mintáinak társadalmi státusszal való kapcsolatát megfogalmazó alhipotézist). Eredményeink szerint a kulturálisan keresztényeket a többi vallási típushoz

---

tapsztalt megoszláshoz hasonlít, míg jövedelem és gazdasági- társadalmi státusz szerinti összetétele valmivel alacsonyabb szintet mutat annál.

viszonyítva nem jellemzi a közép-és alsó társadalmi rétegek magasabb aránya. Társadalmi helyzet tekintetében a kulturális kereszténység összetétele átlagosnak mondható, tehát inkább arról van szó, hogy e típus vallási és értékrendi sokszínűségében az élet szempontjából alapvető család-és munka-orientált értékek jelentik a közös nevezőt.

1.3. Végül a nem vallásos típust, ahova a társadalom közel 30%-a sorolható, főként humanista és posztmateriális értékek jellemzik.

2. Az értékek és vallásosság együttjárásában megmutatkozó generációs hipotézissel kapcsolatban

2.1. a legfontosabb megállapítás, hogy (az 1929 után születettek esetében) a vallásosság és az értékrendek együttjárása korcsoportról korcsoportra relatíve stabil minták szerint történt (melyek az imént, az első hipotézist érintő eredményeknél kerültek bemutatásra), ugyanakkor a gazdasági-társadalmi körülmények jelentős változása közepette e minták módosultak. Pont ezek a módosulások húzzák alá a korcsoportok szerinti vizsgálat jelentőségét, s támasztják alá a második hipotézist.

A vallásosság és az értékrendek együttjárási mintáinak módosulása részben az egyházas kereszténységet, részben a nem vallásos típust érintette.

A kulturális keresztény típus 1929 után születetteknél kezdődő kiforrása azt jelentette, hogy az 1929 után születettek egyházasan keresztény és nem vallásos típusaiban ettől kezdve kevésbé meghatározóak a hagyományos értékek. Ez a változás egy határozott törést (és generációs váltást) jelent az együttjárási minták alakulásában az 1929 előtt és azt követően születettek között.

Az 1939-47 között és az 1969 után születetteknél az egyházas kereszténységtől eltávolodott a személyes Istenbe vetett hit, s az első esetben a „magán-vallásosság”, a fiatalok esetében a „személyes, nem egyházas” típus fontos jellemzőjévé vált. Ez mind a két korcsoport esetében azt jelentette, hogy a személyes Istenbe vetett hithez köthető csoportok „átvették” a közösségi-közéleti érték-orientációt, miközben az egyházas kereszténységet ezekben a korcsoportokban a hagyományos értékek dominanciája jellemzi.

Az 1939-47-es korcsoport sajátos mintázatában a vallásosakkal szemben megnyilvánuló erőteljes negatív diszkrimináció hatása, míg az 1969 után születetteknél részben a szülői minta, részben az alapjaiban megváltozott pluralista vallási szituáció, illetve a bizonyos fokig hazánkba is begyűrűző posztmodern

változások (a vallási érdeklődés, a személyes tapasztalatok és a közösségiség felértékelődése) hatása valószínűsíthető. Arról van tehát szó ebben az esetben, hogy a vallásosságot alapjaiban érintő történelmi körülmények közepette az 1939-47 között születetteknél kialakult különleges mintázat kissé módosult formában tovább „öröklődött” az (1969 után született) utódokra.

A vallási és értékrendi típusok együttjárási mintáiban egy másik fontos módosulás a nem vallásos típushoz köthető. Az 1929-59 között születettek esetében a nem vallásos típusnál megjelenik a közéletiség, amely az 1948-59 között születetteknél inkább már csak egy helyi közéletiségre korlátozódik. A középső generáció nem vallásos típusának közéleti orientációja a szocialista rendszer vallásosakkal szemben megnyilvánuló negatív diszkriminációjával hozható összefüggésbe.

A vallásosság és értékrendek együttjárási mintáiban tehát lényeges módosulásokat figyelhetünk meg az 1929 után születettek esetében is, de azok kevésbé jelentenek olyan éles, minden vallási típust érintő határvonalat, mint az 1929 előtt és után születettek esetében. Az 1969 után születettek korcsoportja sok tekintetben eltér az idősebbektől, a szülői hatás megjelenése miatt azonban a folytonosság is érzékelhető.

Ez a folytonosság nem csupán a vallásosság és az értékrendi típusok együttjárásában, hanem a vallási típusok alakulásában is felfedezhető, amennyiben a szülői korcsoport mintáinak átvétele megfigyelhető az 1960-69 között és az 1969 után születetteknél (lásd a IV. fejezetet).

Mindezeket figyelembe véve adataink azt mutatják, hogy a rendszerváltás nem jelentett akkora traumát a kulturális folyamatosság megszakadása szempontjából, mint a második világháború, (legalábbis ami a vallási és értékrendi minták átadását illeti), hiszen a rendszerváltás előtt és után szocializálódott korosztályok között nem figyelhető meg akkora szakadás sem a vallási és értékrendi minták alakulásában, sem azok együttjárási mintáit illetően, mint a második világháború előtt és után szocializálódott korosztályok között.

2.2. Az imént bemutatott nagyobb ívű változásokon túlmenően megfigyelhetünk kisebb módosulásokat is a vallási típusokhoz tartozók értékrendi sajátosságait illetően (lásd a VI. fejezetet, különösképp a VI.3. alfejezetet).

Mindenképp érdemes figyelni ezekre az egyelőre „színfalak mögött” zajló változásokra, mert fontos váltások előkészítői lehetnek.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes korcsoportokban és különböző vallási típusok tagjai között mely értékek a legfontosabbak, egyértelmű, hogy a hagyományos, munka-és család orientált értékek a legfontosabbak *minden korcsoportban és minden típusban*, vagyis a magyar társadalomban elsősorban ma is ezek az értékek a dominánsak. Ugyanakkor megfigyelhető egy modernizálódás, a hagyományos szemlélet kitágulása olyan értékek előtérbe kerülésével, mint a szabadidő és a barátság, továbbá a személyiség kibontakozásának fontossága.

A korcsoportról korcsoportra megmutatkozó értékrendi váltásokban szintén modernizációs tendenciákra lehetünk figyelmesek: olyan értékek szorulnak háttérbe, mint a takarékoság és hit, és olyan értékek kerülnek előtérbe, mint a munka csökkenő fontossága.

E tendenciákban megmutatkoznak a közösségiségnek és az élet minőségének a posztmodern átalakulásban hangsúlyossá váló szempontjai.

A modernizációs tendenciák nem egyformán érintik a vallási típusokat: a egyházas kereszténységre, a személyes, nem egyházas típusra (különösképp az utolsó korcsoportban) és a nem vallásos típusra határozottabban jellemzők mint a kulturális kereszténységre (a kulturális kereszténységnél leginkább az 1939-59 között születetteknél figyelhetünk meg modernizációs jegyeket). Erre a megállapításra még vissza kell térnünk a 3. számú, posztmaterializációs hipotézissel kapcsolatban.

2.3. Most röviden ki szeretnék térni a II./2. alhipotézisben megfogalmazott, a vallásosság és az értékek eltérő természetére vonatkozó feltevésre, mert elemzéseink több támpontot is nyújtanak annak megítéléséhez. Gondoljunk most az egyes korcsoportokban kirajzolódó vallási és értékrendi típusokra! A vallási és értékrendi típusok feltárása során (lásd a IV-V. fejezeteket) kiderült, hogy mind a vallásosság, mind az értékek terén jelentős váltások fedezhetők fel korcsoportról korcsoportra, de e váltások különösképpen a vallásosság tekintetében drasztikusak, hiszen a vallási változók tekintetében sokkal erőteljesebb konfigurációs változások fedezhetők fel az egymást követő MDS ábrákon. Mindez alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy az értékek stabilabbak, mint a vallásosság.

Egy másik erre mutató jel a „magán-vallásosság” kialakulásánál mutatkozott meg az 1939-47 között születettek korcsoportjában. A magán-vallásosság

közéletisége azt mutatja, hogy azok utalták a magánügy területére a vallásosságukat, akik számára fontos volt a közéletiség és akik számára lehetetlen lett volna a közéleti szerepvállalás vallásosságuk nyílt megélése mellett. A közéletiséget fontosnak tartók nem értékeiken, hanem – adataink szerint nagy számban – inkább vallásosságukban igazodtak a körülményekhez.

3. A posztmodernizációs hipotézissel kapcsolatban

el kell különítenünk az Inglehart által használt négy tételes kérdésre vonatkozó eredményeket (VI.4.alfejezet) az egyéb elemzésektől (a VI. fejezet 1-3. alfejezetei).

Rögtön az elején le kell szögeznünk, hogy egyelőre nem látszik, hogy elindult volna egy széles körű posztmaterializációs folyamat Magyarországon. Ennek a feltételei sincsenek meg, hiszen hazánkban nem beszélhetünk a társadalmi rétegek többségének anyagi biztonságáról.

3.1. Ami az Inglehart-féle négytételes kérdéssel kapcsolatos eredményeinket illeti, megállapíthatjuk, hogy egyelőre a legfiatalabbaknál inkább a materializáció jelei mutatkoznak, miközben az egyházas vallásosság felvállalása terjedőben van, tehát a szocialista rendszer időszakában megfigyelhető párhuzamok nem folytatódnak.

Ha vallási típusok szerint vizsgáljuk a négytételes kérdésre vonatkozó eredményeket, a leginkább az egyházas és a kulturális kereszténységet jellemzi a materiális érték-orientáció, de mindkét típusnál megfigyelhetők posztmateriális tendenciák. A két sajátos típus, a „magán-vallásosság” és a „személyes, nem egyházas” vallásosság kevésbé jellemezhető materiális beállítottsággal, sőt az utóbbi a nem vallásos típushoz hasonló mértékben és a vallási típusok között a leginkább posztmateriális értékrendű.

A „személyes, nem egyházas” és az egyházas vallásosság közti értékrendi különbségek aláhúzzák annak a megállapításnak az értékét, hogy a posztmateriális szemlélet együtt jár egy növekvő vallási érdeklődéssel, ugyanakkor a vallási szervezetektől való elfordulással.

A nem vallásos típus posztmateriális orientációjával kapcsolatosan ugyancsak felmerült a gazdasági-társadalmi helyzettel való kapcsolat kérdése (lásd a II/3. alhipotézist) A korcsoportok szerinti elemzés rámutat, hogy a posztmateriális értékek támogatottságának alakulása nem mutat összefüggést a gazdasági-társadalmi státusz

változásával (az 1929 előtt születettek inkább alacsony, míg az 1929 után születettek leginkább átlagos vagy azt meghaladó gazdasági-társadalmi státusszal jellemezhetők, de ez a váltás nem járt együtt a posztmateriális értékek magasabb választási arányával).

3.2. Az Inglehart által bevezetett négytétéles kérdés az értékek nagyon kis tartományát fedi le csupán, szó volt azonban arról, hogy amennyiben a különböző vallási típusokhoz tartozók értékeit vizsgáljuk, felfigyelhetünk olyan modernizációs tendenciákra, melyek során a posztmodern átalakulást is jellemző, közösségiségre és élet minőségére vonatkozó értékek kerülnek előtérbe (lásd ezen összefoglalás 2.2. pontját), de nem egyformán az egyes vallási típusokban.

Érdeemes a 2.2. és a 3.1. pont alatt felvázolt tendenciákat figyelembe venni, ha az eljövendő változásokon gondolkodunk. Amennyiben elindulna Magyarországon egy széles körű posztmodernizációs kulturális változás (amelynek Nyugat-Európában jellemzője a növekvő vallási érdeklődés, ugyanakkor az egyházak tekintélyének elutasítása), valószínűsíthető, hogy az párhuzamosan fog zajlani az egyházas vallásosság és a kulturális kereszténység háttérbe szorulásával, mert a legfiatalabb korcsoportban a személyes, nem egyházas típushoz tartozók jellemezhetők a leginkább posztmateriális beállítottsággal. A nem vallásos típus térnyerése – noha esetében magas szintű a posztmateriális értékek támogatottsága – csak akkor képzelhető el, ha hazánkban a posztmodern átalakulás nem járna együtt a vallási érdeklődés növekedésével.

Elemzéseink szerint az egyházas vallásosság esetében határozott modernizációs tendenciák figyelhetők meg, különösen a két legfiatalabb korcsoportnál magas a posztmateriális értékek támogatottsági szintje. Ez azzal együtt, hogy a fiatal, iskolázott, városi rétegekben terjedőben van az intézményes vallásosság felvállalása (Andorka 1996, Tomka 1998a), kérdésessé teszi, hogy vajon Magyarországon is „klasszikus módon” fog-e lejátszódni a posztmodernizáció, vagyis együtt fog-e járni az egyházas vallásosság térvesztésével. A posztmodern átalakulás kihívást jelent az egyházak számára, s még nem látni, hogy milyen szinten lesznek képesek annak megfelelni.

Dolgozatom elemzései összességükben megerősítettek abban, hogy vallásosság és értékek jelentős mértékben együtt járnak Magyarországon korunk

szétesettségében is. Kutatási eredményeink alapján azonban nem azt mondhatjuk, hogy „más fontos a vallásosoknak”, hanem inkább azt, hogy „más fontos a másképp vallásosoknak”.

A kérdés az, hogy ezen együttjárások azok-e aminek látszanak, vagyis hogy tapasztalataink mennyiben jelentenek ok-okozati összefüggéseket. E kérdés megválaszolása jelöli ki a további kutatások irányát, s jelentené a továbblépést a téma vizsgálatában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abramson, Paul R. – Inglehart, Ronald [1995]: *Value Change in Global Perspective*. The University of Michigan Press, Ann Arbor
- Andorka Rudolf [1996]: *Merre tart a magyar társadalom?* Antológia Kiadó, Lakitelek
- Andorka Rudolf [1997]: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest
- Baloban, Josip [1982]: *Kirche in einer sozialistischen Gesellschaft*. Benziger Verlag, Zürich, Einsiedeln, Köln
- Beckford, James A. [1989]: *Religion and Advanced Industrial Society*. Unwin Hyman, London
- Berger, Peter [1969]. *The Social Reality of Religion*. London
- Borowik, Irena - Babiński, Grzegorz (szerk.) [1997]: *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*., Nomos, Krakó
- Boudon, Raymond – Besnard, Pierre – Cherkaoni, Mohamed – Lécuyer, Bernard-Pierre (szerk.) [1999]: *Szociológiai Lexikon*. Corvina, Gyula
- Bourdieu, Pierre [2002]: *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Budapest
- Bögre Zsuzsanna [2002]: *Társadalmi – politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948-1990) – különös tekintettel 1948-1964 közötti időszakra*. PhD értekezés, BKÁE, Budapest
- Bugán Antal [1994]: *Érték és viselkedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Casanova, José [1994]: *Public Religions in the Modern World*. The University of Chicago Press, Chicago
- Clarke, John – Jefferson, Tony [2000]: A munkásosztály ifjúsági kultúrái. in: Gábor Kálmán: *A középosztály szigete*. Belvedere Meridionale, Szeged
- Cox, Trevor F. – Cox, Michael A.A. [1994]: *Multidimensional Scaling*. Chapman & Hall, London
- Dolezalová, Iva – Martin, Luther H. – Papousek, Dalibor (szerk.) [2001]: *The Academic Study of Religion during the Cold War. East and West*. Peter Lang, New York
- Dubach, Alfred – Campiche, Roland J. [1993]: *Jede(r) ein Sonderfall? Religion in der Schweiz*. NZN Buchverlag, Zürich / Friderich Reinhardt Verlag, Basel
- Durkheim, Emile [1976]: *The Elementary Forms of Religious Life*. George Allen und Unwin Ltd., London
- Ester, Peter – Halman, Loek – de Moor, Ruud [1993]: *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg University Press, Tilburg
- Fontaine, J. R. J., Luyten, P., De Boeck, P., Corveleyn, J., Fernandez, M., Herrera, D., Ittész, A., Tomsányi, T. (Fontaine et al. a). *Untying the Gordian knot of guilt and shame: The structure of guilt and shame reactions based on situation and person variation in Belgium, Hungary, and Peru*. Journal of Cross-Cultural Psychology (közlésre benyújtva)
- Fontaine, Johnny R. J. – Duriez, Bart – Luyten, Patrick – Corveleyn, Jozef – Hutsebout, Dirk (Fontaine et al. b). *Consequences of a Multi-Dimensional Approach to Religion for the Relationship between Religiosity and Value Priorities*. Department of Psychology, Katolieke Universiteit Leuven (kézirat)
- Földvári Mónika – Rosta Gergely [1998]: *A modern vallásosság megközelítési lehetőségei*. Szociológiai Szemle, 1.

- Földvári Mónika [1996]: *A vallásosság típusai Magyarországon*. Szakdolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék
- Földvári, Mónika – Rosta, Gergely [1999]: *Types of ideological position in post-communist Hungary*. Paper presented at IV. ISORECEA Conference. December, Budapest, Hungary
- Földvári, Mónika – Asztalos, Bernadett – Csáky-Pallavicini, Roger – Csáky-Pallavicini, Zsófia – Tomcsányi, Teodóra [2004]. *Gesellschaftliche Prozesse und seelische Gesundheit. Die Mentalhygienische Bewegung in Ungarn*. Diakonia 35. Jahrgang Heft 3.
- Fulton, John [1997]: *Modernity and Religious Change in Western Roman Catholicism: Two Contrasting Paradigms*. Social Compass 44(1).
- Füstös László [1988]: „Értéktérkép”. *16 ország értéktérképe a gyermeknevelési elvek tükrében*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest
- Füstös László [1995]: *A társadalom értékrendjének strukturális mérőeszköze az összehasonlító vizsgálatokban*. MTA Szociológiai Intézete, Budapest
- Füstös László - Meszéna György - Simonné Mosolygó Nóra [1997]: *Térstatistika*. Aula Kiadó, Budapest
- Füstös László – Szakolczai Árpád [1994]: *Értékek változásai Magyarországon 1978-1993*. Szociológiai Szemle 1, 57-90.
- Füstös László-Szakolczai Árpád [1999]: *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977-1998)*. Szociológiai Szemle, 3.
- Füstös László – Szakolczai Árpád [2004a]: *Értékrendszerek az axiális momentumokban. (24 európai ország összehasonlító elemzése)*. Kézirat
- Füstös László – Szakolczai Árpád [2004b]: *Értékváltozás Magyarországon 1977-1999*. Kézirat
- Gabriel, Karl [1996]: *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*. Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh
- Garelli, Franco (szerk.) [2003]: *Religion and Generations - Religion et Générations*. Le fait religieux á l'épreuve des générations. Handbook of the XXVIIth Conference - Manuel de la XXVIIeme Conférence. ISSR-CISR, Turin
- Gazsó Ferenc – Laki László [1999]: *Esélyek és orientációk. (Fiatalok az ezredfordulón)*. OKKER Oktatási Kereskedelmi és Szervezési Iroda, Budapest
- Gábor Kálmán [2000]: *A középosztály szigete*. Belvedere Meridionale, Szeged
- Gereben Ferenc [2004]: *Vallásosság és egyházkép – Interjúk tükrében* - Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet, Budapest-Csíkszereda
- Geertz, Clifford [1994]: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Könyvkiadó, Budapest
- Hadas Miklós [2001]: *Pierre Bourdieu a totális szociológus*. (Magyar) Lettre Internationale 40.
- Hajdu Ottó – Hunyadi László [1996]: *Statistikai elemzések I. (Oktatási segédlet)* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest
- Halman, Loek et al.[2001]: *The European Values Study: A Third Wave*. Tilburg University – EVS, WORC 2001, Tilburg
- Hamilton, Malcolm B. [1998]: *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*. AduPrint, Budapest
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakolczai Árpád [1982]: *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László [1983]: *Az életcélok szerepe az emberek életében*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest
- Hankiss Elemér [1983]: *Társadalmi csapdák Diagnózisok*. Magvető Kiadó, Budapest

- Hargrove, Barbara [1989]: *The Sociology of Religion*. Harlan Davidson Inc., Arlington Heights
- Hegedűs Rita [1988]: *A vallásosság kérdése Magyarországon nemzetközi és magyar kutatások eredményeinek tükrében*. Szociológiai Szemle, 1.
- Hervieu-Léger, Danièle [1988]: *The Transmission and Formation of Socioreligious Identities in Modernity*. International Sociology Vol.13 No.2.
- Horváth-Szabó Katalin [2003]: *Hazai vizsgálatok a kritika utáni vallásosságskálával*. Magyar Pszichológiai Szemle LVIII.1.
- Hunyadi György [2002]: „*A fiatalok értékválasztása nem ideológiai gyökerű*”. Az interjút készítette: Vajna Tamás. HVG, 29.
- Hutsebaut, Dirk [1996]: *Post-critical Belief. A New Approach to the Religious Attitude Problem*. Journal of Empirical Theology Vol.9 No.2.
- Inglehart, Ronald [1997]: *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, Princeton
- Jagodzinski, Wolfgang – Dobbelaere, Karel [1995a] Secularization and Church Religiosity. in: Jan W. Van Deth – Elinor Scharbrough (eds.): *The Impact of Values*. Oxford University Press, New York
- Jagodzinski, Wolfgang – Dobbelaere, Karel [1995b] Religions and Ethical Pluralism. in: Jan W. Van Deth – Elinor Scharbrough (eds.): *The Impact of Values*. Oxford University Press, New York
- James, William [1958]: *The Varieties of Religious Experience*. Mentor Book. The New American Library, New York
- Kiss Tamás [2003]: Hipotézisek: az észak-erdélyi középiskolások értékeiről. in: *Ifjúság Értékrend Vallás*. Faludi Ferenc Akadémia, Budapest
- Klinger András [1996a]: *Demográfiai alapismeretek*. Corvinus Kiadó, Budapest
- Klinger András (szerk.) [1996b]: *Demográfia*. KSH, Budapest
- Kotiranta, Matti (ed.) [2000]: *Religious Transition in Russia*. Kikimora Publications, Helsinki
- Laki László [2003] *Fiatalok és a magyar valóság*. Társadalomkutatás 21/3.
- Lambert, Y. – Michelat, G. [1992]: *Crépuscule des religions chez les jeunes?*. L'Harmattan, Paris
- Lambert, Yves [1994]: 'La religion: un paysage en pleine évolution'. In: Héléne Riffault (ed.) *Les Valeurs de Français*. PUF, Paris
- Laermans, Rudi – Wilson, Bryan – Billiet, Jaak (szerk.) [1998]: *Secularization and Social Integration*. Leuven University Press, Leuven
- Lenski, Gerhard [1961]: *The Religious Factor*. Doubleday, New York
- Losonczi Ágnes [1977]: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Luckmann, Thomas [1967]: *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. Macmillan, New York:
- Luhmann, Niklas [1977]: *Funktion der Religion*. Suhrkamp, Frankfurt
- Marinovic Jerolimov, Dinka – Zrinscak, Sinisa – Borowik, Irena (szerk.) [2004]: *Religion and patterns of social transformation*. Institute for Social Research, Zagreb
- Martin, D. A. [1978]: *A General Theory of Secularisation*. Blackwell, Oxford
- Marx, Karl [1960]: *Német ideológia*. MEM III. Kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Mead, Margaret [1970]: *Culture and Commitment. A study of the generation gap*. Natural History Press, Doubleday, Garden City/New York
- Michel, Patrick [1988]: *La société retrouvée*. Fayard, Paris
- Miller, William L.– White, Stephen – Heywood, Paul [1998]: *Values and Political Change in Postcommunist Europe*. Macmillan –St.Martin's Press, London-New York

- Mészáros István [1994]: *...Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház.* Márton Áron Kiadó, Budapest
- Molnár Attila [1994]: *A „protestáns etika” Magyarországon,* Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület, Debrecen
- Némedi Dénes (szerk.) [1988]: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről.* ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest
- O'Dowd, Liam [1993]: *Religion and Economic Change in Northern Ireland.* Social Compass, Vol.40. No.1.
- O'Grady, Desmond [1995]: *The Turned Card.* Gracewing, Leominster
- Pataki Ferenc [2001]: *Élettörténet és identitás.* Osiris, Budapest
- Perczel Tamás [1990]: *Életstratégia, foglalkozási szerep, értékorientáció.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Plasser, Fritz – Ulram, Peter A. – Waldrauch, Harald [1998]: *Democratic Consolidation in East-Central Europe.* Macmillan-St.Martin's Press, Houndmills- New York
- Pollack, Detlef – Borowik, Irena – Jagodzinski, Wolfgang (szerk.) [1998]: *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas.* Ergon, Würzburg
- Pollack, Detlef [1994]: *Kirche in der Organisationsgesellschaft.* Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln
- Pomian-Srzednicki, Maciej [1982]: *Religious Change in Contemporary Poland.* Routledge, London
- Pusztai Gabriella [2003]: Mai magyar felekezeti középiskolások vallásossága. in Rosta Gergely (szerk.): *Ifjúság Értékrend Vallás.* Faludi Ferenc Akadémia, Budapest
- Rokeach, Milton. [1968]: *Beliefs, Attitudes, and Values.* Jossey-Bass, San Francisco
- Rokeach, Milton. [1969]: *Value systems and religion.* Review of Religious Research 11.
- Rokeach, Milton [1973]: *The Nature of Human Values.* Free Press, New York
- Rokeach, Milton [1979]: *Understanding of Human Values.* Harper and Row, New York
- Roof, Wade Clark - Carroll, Jackson W. –Roosen, David A. [1995]: *The Post-War Generation and Establishment Religion.* Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford
- Rosta Gergely [1996]: *A vallás mérése a dimenziók tükrében.* Szakdolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék
- Rosta Gergely [1998]: *A szekularizáció lehetséges értelmezései.* A Kölni Egyetem doktori kurzusán elhangzott előadás, január 12.
- Rosta Gergely [2003]: *Between Secularization and Fundamentalism? Religiosity and Political Attitudes in Europe.*(kézirat)
- Saroglou, Vassilis – Jaspard, Jean-Marie [2003]: *A vallás pszichológiája és a személyiség az ötfaktoros modell nézőpontjából.* Magyar Pszichológiai Szemle LVIII.1.
- Slomczynski K. M. – Janicka, K. – Mach, B.W. – Zaborowski, W. [1997]: *Intergenerational Transmission of Values and Orientations.* International Journal of Sociology vol.27. no. 2.
- Spieker, Manfred (szerk.) [2003]: *Katholische Kirche und Zivilgesellschaft in Osteuropa. Postkommunistische Transformationsprozesse in Polen, Tschechien, der Slowakei und Litauen.* Schöningh, Paderborn
- SPSS Professional Statistics 6.1. [1994]: SPSS Inc. USA
- SPSS Base 9.0. [1999]: SPSS Inc. USA
- Stark, Rodney – Bainbridge, William [1985]: *The future of religion.* Secularization, Revival and Cult Formation. University of California Press

- Szántó János [1998a]: Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Szántó János [1998b]: Vallásos családok társadalmi-gazdasági helyzete Magyarországon. In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Szántó János [1998c]: Vázlat egy alternatív közösségi, informális szerveződési forma és értékrendszer vizsgálatához. In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Szekfü Gyula [1935]: *Hátrom nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Szelényi Iván [1992]: *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Szentmártoni Mihály [2003]: *A felnőttkor vallásossága*. Magyar Pszichológiai Szemle LVIII.1.
- Thung, Mady A. – Laeyendecker, L. – Tillo, G. van – Dekker, G. – Munters, Q.J. – Otterloo, Anneke H. van – Vrijhof, P.H. [1985]: *Exploring the new religious consciousness*. Amsterdam: Free University Press
- Tomcsányi, Teodóra – Asztalos, Bernadett – Földvári, Mónika – Csáky-Pallavicini, Roger – Csáky-Pallavicini, Zsófia – Ittész, András [2005]: *Die gesellschaftliche und religiöse Entwicklung in Ungarn nach 1945 und ihre Auswirkungen auf die seelische Gesundheit der Bevölkerung*. Journal of Practical Theology (kiadásra elfogadva)
- Tomka Miklós [1985]: *Változó vallás*. Kultúra és közösség 1.
- Tomka Miklós [1989]: *A szekularizációs hipotézis*. Szociológia 2.
- Tomka Miklós [1990a]: *A vallás mint változó rendszer*. Szociológia 3-4.
- Tomka Miklós [1990b]: Vallás és vallásosság. In: Andorka Rudolf – Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI
- Tomka Miklós [1990c]: A keresztény társadalmi tanítás fejlődése. In: Horányi Özséb (szerk.): *A keresztény társadalmi tanítás*. Budapest-Pécs: Vigília Kiadó-Pannon Könyvek
- Tomka Miklós [1991]: *Magyar katolicizmus*. Budapest: OLI Vallásszociológiai Intézet
- Tomka Miklós [1992]: *Három vallásszociológiai kongresszus 1991 nyárutóján*. Szociológiai Szemle 3.
- Tomka, Miklós [1998a]: *Coping With Persecution. Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe*. International Sociology Vol 13. No. 2.
- Tomka Miklós [1998b] *A vallásosság mérése*. In: Studia Religiosa. Tanulmányok András Imre 70. Születésnapjára. Bába és Társa, Szeged
- Tomka Miklós [2000]: Vallás és egyház Magyarországon a rendszerváltás kezdetei óta. THÉMA, 4.
- Tomka, Miklós – Zulehner, Paul M. [2000]: *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost (Mittel) Europas*. Schwabenverlag AG, Ostfildern
- Trevor F. Cox - Michael A.A. Cox [1994]: *Multidimensional Scaling*. Chapman & Hall
- Turner, Bryan S. [1991]: *Religion and Social Theory*. Sage Publications Ltd., London
- Utasi Ágnes [1984]: *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest
- Utasi Ágnes [1986]: Az értékek szociológiai vizsgálata. in: Andorka Rudolf (szerk) *Szociológiai a pedagógiai gyakorlatban*. Köznevelés 8.

- Van Deth, Jan W. – Scarbrough, Elinor [1995]: The Concept of Values. in: Van Deth, Jan W. – Scarbrough, Elinor (ed.) *The Impact of Values. Beliefs in Government Volume Four*. Oxford University Press
- Van Deth, Jan W. [1995]: Introduction: The Impact of Values. in: Van Deth, Jan W.– Scarbrough, Elinor (ed.) *The Impact of Values. Beliefs in Government Volume Four*. Oxford University Press
- Varga Károly [2003]: *Értékek fénykörében. 40 év értékutatás és jelen országos értékvizsgálat. Adalék egy új nemzetstratégia megalapozásához*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Váriné Szilágyi Ibolya [1987]: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Varsányi Ferenc [1990]: Tényleg csak száz éves volna? In: Horányi Özséb (szerk): *A keresztény társadalmi tanítás*. Budapest-Pécs: Vigília Kiadó-Pannon Könyvek
- Veres András [1992]: Az értéksematizmustól az értékpluralizmusig. in: Somlai Péter (szerk): *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. ELTE Szociológiai Intézet, Dabas-Jegyzet Kft., Budapest
- Weber, Max [1982]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Weber, Max [1992]: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1/2*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Weszely Ödön [1994]: *Bevezetés a neveléstudományba*. OPKM, Budapest
- Wilson, Bryan [1982]: *Religion in Sociological Perspective*. Oxford University Press, Oxford
- Wilson, Bryan R. [1976]: *Contemporary Transformations of Religion*. Oxford University Press, Oxford
- Zulehner, Paul M. - Denz, Hermann [1993]: *Wie Europa lebt und glaubt*. Patmos, Wien

FELHASZNÁLT KUTATÁSOK

EVS (European Value Studies) 1999

Ifjúság 2000

Aufbruch (New Departures) 1998

CSALÁD (International Social Survey Project) ISSP 1994

TÁRKI-E 1991

MELLÉKLETEK

1. Az MDS és a főkomponens-elemzések alapjául szolgáló dichotóm változók és jelentésük

1.1. Az elemzésbe bevont vallási (dichotóm) változók:

Istenhit: *istszem* (személyes Isten), *istlel* (lélek, vagy életerő), *istnemt* (bizonytalan), *istnem* (nem létezik Isten, lélek vagy életerő)

Ima gyakorisága: *ima1* (naponta), *ima2* (legalább hetente, de ritkábban, mint naponta), *ima3* (ritkábban, mint hetente, de legalább évente néhányszor), *ima4* (ennél is ritkábban, vagy soha)

Vallási eseményeken való részvétel: *szert1* (havonta legalább egyszer), *szert2* (ünnepekkor, évente legalább egyszer), *szert3* (ennél is ritkábban, soha)

Vallás fontossága: *vfont1-vfont4* (nagyon fontos, elég fontos, nem nagyon fontos, egyáltalán nem fontos)

Hitek: *halal* (halál utáni élet), *pokol*, *meny*, *lev* (lélekvándorlás)

Egyházban való bizalom (V200): *ebiz1* (bízik)

1.2. Az elemzésbe bevont érték (dichotóm) változók:

mennyire fontos a válaszadó életében a munka, család, barátok, szabadidő, politika, vallás:

munka1(nagyon fontos)-*munka4* (egyáltalán nem fontos), *csalad1-csalad4*, *barat1-barat4*, *szabad1-szabad4*, *pol1-pol4*, *vall1-vall4*

fontos gyermeknevelési elvek: *udvariasság-udvar1*, önállóság-*onallo1*, kemény munka-*munk1*, felelősség-*felel1*, képzelet-*kepzel1*, tolerancia és mások tisztelete- *tisztel1*, takarékoság- *takarek1*, határozottság-*hataroz1*, vallásos hit-*hit1*, önzetlenség- *nonzo1*, engedelmesség-*enged1*

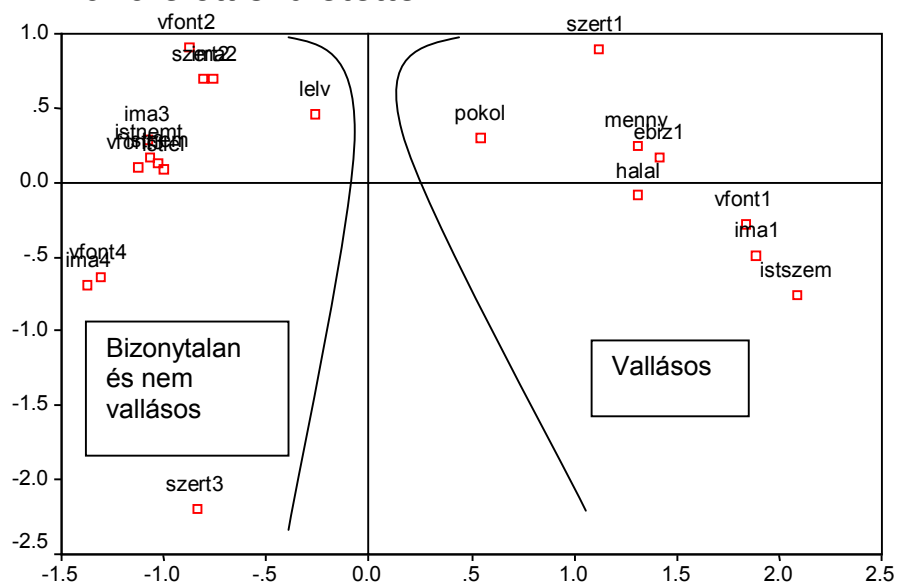
az ország szempontjából legfontosabbnak tartott cél: a rend fenntartása- *rend1*, az emberek fontos kormányzati döntésekbe való nagyobb beleszólási lehetősége-*korm1*, a növekvő árakkal szembeni harc-*arem1*, a szólásszabadság védelme- *szoll*

a közeljövőben lehetséges változásokat mennyire tartja jónak: kevesebb hangsúly a pénzen és az anyagi javakon: *npenz1*(jónak tartja)-*npenz2*(számára közömbös)-*npenz3*(rossznak tartja), a munka életben betöltött szerepének csökkenése: *nmunka1-nmunka3*, nagyobb hangsúly a technológiai fejlődésen: *techn1-techn3*, nagyobb hangsúly az individuuum kibontakozásán: *ind1-ind3*, nagyobb hangsúly a tekintélyen: *tekint1-tekint3*, nagyobb hangsúly a családi életben: *csalel1-csalel3*, egyszerű és természetesebb életstílus: *termel1-termel3*, a helyi autoritások nagyobb hatalma: *helyi1-helyi3*

2. A vallási változók MDS terei az egyes korcsoportokban (EVS 1999)

A vallási változók tere, EVS 1999

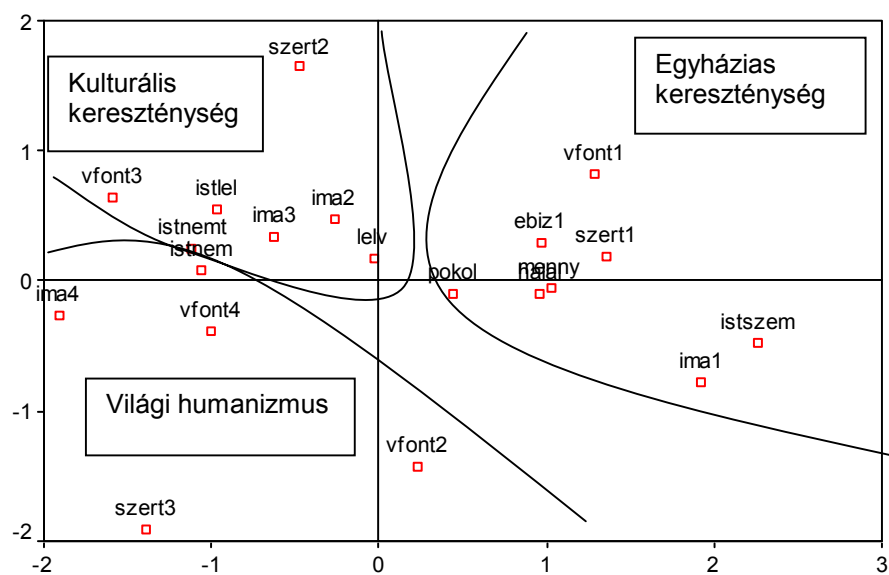
1929 előtt születettek

Ábra 18 A vallási változók MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában II.

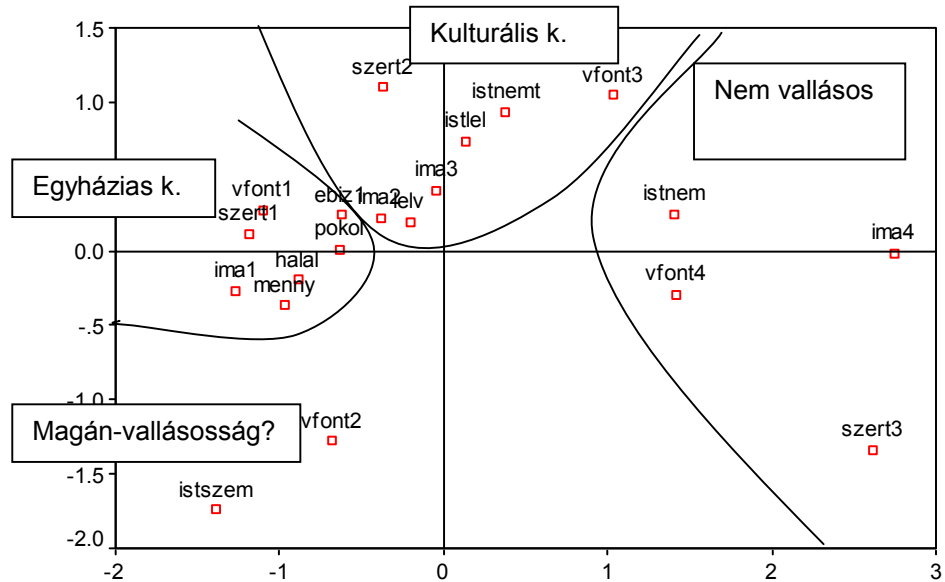
A vallási változók tere, EVS 1999

1929-38 között születettek

Ábra 19 A vallási változók MDS tere az 1929-38 között születettek korcsoportjában II.

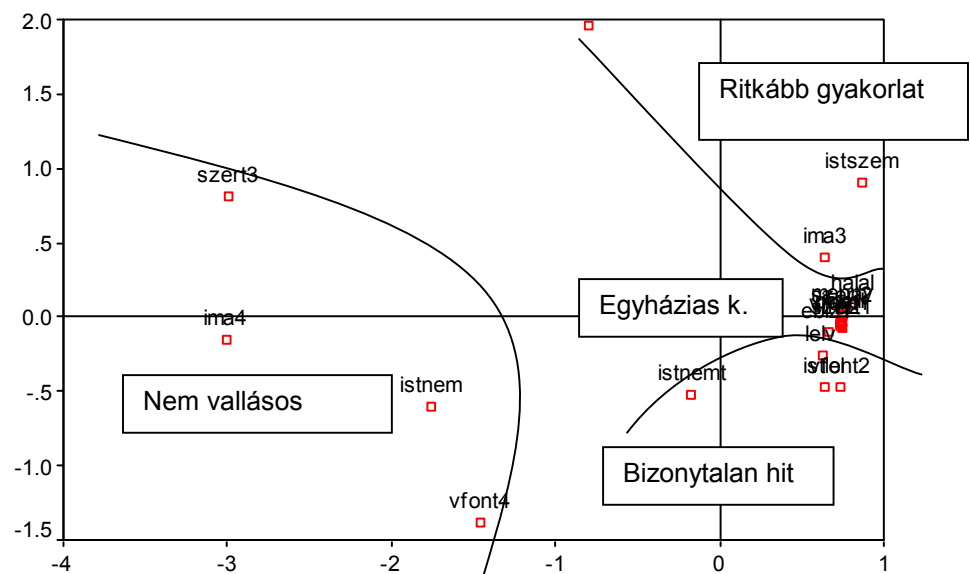
1939-47 között születettek

Ábra 20 A vallási változók MDS tere az 1939-47 között születettek korcsoportjában

A vallási változók tere, EVS 1999

1948-59 között születettek

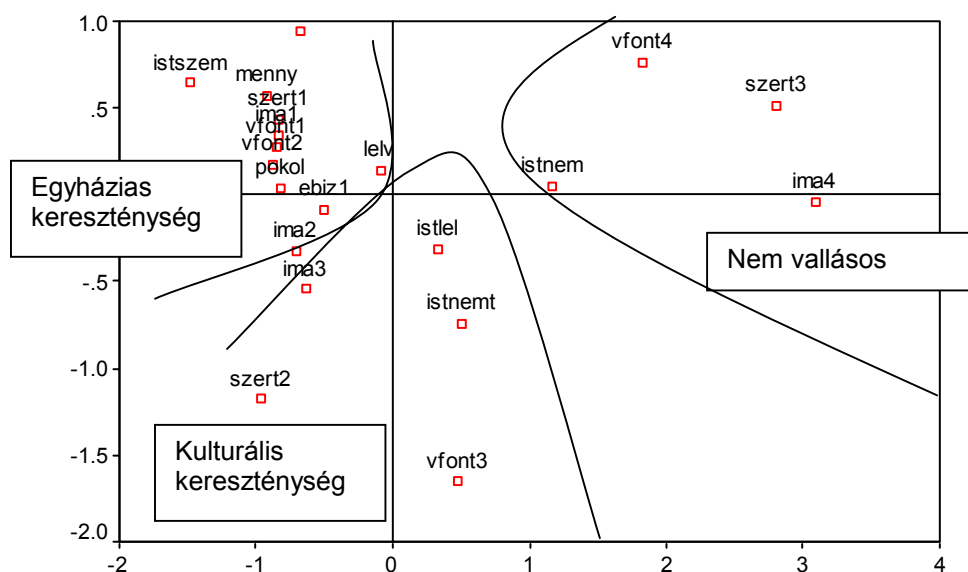

Ábra 21 A vallási változók MDS tere az 1948-59 között születettek korcsoportjában

A vallási változók tere, EVS 1999

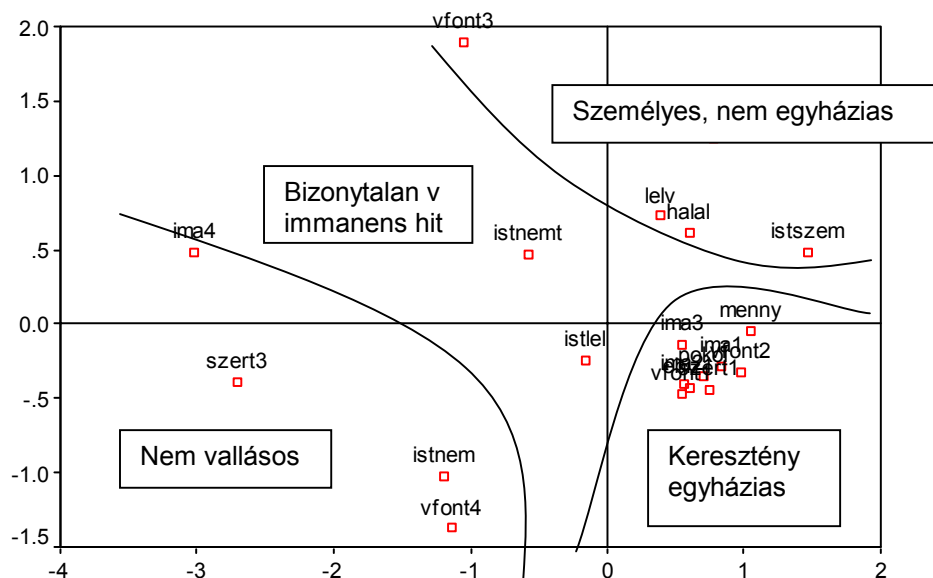
1960-69 között születettek

Ábra 22 A vallási változók MDS tere az 1960-69 között születettek korcsoportjában

A vallási változók tere, EVS 1999

1969 után születettek

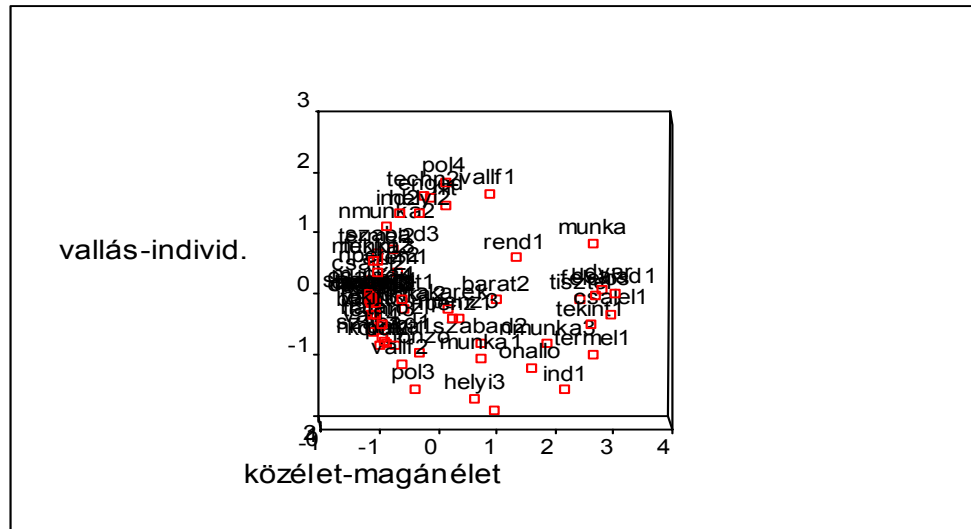
Ábra 23 A vallási változók MDS tere az 1969 után születettek korcsoportjában

Az egyes korcsoportok nagysága és az MDS elemzésre vonatkozó Stressz-értékek a következők:
1.korcsoport: N=110, Stressz=0,13341; 2.korcsoport: N=142, Stressz= 0,14470; 3.korcsoport: N=136,
Stressz=0,15652; 4.korcsoport: N=235, Stressz= 0,14395; 5. korcsoport: N=179, Stressz=0,15086;
6.korcsoport: N=198, Stressz=0,16350

3. Értékek MDS tere az 1929 előtt születettek korcsoportjában

Az értékek tere, 1. és 2. dimenzió

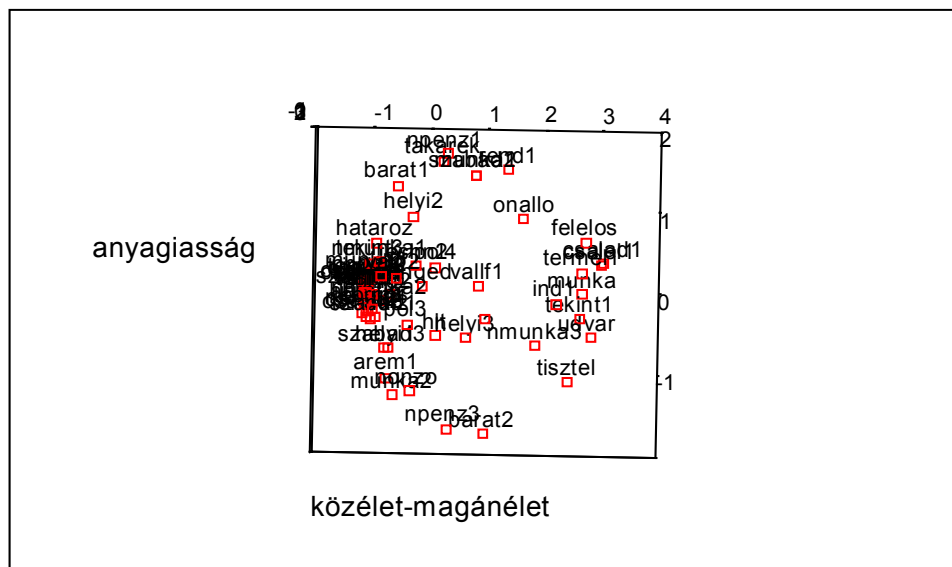
EVS 1999, 1929 előtt születettek

Ábra 24 Értékek MDS terének 1. és 2. dimenziója az 1929 előtt születettek korcsoportjában

Az értékek tere, 1. és 3. dimenzió

EVS 1999, 1929 előtt születettek

Ábra 25 Értékek MDS terének 1. és 3. dimenziója az 1929 előtt születettek korcsoportjában

4. Vallási és értékrendi típusok főkomponensei a teljes mintában és az egyes korcsoportokban

4.1. A vallási típusok főkomponensei

(Az elemzésbe bevont vallási (dichotóm) változókat a melléklet első pontja alatt megtekinthetők)

Táblázat 17 Vallási típusok főkomponensei a teljes mintában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók ¹⁵⁴	R ^{2 155} (%)
Egyházas kereszténység	Egyházas kereszténység	Menny-ima1-pokol-vfont1-istszem	47,91
Kulturális kereszténység	Kulturális kereszténység 1 Kulturális kereszténység2 Kulturális kereszténység3	Vfont2-ima2 Ima3-szert2-lelv istnem	51,59
Nem vallásos	Nem vallásos	Ima4-istnem-szert3-vfont4	54,88

Táblázat 18 Vallási típusok főkomponensei az 1929 előtt születettek korcsoportjában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Vallásos	Vallásos	Menny-halal-ebiz1-ima1	52,74
Bizonytalan és nem vallásos	Bizonytalan Nem vallásos	Vfont-istnem-szert2-ima3 Ima4-vfont4-istnem	36,23

Táblázat 19 Vallási típusok főkomponensei az 1929-38 között születettek korcsoportjában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Egyházas kereszténység	Egyházas kereszténység	Szert1-halal-menny-ima1	48,34
Kulturális kereszténység	Kulturális kereszténység 1 Kulturális kereszténység2	Szert2-istlel Ima2-lelv	49,50
Nem vallásos	Nem vallásos	Istnem-vfont4-ima4-szert3	51,41

Táblázat 20 Vallási típusok főkomponensei az 1939-47 között születettek korcsoportjában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Egyházas kereszténység	Egyházas kereszténység	Menny-halal-pokol-ima1	48,28
„Magán-vallásosság”	„Magán-vallásosság”	Istszem-vfont2	58,94
Kulturális kereszténység	Kulturális kereszténység1 Kulturális kereszténység2	Ima3-istlel Istnem-szert2	62,28
Nem vallásos	Nem vallásos	Ima4-szert3-istnem	57,36

¹⁵⁴ Az adott főkomponenssel legszorosabb kapcsolatot felmutató változók.

¹⁵⁵ A változók varianciájának az adott főkomponensek által megmagyarázott hányada.

Táblázat 21 Vallási típusok főkomponensei az 1948-59 között születettek korcsoportjában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Egyházas kereszténység	Egyházas kereszténység	Vfont1-ebiz1-ima1-menny-szert1	53,90
Ritka gyakorlat	Ritka gyakorlat1 Ritka gyakorlat2	Szert2-ima3 Istszem	75,06
Bizonytalan hit	Bizonytalan hit	Istnem-istlel	61,30
Nem vallásos	Nem vallásos	Ima4-istnem-szert3-vfont4	51,92

Táblázat 22 Vallási típusok főkomponensei az 1960-69 között születettek korcsoportjában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Egyházas kereszténység	Egyházas kereszténység	Ima1-menny-pokol-vfont1-halal-istszem-szert1	38,45
Kulturális kereszténység	Kulturális kereszténység1 Kulturális kereszténység2	Istlel Vfont3-szert2	59,35
Nem vallásos	Nem vallásos	Ima4-szert3-vfont4-istnem	58,29

Táblázat 23 Vallási típusok főkomponensei az 1969 után születettek korcsoportjában

Vallási típus	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Egyházas kereszténység	Egyházas kereszténység	Ima1-menny-pokol-vfont1-halal-istszem	33,43
Személyes, nem egyházas	Személyes, nem egyházas1 Személyes, nem egyházas2	Halal-lelv-istszem Vfont3-szert2-lelv	54,05
Bizonytalan hit*	Bizonytalan hit	Istnem-istlel	61,07
Nem vallásos	Nem vallásos	Ima4-istnem-vfont4-szert3	52,96

*Bár a bizonytalan hit nem tekinthető külön típusnak a főkomponens-elemzés eredményét felhasználtam a vallás és értékek kapcsolatának vizsgálatánál.

4.2. Az érték-orientációk főkomponensei az egyes korcsoportokban

(Az EVS kutatásban feltett, értékekre vonatkozó kérdések közül az elemzésben szereplő változók adatai megtekinthetők a melléklet 1. pontjában)

Táblázat 24 Érték-típusok főkomponensei a teljes mintára vonatkozóan

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Közélet-orientált	Közélet-o. 1 Közélet-o. 2 Közélet-o. 3 Közélet-o. 4	Korm1-szol1 Barat3-helyi1-szabad3-enged- takarek-arem1 Vallf1-barat1-hit-szabad1-pol1 Vallf4-pol4-ind3-techn3-szabad4- barat4-csalad4	52,08
Család-és munka-orientált	Család-és munka-o. 1 Család-és munka-o. 2	Csale11-tekint1-ind1-termel1 Onallo-felelos-tisztel-munka-udvar	25,85
Biztonság-orientált	Biztonság-o. 1 Biztonság-o. 2	Barat2-szabad2-pol3-rend1 Npenz1	42,25

Táblázat 25 Érték-típusok főkomponensei az 1929 előtt születettek korcsoportjában

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Vallásos	Vallásos1 Vallásos2	Vallf1-hit Techn2-ind2-helyi2-pol4-enged	53,90
Személyiség-központú	Személyiség-központú	Onallo-ind1-techn1	59,99
Politika-orientált	Politika1 Politika2	Szabad1-barat1-munka1-pol1- hataroz Szol1-kepzal-pol2-helyi1	20,93
Család- és munka-orientált	Család-munka1 Család-munka2	Csale11-termel1-csalad1 Munka	38,93
Anyagias	Anyagias1 Anyagias2	Munka2 Szabad2-barat2-takarek	35,80

Táblázat 26 Érték-típusok főkomponensei az 1929-38 között születettek korcsoportjában

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Vallásos, társadalmilag elkötelezett	Vallásos, társadalmilag elkötelezett	Hit-vallf1-barat1-arem1-npenz1	22,95
Család-orientált	Család-orientált1 Család-orientált2	Csale11-termel1-ind1 Csalad1-udvar-felelos	41,99
Munka-orientált	Munka-orientált	Techn1-szabad2-munka1	31,72
Biztonság-orientált	Biztonság-orientált	Pol3-vallf3-barat2-rend1	22,26
Közélet-orientált	Közélet-orientált1 Közélet-orientált2	Munka3-csalad4-pol1-helyi2 Korm1-vallf4-munka4	18,49

Táblázat 27 Érték-típusok főkomponensei az 1939-47 között születettek korcsoportjában

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Vallásos, elkötelezett	Vallásos, elkötelezett1 Vallásos, elkötelezett2	Barat1-szabad1-vallf1 Pol4-arem1-takarek	34,18
Család-és munka-o.	Család-és munka-orientált1 Család-és munka-orientált2	Csalad1-nmunka3-felelos Csalel1-termel1-ind1	32,86
Politika-orientált	Politika-orientált	Vallf4-szabad4-hataroz-barat4-pol1-szol1	17,15
Biztonság-orientált	Biztonság-orientált	Tisztel-szabad2	28,94
Humanizmus	Humanizmus1 Humanizmus2	Nonzo-vallf2-pol3 Npenz1-nonzo	63,10

Táblázat 28 Érték-típusok főkomponensei az 1948-59 között születettek korcsoportjában

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Család-és munka o.	Család-és munka-orientált1 Család-és munka-orientált2	Tekint1-csalad1-csalel1-nmunka3-munka1 Ind1-termel1	34,43
Közélet-orientált	Közélet-orientált1 Közélet-orientált2 Közélet-orientált3 Közélet-orientált4	Csalel2-munka3-tekint3-csalad2-helyi2-kepz Szabad1-barat1-pol1 Techn3-ind3-helyi1 Termel3-csalel3-hit-vallf1-szol-1-korm1	24,8
Biztonság-orientált	Biztonság-orientált1 Biztonság-orientált2	Szabad2-barat2-pol3-helyi3 Npenz1-rend1	44,04

Táblázat 29 Érték-típusok főkomponensei az 1960-69 között születettek korcsoportjában

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Politika-orientált	Politika-orientált1 Politika-orientált2	Csalad4-munka4-barat4 Vallf1-hit-pol1-techn3	17,54
Individualista	Individualista1 Individualista2	Barat1-szabad1-hataroz Pol4-vallf4	52,98
Helyi-anyagias	Helyi-anyagias1 Helyi-anyagias2	Helyi1-enged-arem1 Arem1-helyi2-vallf3	39,54
Munka-és család -o.	Munka-és család -o.1 Munka-és család -o.2	Csalel1-ind1-tekint1-termel1 Onallo-felelos	26,89
Biztonság-orientált	Biztonság-orientált1 Biztonság-orientált2	Helyi3-npenz1 Rend1	75,73
Hedonista	Hedonista1 Hedonista2	Barat2-szabad3-pol3 Npenz3	67,4

Táblázat 30 Érték-típusok főkomponensei az 1969 után születettek korcsoportjában

Érték-orientáció	Főkomponensek	Meghatározó változók	R ²
Politika-orientált	Politika-orientált1 Politika-orientált2	Pol2-helyi2-szol1 Hit-vallf1-nonzo-pol1-szabad3-korm1	12,66
Család-orientált	Család-orientált1 Család-orientált2	Csalad1 Csalel1-termel1-felelos-ind1	39,55
Munka-orientált	Munka-orientált	Tekint1-techn1-nmunka3-munka	22,33
Individualista	Individualista1 Individualista2	Szabad2-barat2-pol3-rend1-munka2-vallf3 Helyi3-npenz1	32,37
Anyagias	Anyagias1 Anyagias2	Barat1-szabad1-npenz3-arem1-enged Pol4-vallf4	32,96

5. Melléklet

Táblázat 31 Vallási és értékrendi típusok főkomponenseinek egymáshoz rendelődése az egyes korcsoportokban*

Szül. év	Klaszter	Vallási típus		Értékrendi típus	
I. 1929 előtt	1.	Vallásos	menny-halal- ebiz1-ima1	Vallásos1 Személyiség-központú Politika1 Család-munka1	vallf1-hit onallo-ind1-techn1 szabad1-barat1- nmunka1-pol1-hataroz csalel1-termel1-csalad1
	2.	Bizonytalan	Vfont-istnem- szert2-ima3	Vallásos2 Család-munka2 Anyagias1	techn2-ind2-helyi2-pol4- enged munka munka2
	3.	Nem vallásos	ima4-vfont4- istnem	Politika 2 Anyagias2	szol1-kepzel-pol2-helyi1 szabad2-barat2-takarek- pol3-vallf2
II. 1929- 38	1.	Egyházas keresztyénység Kulturális keresztyénység2	szert1-halal- menny-ima1 ima2- lelv	Vallásos, társadalmilag elkötelezett	hit-vallf1-barat1-arem1- npenz1
	2.	Kulturális keresztyénység1	szert2-istlel	Biztonság-orientált Munka-orientált Család-orientált 1 Család-orientált2 Közélet-orientált2	pol3-vallf3-barat2-rend1 techn1-szabad2-munka1 csalel1-termel1-ind1 csalad1-udvar-felelos korm1-vallf4-munka4
	3.	Nem vallásos	istnem-vfont4- ima4-szert3	Közélet-orientált1	munka3-csalad4-pol1- helyi2
III. 1939- 48	1.	Egyházas keresztyénység	menny-halal- pokol-ima1	Vallásos,elkötelezett1 Vallásos,elkötelezett2	barat1-szabad1-vallf1 pol4-arem1-takarek
	2.	“Magán-vallásosság”	istszem-vfont2	Humanizmus1	nonzo-vallf2-pol3
	3.	Kulturális k. 2 Kulturális k. 1	ima3-istlel istnem-szert2	Biztonság-orientált Humanizmus2 Család-és munka o.1 Család-és munka o.2	tisztel-szabad2 npenz1-nonzo csalad1-nmunka3-felelos csalel1-termel1-ind1
	4.	Nem vallásos	ima4-szert3- istnem	Politika-orientált	vallf4-szabad4-hataroz- barat4-pol1-szol1
IV. 1948- 59	1.	Ritka gyakorlat 1 Ritka gyakorlat 2 Egyházas keresztyénység	szert2-ima3 istszem vont1-ebiz1- ima1-menny- szert1	Család-és munka- orientált1 Közéleti-orientáció 2 Biztonság-orientált 1 Közéleti-orientáció 4	Tekint1-csalad1-csalel1- nmunka3-munka1 szabad1-barat1-pol1 szabad2-barat2-pol3- helyi3 termel3-csalel3-hit- vallf1-szol1-korm1
	2.	Bizonytalan hit Nem vallásos	istnem-istlel ima4-istnem- szert3-vfont4	Biztonság-orientált 2 Közéleti orientáció 1 Közéleti orientáció 3 Cs-és munka-o.2	npenz1-rend1 csalel2-munka3-tekint3- csalad2-helyi2-kepzel techn3-ind3-helyi1 ind1-termel1

V. 1960- 69	1.	Egyházas kereszténység	ima1-menny- pokol-vfont1- halal-istszem- szert1	Politika-orientált 2 Munka-és család- orientált1 Helyi-anyagias1 Individualista 1 Biztonság-orientált1	vallf1-hit-pol1-techn3 csalel1-ind1-tekint1- termell helyi1-enged-arem1 barat1-szabad1-hataroz helyi3-npenz1
	2.	Kulturális ker. 2	vfont3-szert2	Helyi anyagias2 Biztonság-orientált2 Hedonista1 Hedonista2 M.és cs-orientált2	arem1-helyi2-vallf3 rend1 barat2-szabad3-pol3 npenz3 onallo-felelos
	3.	Kulturális ker.1 Nem vallásos	istlel ima4-szert3- vfont4-istnem	Individualista 2 Politika-orientált 1	pol4-vallf4 csalad4-munka4-barat4
VI: 1969 után	1.	Egyházas kereszténység Személyes, nem egyházas 1	menny-ima1- pokol-szert1- ebizl halal-lelv- istszem	Politika-orientált 2	hit-vallf1-nonzo-pol1- szabad3-korm1
	2.	Személyes, nem egyházas 2	vfont3-szert2- lelv	Individualista 1	szabad2-barat2-pol3- rend1-munka2-vallf3
	3.	Bizonytalan hit	istnem-istlel	Anyagias 1 Politika-orientált1 Család-orientált 1 Család-orientált 2 Munka-orientált	barat1-szabad1-npenz3- arem1-enged pol2-helyi2-szol1 csalad1 csalel1-termell-felelos- ind1 tekint1-techn1-nmunka3- munka
	4.	Nem vallásos	ima4-istnem- vfont4-szert3	Anyagias 2 Individualista 2	pol4-vallf4 helyi3-npenz1

Az egyes főkomponensek megnevezése mellett szerepelnek az adott főkomponensek karakterét megadó változók nevei is. A változók azonosak azokkal, melyeket az MDS elemzésekben szerepeltettem (és listájuk megtalálható a melléklet 1. pontjában).

6. A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat a teljes mintában és az egyes korcsoportokban (Pearson-féle korrelációs együtthatók)

Táblázat 32 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat a teljes mintában (Pearson-féle korrelációs együtthatók)

Érték-főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei				
	Egyházas k.	Kult.k.2	Világi hum.	Kult.k.1	Kult. k.3
Biztonság-o.1.	-0,132**	0,160**	0,017	-0,029	-0,013
Biztonság-o.2.	0,047	-0,057	0,048	0,048	-0,089**
Család-o.1.	0,043	0,001	-0,081*	0,093	0,031
Család-o.2.	-0,204**	0,088**	0,128**	-0,025	-0,047
Közélet-o.1.	-0,102**	0,077*	0,028	0,048	0,003
Közélet-o.2.	0,398**	-0,108*	-0,322*	0,037	-0,056
Közélet-o.3.	0,024	-0,249**	0,255**	-0,027	-0,142*
Közélet-o.4.	0,450**	-0,152**	-0,389**	0,211**	0,095**

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

Táblázat 33 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1929 előtt születettek korcsoportjában

Érték-főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei		
	Nem vallásos	Bizonytalan	Vallásos
Vallásos2	0,218	0,265**	-0,700**
Család-o.2.	0,031	-0,014	-0,048
Politika2	0,260**	-0,120	-0,004
Anyagias1	-0,164	0,209*	0,042
Vallásos1	0,103	-0,010	-0,249**
Család1	-0,057	0,024	0,061
Politika1	0,001	0,127	-0,055
Személyiség-k.	-0,082	0,003	-0,114
Anyagias2	0,164	-0,209*	-0,042

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

Táblázat 34 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1929-38 között születettek korcsoportjában

Érték-főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei			
	Egyházas k.	Kult.k.1	Kult.k.2	Világi hum.
Biztonság-o. 2	-0,388**	0,260**	-0,035	0,153
Család-o. 1	-0,057	0,040	0,002	-0,108
Munka-o.	-0,076	0,019	-0,021	0,033
Közélet-o.2.	-0,263**	0,041	-0,014	0,328**
Vall.társ.elk.	0,644**	-0,204*	0,099	-0,404**
Közélet-o.1.	-0,029	-0,058	-0,042	0,139
Család-o.2.	-0,186**	0,096	0,013	0,063

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

Táblázat 35 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1939-47 között születettek korcsoportjában

Érték-főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei				
	Egyházas k.	Kult.k.1	Kult.k.2	Nem vallásos	Magán-vallásosság
Család-o.1	-0,144	0,080	0,072	0,070	-0,116
Család-o.2	-0,101	0,103	-0,015	-0,093	0,056
Vall.elk.1	0,322**	-0,097	-0,102	-0,275**	0,029
Vall.elk.2	0,281**	-0,044	-0,079	-0,017	0,165
Politika-o.	-0,409**	-0,021	-0,126	0,518**	-0,242**
Humanizmus1	-0,089	0,102	0,173*	-0,182*	0,472**
Humanizmus2	-0,091	0,089	0,085	-0,141	0,123
Biztonság-o.	0,035	-0,049	0,050	0,077	-0,103

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

Táblázat 36 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1948-59 között születettek korcsoportjában

Érték-főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei				
	Világi hum.	Bizonyt. hit	Ritka gyak.2	Ritka gyak.1	Egyházas k.
Biztonság-o.1	-0,038	-0,081	-0,113	0,041	-0,143
Biztonság-o.2	0,052	-0,045	-0,019	-0,052	0,011
Közélet-o.1	0,249*	0,090	-0,040	-0,290**	-0,160
Közélet-o.2	0,028	-0,129*	-0,031	-0,036	-0,102
Közélet-o.3	0,004	0,117	-0,084	-0,033	0,000
Közélet-o.4	-0,100	0,084	0,010	-0,025	0,220
Család-munka1	-0,187**	-0,167*	0,046	0,229**	0,103
Család-munka2	-0,011	0,013	-0,102	0,015	-0,021

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

Táblázat 37 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1960-69 között születettek korcsoportjában

Érték-főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei			
	Egyházas k.	Kult.k.1	Kult.k.2	Világi hum.
Biztonság-o.2	-0,044	0,040	0,023	0,010
Anyagias1	0,009	-0,004	0,033	-0,062
Individualista1	0,140	-0,041	-0,067	-0,078
Individualista2	-0,286**	0,145	-0,158*	0,343**
Politika-o.1	-0,195*	0,002	0,069	0,187*
Család-o. 2	-0,088	-0,088	0,047	0,053
Biztonság-o.1	0,137	-0,060	-0,067	-0,032
Hedonista1	-0,121	-0,069	0,067	0,034
Hedonista2	-0,002	-0,067	0,055	-0,029
Anyagias2	-0,197**	0,024	0,499**	-0,080
Politika-o.2	0,413**	-0,004	-0,246*	-0,178*
Család-o.1	0,121	0,039	-0,234**	-0,031

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

Táblázat 38 A vallási és értékrendi típusok főkomponensei közötti kapcsolat az 1969 után születettek korcsoportjában

Érték- főkomponensek	A vallásos típusok főkomponensei				
	Egyh.ker.	Szem.n.e.1	Szem.n.e.2	Bizonyt.hit	Nem vall.
Család-o1.	0,137	0,028	-0,027	-0,013	-0,084
Anyagias1	-0,030	-0,064	-0,095	0,164*	0,112
Individ.1	0,128	-0,084	-0,477**	-0,116	0,081
Család-o.2	-0,008	0,129	0,056	-0,018	-0,022
Munka-o.	-0,098	0,036	0,043	0,019	0,033
Anyagias2	-0,189**	-0,262**	-0,331**	-0,007	0,508**
Politika-o.1	-0,064	0,091	0,128	0,064	-0,059
Politika-o.2	0,214**	0,072	-0,081	-0,102	-0,155*
Individ.1	-0,125	0,032	0,342**	-0,025	-0,100

** Szignifikáns 0,01-es (1%-os) szinten

* Szignifikáns 0,05-ös (5%-os) szinten

7. Melléklet

Táblázat 39 Egyes alapvető értékek támogatottsága (%) a magyar társadalom korcsoportjában (EVS, 1999)

Érték	Szül. év	Az érték támogatottsága a korcsoporton belül				Átlagos érték
		Nagyon fontos	Elég fontos	Nem nagyon fontos	Egyáltalán nem fontos	
Munka	1929 e.	45,0	26,6	16,5	11,9	1,95
	1929-38	53,9	25,5	13,5	7,1	1,74
	1939-47	69,9	19,9	8,8	1,5	1,42
	1948-59	61,5	32,5	5,6	0,4	1,45
	1960-69	58,7	36,3	4,5	0,6	1,47
	1969 u.	53,0	41,9	4,0	1,0	1,53
Család	1929 e.	86,2	11,9	0,0	1,8	1,17
	1929-38	93,7	3,5	1,4	1,4	1,11
	1939-47	94,1	2,9	2,2	0,7	1,10
	1948-59	89,4	9,4	0,9	0,4	1,12
	1960-69	92,7	6,7	0,0	0,6	1,08
	1969 u.	84,8	14,1	1,0	0,0	1,16
Barátok és ismerősök	1929 e.	30,3	45,9	17,4	6,4	2,00
	1929-38	34,5	38,7	23,9	2,8	1,95
	1939-47	34,6	48,5	11,8	5,1	1,88
	1948-59	25,5	55,7	16,6	2,1	1,95
	1960-69	29,2	57,3	12,4	1,1	1,85
	1969 u.	45,5	47,0	7,6	0,0	1,62
Szabadidő	1929 e.	21,1	41,3	24,8	12,8	2,29
	1929-38	20,9	53,2	18,7	7,2	2,12
	1939-47	32,6	53,3	10,4	3,7	1,85
	1948-59	31,3	50,6	15,9	2,1	1,89
	1960-69	33,9	49,2	16,4	0,6	1,84
	1969 u.	42,6	44,7	12,1	0,5	1,71
Politika	1929 e.	8,2	15,5	29,1	47,3	3,15
	1929-38	6,4	13,5	34,0	46,1	3,20
	1939-47	8,8	14,7	39,0	37,5	3,05
	1948-59	4,7	14,0	48,1	33,2	3,10
	1960-69	5,6	14,6	47,2	32,6	3,07
	1969 u.	2,0	9,6	50,5	37,9	3,24
Vallás	1929 e.	47,7	23,9	11,9	16,5	1,97
	1929-38	29,6	30,3	26,8	13,4	2,24
	1939-47	20,7	31,1	24,4	23,7	2,51
	1948-59	9,8	17,9	39,1	33,2	2,96
	1960-69	13,5	19,1	32,0	35,4	2,89
	1969 u.	10,0	19,2	40,9	29,8	2,90

8. Értékek támogatottsága a korcsoportok vallási típusaiban

Táblázat 40 Értékek támogatottsága az 1929 előtt születettek vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)		
	Vallásos (N= 22)	Nem vallásos (N=61)	Teljes korcsoport (N=110)
Munka	72,7	73,8	71,6
Család	95,5	100,0	98,2
Barátság	77,3	70,0	76,1
Szabadidő	45,5	65,6	62,4
Politika	22,7	18,0	23,6
Vallás	100,0	49,2	71,6
Udvariasság	72,7	73,8	73,6
Önállóság	36,4	60,7	51,8
Kemény munka	68,2	73,8	74,5
Felelősség	45,5	75,4	67,3
Képzelet	0,0	3,3	2,7
Tisztelet	77,3	62,3	68,2
Takarékosság	50,0	44,3	48,2
Határozottság	9,1	18,0	16,4
Hit	77,3	18,0	37,3
Önzetlenség	13,6	29,5	27,3
Engedelmesség	50,0	36,1	40,0
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	50,0	47,9	44,9
Munka csökkenő fontossága	10,5	18,9	14,6
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	53,3	41,2	46,6
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	68,8	63,6	65,8
A tekintély nagyobb tisztelete	83,3	63,5	70,2
Nagyobb hangsúly a családi életen	100,0	86,0	89,1
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	82,4	76,4	76,8
Helyi autoritások nagyobb hatalma	27,8	16,7	19,1
Rend fenntartása	59,1	44,8	47,6
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	13,6	19,0	17,1
Küzdelem az áremelkedés ellen	22,7	34,5	32,4
Szólásszabadság	4,5	1,7	2,9

Táblázat 41: Értékek támogatottsága az 1929-38 között születettek vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)			
	Hitv. ker. (N=18)	Kult. Ker. (N=45)	Vil. hum. (N=48)	Teljes korcsoport (N=142)
Munka	82,4	84,4	75,0	79,4
Család	94,4	100,0	95,8	92,7
Barátság	77,8	64,4	75,0	73,2
Szabadidő	58,8	72,7	77,1	74,1
Politika	33,3	13,3	16,7	19,9
Vallás	100,0	44,4	35,4	59,9
Udvariasság	66,7	71,1	70,8	71,8
Önállóság	27,8	73,3	70,8	63,4
Kemény munka	77,8	91,1	77,1	81,7
Felelősség	61,1	64,4	64,6	64,8
Képzelet	0,0	8,9	8,3	6,3
Tisztelet	72,2	57,8	60,4	64,1
Takarékosság	38,9	53,3	54,2	51,4
Határozottság	11,1	13,3	31,3	17,6
Hit	61,1	15,6	22,1	25,4
Önzetlenség	5,6	15,6	22,9	18,3
Engedelmesség	50,0	31,1	33,3	32,4
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	31,3	34,1	38,1	38,8
Munka csökkenő fontossága	0,0	6,8	7,1	6,3
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	71,4	44,2	55,0	53,7
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	50,0	72,5	62,2	68,1
A tekintély nagyobb tisztelete	81,3	69,8	82,9	76,4
Nagyobb hangsúly a családi életen	93,8	93,2	93,0	93,1
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	71,4	88,6	76,2	82,7
Helyi autoritások nagyobb hatalma	20,0	20,9	25,6	20,2
Rend fenntartása	33,0	70,5	56,3	56,9
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	16,7	9,1	12,5	11,7
Áremelkedés elleni küzdelem	50,0	20,5	31,3	31,4
Szólásszabadság	0,0	0,0	0,0	0,0

Táblázat 42 Értékek támogatottsága az 1939-47 között születettek vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)				
	Egyh. ker. (N=9)	Kult. Ker. (N=21)	Vil. hum. (N=40)	Magán v. (N=19)	Teljes korcsoport (N=136)
Munka	88,9	95,2	87,5	89,5	89,7
Család	100,0	100,0	92,5	100,0	97,1
Barátság	77,8	90,5	75,0	89,5	83,1
Szabadidő	77,8	90,5	82,5	89,5	85,9
Politika	22,2	19,0	25,0	36,8	23,5
Vallás	100,0	100,0	35,0	94,7	51,9
Udvariasság	77,8	76,2	80,0	78,9	80,9
Önállóság	44,4	76,2	82,5	73,7	76,5
Kemény munka	88,9	61,9	72,5	73,7	73,5
Felelősség	44,4	81,0	80,0	42,1	72,8
Képzelet	0,0	4,8	10,0	0,0	5,9
Tisztelet	88,9	81,0	55,0	52,6	59,6
Takarékosság	44,4	47,6	42,5	63,2	44,1
Határozottság	11,1	19,0	25,0	36,8	23,5
Hit	77,8	19,0	0,0	26,3	16,2
Önzetlenség	11,1	19,0	25,0	10,5	20,6
Engedelmesség	22,2	19,0	27,5	47,4	33,1
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	62,5	14,3	41,0	47,1	36,2
Munka csökkenő fontossága	12,5	0,0	17,9	16,7	12,9
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	25,0	70,0	64,1	70,6	60,0
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	71,4	81,0	81,6	61,1	74,8
A tekintély nagyobb tisztelete	87,5	76,2	69,2	94,1	76,5
Nagyobb hangsúly a családi életen	100,0	100,0	97,4	100,0	97,7
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	62,5	90,5	94,7	77,8	85,6
Helyi autoritások nagyobb hatalma	16,7	30,0	20,5	26,7	26,2
Rend fenntartása	50,0	70,0	48,7	55,6	53,8
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	0,0	15,0	17,9	33,3	17,4
Áremelkedés elleni küzdelem	50,0	15,0	30,8	11,1	28,0
Szólásszabadság	0,0	0,0	2,6	0,0	0,8

Táblázat 43 Értékek támogatottsága az 1948-59 között születettek vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)				
	Egyh. ker. (N=6)	Bizonyt.hít (N=27)	Ritka gyak. (N=37)	Világi hum. (N=91)	Teljes korcsoport (N=235)
Munka	100,0	96,3	94,6	92,2	94,0
Család	100,0	100,0	97,3	98,9	98,7
Barátság	66,7	70,4	78,4	82,4	81,3
Szabadidő	66,7	85,2	77,8	82,2	82,0
Politika	50,0	22,2	21,6	17,6	18,7
Vallás	100,0	74,1	16,2	28,6	27,7
Udvariasság	83,3	51,9	67,6	65,9	64,7
Önállóság	50,0	70,4	83,8	81,3	79,6
Kemény munka	50,0	70,4	70,3	70,3	71,5
Felelősség	66,7	81,5	86,5	81,3	80,4
Képzelet	0,0	14,8	8,1	26,4	15,3
Tisztelet	33,3	66,7	64,9	73,6	67,2
Takarékosság	33,3	48,1	35,1	23,1	35,3
Határozottság	16,7	40,7	45,9	37,4	37,9
Hit	100,0	3,7	18,9	0,0	9,4
Önzetlenség	16,7	37,0	21,6	20,9	22,1
Engedelmesség	50,0	14,8	21,6	14,3	20,0
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	66,7	55,6	65,7	51,2	52,0
Munka csökkenő fontossága	16,7	42,3	16,7	24,4	22,9
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	16,7	66,7	61,1	51,7	56,5
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	50,0	80,0	61,1	63,4	65,9
A tekintély nagyobb tisztelete	66,7	65,4	54,1	54,1	59,4
Nagyobb hangsúly a családi életen	100,0	92,6	91,9	81,8	87,8
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	100,0	85,2	69,4	84,1	83,0
Helyi autoritások nagyobb hatalma	33,3	28,0	22,2	17,4	19,7
Rend fenntartása	83,3	42,3	54,3	50,0	49,8
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	16,7	15,4	11,4	16,3	16,1
Áremelkedés elleni küzdelem	0,0	38,5	28,6	30,2	31,4
Szólásszabadság	0,0	3,8	5,7	3,5	2,7

Táblázat 44 Értékek támogatottsága az 1960-69 között születettek vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)			
	Hítv. ker. (N=10)	Kult. Ker. (N=77)	Vil. hum. (N=60)	Teljes korcsoport (N=179)
Munka	100,0	93,5	93,3	95,0
Család	100,0	92,2	98,3	99,4
Barátság	80,0	84,4	88,3	86,5
Szabadidő	80,0	80,5	81,4	83,1
Politika	60,0	18,2	16,7	20,2
Vallás	100,0	32,5	0,0	32,6
Udvariasság	60,0	68,8	73,3	69,8
Önállóság	70,0	87,0	73,3	77,7
Kemény munka	50,0	67,5	71,7	66,5
Felelősség	70,0	74,0	81,7	76,0
Képzelet	0,0	13,0	15,0	14,0
Tisztelet	50,0	68,8	61,7	67,6
Takarékosság	0,0	39,0	33,3	33,5
Határozottság	60,0	36,4	38,3	33,5
Hit	70,0	10,4	0,0	14,0
Önzetlenség	0,0	14,3	38,3	22,9
Engedelmesség	20,0	28,6	26,7	29,6
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	62,5	47,3	47,5	48,2
Munka csökkenő fontossága	62,5	21,9	30,5	23,4
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	75,0	72,6	71,2	69,5
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	87,5	71,6	79,7	76,2
A tekintély nagyobb tisztelete	100,0	50,0	64,4	59,2
Nagyobb hangsúly a családi életen	100,0	92,1	89,8	93,0
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	100,0	85,5	86,4	88,2
Helyi autoritások nagyobb hatalma	25,0	22,7	25,0	26,5
Rend fenntartása	77,8	54,5	48,3	53,7
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	22,2	15,6	30,0	20,6
Áremelkedés elleni küzdelem	0,0	28,6	18,3	23,4
Szólásszabadság	0,0	1,3	3,3	2,3

Táblázat 45 Értékek támogatottsága az 1969 után születettek vallási típusaiban

Értékek	Értékek támogatottsága (%)				
	Egyh. ker. (N=5)	Személyes (N=61)	Bizonyt.hit (N=20)	Nem vall. (N=63)	Teljes korcsoport (N=198)
Munka	100,0	95,1	95,0	90,5	94,9
Család	100,0	100,0	100,0	96,8	99,0
Barátság	80,0	88,5	95,0	95,2	92,4
Szabadidő	100,0	85,0	90,0	88,9	87,3
Politika	0,0	11,5	0,0	11,1	11,6
Vallás	100,0	49,2	30,0	6,3	29,3
Udvariasság	100,0	67,2	55,0	77,8	70,7
Önállóság	60,0	75,4	65,0	68,3	73,2
Kemény munka	60,0	70,5	45,0	63,5	60,1
Felelősség	60,0	65,6	65,0	77,8	72,2
Képzelet	0,0	13,1	15,0	9,5	12,6
Tisztelet	80,0	59,0	75,0	65,1	65,7
Takarékosság	0,0	37,7	10,0	34,9	30,8
Határozottság	40,0	26,2	50,0	36,5	36,4
Hít	40,0	19,7	5,0	1,6	11,1
Önzetlenség	20,0	23,0	30,0	33,3	25,3
Engedelmesség	40,0	32,8	40,0	25,4	29,3
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	40,0	42,4	35,0	50,0	49,5
Munka csökkenő fontossága	80,0	25,9	45,0	29,0	27,6
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlesztésen	40,0	69,5	60,0	72,6	68,4
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	100,0	77,6	70,0	79,7	77,5
A tekintély nagyobb tisztelete	40,0	81,0	65,0	67,8	70,4
Nagyobb hangsúly a családi életen	100,0	96,7	95,0	88,5	92,7
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	100,0	86,4	85,0	86,4	86,8
Helyi autoritások nagyobb hatalma	20,0	32,2	20,0	31,6	28,9
Rend fenntartása	80,0	51,7	65,0	48,4	54,1
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	20,0	23,3	10,0	17,7	19,6
Áremelkedés elleni küzdelem	0,0	21,7	25,0	30,6	24,2
Szólásszabadság	0,0	3,3	0,0	3,2	2,1

9. Az egyes vallási típusokhoz tartozók legfontosabb értékei korcsoportok szerint

Táblázat 46 A vallásos, egyházas keresztény és egyházasan keresztény típusokban megjelenő legfontosabb értékek

Korcsoportok	Vallásos	Egyházas keresztény	Egyházasan keresztény
I. 1929 előtt születettek (N=110)	Család Barátság Vallás Tisztelet Hit Tekintély Családi élet Természetes élet		
II. 1929-38 között születettek (N=142)		Munka Család Barátság Vallás Kemény munka Tekintély Családi élet	
III. 1939-47 között születettek (N=136)			Munka Család Vallás Kemény munka Tisztelet Hit Tekintély Családi élet
IV. 1948-59 között születettek (N=235)			Munka Család Vallás Udvariasság Hit Családi élet Természetes élet
V. 1960-69 között születettek (N=179)		Munka Család Barátság Szabadidő Vallás Technológiai f. Egyén fejl. Tekintély Családi élet Természetes élet	
VI. 1969 után születettek (N=198)			Munka Család Barátság Szabadidő Vallás Udvariasság Tisztelet Munka cs. Egyén fejl. Családi élet Természetes élet

Táblázat 47 A „magán-vallásos” és „személyes, nem egyházas” típusokban megjelenő legfontosabb értékek

Korcsoportok	Magán-vallásosság	Személyes, nem egyházas
III. 1939-47 között születettek (N=136)	Munka Család Barátság Szabadidő Vallás Udvariasság Tekintély Családi élet Természetes élet	
VI. 1969 után születettek (N=198)		Munka Család Barátság Szabadidő Önállóság Egyén fejl. Tekintély Családi élet Természetes élet

Táblázat 48A „kulturális kereszténység”, a „ bizonytalan hit” és a ’ritka gyakorlat” típusokban megjelenő legfontosabb értékek

Korcsoportok	Kulturális kereszténység	Bizonytalan hit	Ritka gyakorlat
II. 1929-38 között születettek (N=142)	Munka Család Családi élet Természetes élet		
III. 1939-47 között születettek (N=136)	Munka Család Barátság Szabadidő Vallás Udvariasság Önállóság Felelősség Tisztelet Egyén fejl. Tekintély Családi élet Természetes élet		
IV. 1948-59 között születettek (N=235)		Munka Család Szabadidő Felelősség Egyén fejl. Családi élet Természetes élet	Munka Család Barátság Szabadidő Önállóság Felelősség Családi élet
V. 1960-69 között születettek (N=179)	Munka Család Barátság Szabadidő Önállóság Családi élet Természetes élet		
VI. 1969 után születettek (N=198)		Munka Család Barátság Szabadidő Családi élet Természetes élet	

Táblázat 49A „bizonytalan és nem vallásos”, „nem vallásos ” és „nem vallásos” típusokban megjelenő legfontosabb értékek

Korcsoportok	Bizonytalan és nem vallásos	Nem vallásos vagy nem vallásos
I. 1929 előtt születettek (N=110)	Család Felelősség Családi élet Természtes élet	
II. 1929-38 között születettek (N=142)		Munka Család Barátság Szabadidő Kemény munka Tekintély Családi élet Természtes élet
III. 1939-47 között születettek (N=136)		Munka Család Barátság Szabadidő Udvariasság Önállóság Felelősség Egyén fejl. Családi élet Természtes élet
IV. 1948-59 között születettek (N=235)		Munka Család Barátság Szabadidő Önállóság Felelősség Családi élet Természtes élet
V. 1960-69 között születettek (N=179)		Munka Család Barátság Szabadidő Felelősség Egyén fejl. Családi élet Természtes élet
VI. 1969 után születettek (N=198)		Munka Család Barátság Szabadidő Udvariasság Felelősség Egyén fejl. Családi élet Természtes élet

10. A különböző vallási típusokhoz tartozók iskolai végzettség, jövedelem, kor és lakóhely nagysága szerinti megoszlása a teljes mintában

Táblázat 50 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a teljes mintában (%)

Iskolai végzettség	Vallási típus			Teljes minta
	Egyházas k.	Kulturális k.	Világi h.	
felsőfok	13,6	9,4	13,3	10,9
középfok	21,4	31,0	36,4	29,8
alapfok	65,0	59,6	50,3	59,3
N (100%)	103	481	286	1000

Táblázat 51 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a teljes mintában(%)

A jövedelem szintje	Vallási típus			Teljes minta
	Egyházas k.	Kulturális k.	Világi h.	
magas	1,0	1,9	1,8	2,0
közepes	47,0	59,6	61,3	56,8
alacsony	52,0	38,5	36,9	41,2
N (100%)	103	481	286	1000

Táblázat 52A vallási típusok kor szerinti megoszlása a teljes mintában (%)

Születés éve	Vallási típus			Teljes minta
	Egyházas k.	Kulturális k.	Világi h.	
1929 előtt	29,1	6,9	4,9	11,0
1929-38	19,4	15,0	6,3	14,2
1939-47	16,5	11,2	14,0	13,6
1948-59	12,6	24,5	31,8	23,5
1960-69	12,6	19,3	21,0	17,9
1969 után	9,7	23,1	22,0	19,8
N (100%)	103	481	286	1000

Táblázat 53A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a teljes mintában (%)

A település lakóinak száma	Vallási típus			Teljes minta
	Egyházas k.	Kulturális k.	Világi h.	
500 000 fő felett	13,6	16,4	25,2	18,7
50 000-500 000 fő	16,5	19,8	16,4	18,4
10 000-50 000 fő	25,2	23,1	26,9	23,7
10 000 fő alatt	44,7	40,7	31,5	39,2
N (100%)	103	481	286	1000

11. Vallási típusok társadalmi jellegzetességei a korcsoportokban

Az 1929 előtt születettek (első korcsoport)

Táblázat 54 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása az első korcsoportban (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus		Teljes korcsoport (N= 110 fő =100%)
	Vallásos (N= 22 fő =100%)	Bizonytalan és nem vallásos (N= 61 =100%)	
Felső, felső-közép	4,5	-	0,9
Szellemi, közép	40,9	28,3	30,3
Szakmunkás, segédmunkás	-	35,0	22,0
Betanított munkás, munkanélküli	54,5	36,7	46,8

Az 1929-38 között születettek (második korcsoport)

Táblázat 55 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a második korcsoportban(%)

Iskolai végzettség	Vallási típus			Teljes korcsoport N=142fő=100%
	Egyházas k. N=20fő=100%	Kulturális k. N=45fő=100%	Világi h. N=50fő=100%	
felsőfok	5,0	13,3	6,0	7,0
középfok	20,0	4,4	14,0	12,7
alapfok	75,0	82,2	80,0	80,3

Táblázat 56 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a második korcsoportban (%)

A jövedelem szintje	Vallási típus			Teljes korcsoport N=142fő=100%
	Egyházas k. N=20fő=100%	Kulturális k. N=45fő=100%	Világi h. N=50fő=100%	
magas	-	-	2,1	0,7
közepes	31,6	40,0	51,1	45,2
alacsony	68,4	60,0	46,8	54,1

Táblázat 57 A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a második korcsoportban (%)

A település lakóinak száma	Vallási típus			Teljes korcsoport N=142fő=100%
	Egyházas k. N=20fő=100%	Kulturális k. N=45fő=100%	Világi h. N=50fő=100%	
500 000 fő felett	10,0	22,2	20,0	19,0
50 000-500 000 fő	25,0	20,0	10,0	16,2
10 000-50 000 fő	30,0	17,8	34,0	22,5
10 000 fő alatt	35,0	40,0	36,0	42,3

Táblázat 58 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a második korcsoportban (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus			Teljes korcsoport N= 142 fő =100%
	Egyházas k. N= 20 fő =100%	Kulturális k. N= 45 fő =100%	Világi h. N= 48 fő =100%	
Felső, felső-közép	-	4,4	2,2	2,2
Szellemi, közép	35,0	26,7	24,4	25,9
Szakmunkás, segédmunkás	15,0	33,3	37,8	30,2
Betanított munkás, munkanélküli	50,0	35,6	35,6	41,7

Az 1939-47 között születettek (harmadik korcsoport)

Táblázat 59 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%)

Iskolai végzettség	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=136 fő =100%)
	Egyházas k. (N=9 fő =100%)	Kulturális k. (N=21 fő =100%)	Magán-v. (N= 19 fő =100=)	Világi h. (N=40 fő =100%)	
felsőfok	-	15,0	10,5	20,0	11,9
középfok	11,1	30,0	21,1	25,0	22,2
alapfok	88,9	55,0	68,4	55,0	65,9

Táblázat 60 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban(%)

Jövedelmi szint	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=136 fő =100%)
	Egyházas k. (N=9 fő =100%)	Kulturális k. (N=21 fő =100%)	Magán-v. (N= 19 fő =100=)	Világi h. (N=40 fő =100%)	
magas	-	-	5,3	5,0	2,2
közepes	44,4	66,7	31,6	55,0	56,0
alacsony	55,6	33,3	63,2	40,0	41,8

Táblázat 61 A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%)

A település lakóinak száma	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=136 fő =100%)
	Egyházas k. (N=9 fő =100%)	Kulturális k. (N=21 fő =100%)	Magán-v. (N=19 fő=100%)	Világi h. (N=40 fő =100%)	
500 000 fő felett	11,1	23,8	21,1	25,0	21,3
50 000-500 000 fő	22,2	19,0	31,6	10,0	17,6
10 000-50 000 fő	11,1	28,6	26,3	22,5	23,5
10 000 fő alatt	55,6	28,6	21,1	42,5	37,5

Táblázat 62 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a harmadik korcsoportban (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=136 fő =100%)
	Egyházas k. (N=9 fő =100%)	Kulturális k. (N=21 fő =100%)	Magán-v. (N=19 fő=100%)	Világi h. (N=40 fő =100%)	
Felső, felső-közép	-	-	-	15,4	7,4
Szellemi, közép	44,4	38,1	21,1	30,8	30,4
Szakmunkás, segédmunkás	22,2	38,1	52,6	23,1	34,8
Betanított munkás, munkanélküli	33,3	23,8	26,3	30,8	27,4

Az 1948-59 között születettek (negyedik korcsoport)

Táblázat 63 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a negyedik korcsoportban (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=235 fő =100%)
	Egyházas k. (N= 6 fő =100%)	Ritka gyak. (N= 37 fő =100%)	Bizonyt. hit (N= 27 fő=100%)	Világi h. (N=91 fő =100%)	
Felső, felső-közép	-	5,4	3,7	7,8	6,4
Szellemi, közép	50,0	37,8	44,4	48,9	41,9
Szakmunkás, segédmunkás	33,3	40,5	29,6	31,1	35,0
Betanított munkás, munkanélküli	16,7	16,2	22,2	12,2	16,7

Az 1960-69 között születettek (ötödik korcsoport)

Táblázat 64 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása az ötödik korcsoportban (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus			Teljes korcsoport N= 179 fő =100%
	Egyházas k. N= 10 fő =100%	Kulturális k. N= fő =100%	Világi h. N= 60 fő =100%	
Felső, felső-közép	10,0	7,8	5,0	6,7
Szellemi, közép	40,0	42,9	51,7	46,4
Szakmunkás, segédmunkás	40,0	31,2	35,0	31,8
Betanított munkás, munkanélküli	10,0	18,2	8,3	15,1

Az 1969 után születettek (hatodik korcsoport)

Táblázat 65 A vallási típusok iskolai végzettség szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%)

Iskolai végzettség	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=198 fő =100%)
	Egyházas k. (N=5 fő =100%)	Szem.n.e. (N=61 fő =100%)	Biz. hit (N= 19 fő =100%)	Nem vall. (N=40 fő =100%)	
felsőfok	-	9,8	10,0	9,5	9,6
középfok	50,0	31,1	25,0	38,1	36,9
alapfok	50,0	59,0	65,0	52,4	53,5

Táblázat 66 A vallási típusok jövedelem szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%)

Jövedelmi szint	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=198 fő =100%)
	Egyházas k. (N=5 fő =100%)	Szem.n.e. (N=61 fő =100%)	Biz. hit (N= 19 fő =100%)	Nem vall. (N=40 fő =100%)	
magas	-	-	5,3	1,7	3,1
közepes	50,0	60,7	63,2	71,7	68,8
alacsony	50,0	39,3	31,6	26,7	28,1

Táblázat 67 A vallási típusok lakóhely nagysága szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban(%)

A település lakóinak száma	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=198 fő =100%)
	Egyházas k. (N=5 fő =100%)	Szem.n.e. (N=61 fő =100%)	Biz. hit (N= 19 fő=100%)	Nem vall. (N=40 fő =100%)	
500 000 fő felett	-	9,8	10,0	27,0	14,1
50 000-500 000 fő	60,0	16,4	20,0	17,5	21,7
10 000-50 000 fő	20,0	26,2	15,0	22,2	22,7
10 000 fő alatt	20,0	47,5	55,0	33,3	41,4

Táblázat 68 A vallási típusokhoz tartozók gazdasági-társadalmi státusz szerinti megoszlása a hatodik korcsoportban (%)

Gazdasági-társadalmi státusz	Vallási típus				Teljes korcsoport (N=198 fő =100%)
	Egyházas k. (N=5 fő =100%)	Szem.n.e. (N=61 fő =100%)	Biz. hit (N= 19 fő =100%)	Nem vall. (N=40 fő =100%)	
Felső, felső-közép	-	1,6	5,0	6,3	3,5
Szellemi, közép	60,0	44,3	25,0	44,4	44,4
Szakmunkás, segédmunkás	20,0	34,4	45,0	30,2	35,9
Betanított munkás, munkanélküli	20,0	19,7	25,0	19,0	16,2

12. A szülők tiszteletével kapcsolatos vélemények

12.1.

Táblázat 69 A szülők tiszteletével kapcsolatos vélemények megoszlása az egyes korcsoportok nem vallásos típusához tartozók körében (%)

A nem vallásos típusba tartozók születési éve:	A szülőket...	
	...minden esetben tisztelni és szeretni kell	.... csak akkor kell tisztelni és szeretni, ha tetteik és viszonyulásai alapján kiérdemlik
1929 előtt (N=61fő=100%)	82,5	17,5
1929-1938 (N=50fő=100%)	92,0	8,0
1939-1947 (N=40fő=100%)	72,2	27,8
1948-1959 (N=91fő=100%)	61,8	38,2
1960-1969 (N=60fő=100%)	71,2	28,8
1969 után (N=67fő=100%)	75,4	24,6

12.2.

Táblázat 70 A szülők tiszteletével kapcsolatos vélemények megoszlása a korcsoportokban (%)

Születési év	A szülőket...	
	...minden esetben tisztelni és szeretni kell	.... csak akkor kell tisztelni és szeretni, ha tetteik és viszonyulásai alapján kiérdemlik
1929 előtt (N=110fő=100%)	89,6	10,4
1929-1938 (N=142fő=100%)	93,5	6,5
1939-1947 (N=136fő=100%)	84,0	16,0
1948-1959 (N=235fő=100%)	77,5	22,5
1960-1969 (N=179fő=100%)	79,5	20,5
1969 után (N=198fő=100%)	80,1	19,9

13. Ifjúság 2000: Megfelel-e a válaszadó eszményének szülei élete?

Táblázat 71 A szülők életének megítélése a fiatalok körében (%)

Megfelel-e szülei élete az eszményeinek	Vallásosság				
	Egyházasan vallásos	Maga módján vallásos	Nem tudja	Nem vallásos	Ateista
igen	49,5	39,3	35,0	35,5	28,2
részben	42,2	47,7	51,9	49,9	53,2
nem	8,3	13,0	13,0	14,6	18,5
együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0